

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

5.

DEBRECEN

1998

A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
KIADVÁNYAI

Szerkesztette:
Nyirkos István

ISSN 0239-1953

Felelős kiadó: Dr. Szabó József
Technikai szerkesztő: Markovicsné Varga Tímea
Készült a Mozgássérültek PIREMON Kisvállalatának
nyomdaüzemében
Felelős vezető: Dr. Gere Kálmán vezérigazgató

Pápay Emlékülés

Pápay Emlékülés. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor és Magyar Nyelvtudományi Tanszéke 1998. május 29-én és 30-án **Pápay Emlékülést** rendezett abból az alkalomból, hogy egyetemünk első finnugor professzora 100 évvel ezelőtt indult el szibériai gyűjtőújtjára. A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék az évforduló tiszteletére kiadta Pápay kéziratok hagyatékának VIII. kötetét. A rendezvényt Nyirkos István, egyetemi tanár, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetője nyitotta meg. A két fő előadáson (Vértes Edit emeritus-professzor: *Pápay József osztják hagyatékának sorsáról* és Agyagási Klára egyetemi docens: *Pápay József csuvas gyűjtése a századforduló nyelvtörténeti kutatásainak tükrében*) kívül számos más érdekes és értékes előadás hangzott el, osztják és vogul nyelvrokonaink (Valentyina Szolovar, Klavdija Vasziljevna Afanaszjeva, Jevdokija Nyikolajevna Vozsakova) is tartottak előadást. Mikola Tibor *Magyar és finn kutatók Nyugat-Szibériában száz évvel ezelőtt* címmel adott elő; Nagy István nagyigmándi tanár előadását (*Pápay József életútja*) betegsége miatt más olvasta fel. A. Molnár Ferenc Pápay József szibériai naplója és fényképei alapján tartott előadást, Mizser Lajos a szamojéd évszaknevekről szólt, Kiss Antal az 1990-es évek magyarországi osztják kutatásairól adott áttekintést. Az előadások és vita után Szíj Enikő egyetemi docens zárószavait hallgattuk meg.

Külön örömünkre szolgált, hogy a rendezvényen képviseltette magát Pápay József szülőfaluja, Nagyigmánd is. A háromtagú küldöttséget a község polgármestere, Szíj Ferencné vezette, aki rövid előadása után Pápay József egyik rokonának Pápayról készült fotomontázsát nyújtotta át a tanszékünknek.

A Pápay Emlékülés alkalmából fogadást tartott a Nemzetek Háza Magyar Nemzeti Bizottsága és a Magyar Nyelvtudományi Intézet, illetve a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektora, Bazsa György, egyetemi tanár.

Külön köszönetünket fejezzük ki a Nemzetek Háza Magyar Nemzeti Bizottságának, illetve elnökének: Rubovszky Évának a jelentős támogatásért, amely nélkül a rendezvényre nem kerülhetett volna sor. Támogatást nyújtott még a Kereskedelmi és Hitelbank Universitas Alapítványa (Deb-

recen), valamint az MTA Nyelv és Irodalomtudományok Osztálya, melyért hálás köszönetünket fejezzük ki.

In memoriam Pápay József

NAGY ISTVÁN

Pápay József életútja

Pápay József 1873. július elsején, elszegényedett kisbirtokos család kilencedik gyermekeként, Nagyigmádon látta meg a napvilágot. Az akkori gyermekhalandóságot csupán ketten, Sándor bátyjával élték túl. Érdekes névadási szokást örökít meg a megkereszteltek anyakönyve: a meghalt kisgyermek nevét kapja a következő újszülött mindaddig, amíg az utolsó életben marad. Így lehetett a Pápai-családban négy József és három Julianna, amint azt id. Pápai József sírkövén olvashatjuk (egy sírba temették az apát és a hét gyermeküket).

Kétéves a kis József, amikor édesapja 39 éves korában, tífuszban meghal, így anyjukra hárul a két fiú felnevelése.

Az elemi a nagyigmáncsi református iskolában végezte, mégpedig mind a hat osztályt jeles eredménnyel. Továbbtanulásra nem is gondolhattak, ám a református segédlelkész és a főtanár rábeszélésére és egy Balogh Károly nevű módosabb támogatója segítségével mégiscsak sikerült bejutnia a Pápai Református Gimnáziumba, annak is mindjárt a második osztályába. Az iskola a szegény, de jó képességű, szorgalmas és kiemelkedő teljesítményt nyújtó diákjainak különböző alapítványoktól segílyt, jutalmat biztosított – általában évi egy-egy alkalommal. Pápay József (ezentúl már ipszilonnal írja a nevét) minden évben kiérdemelte ezt a támogatást. Ezen felül a magántanulóktól kapott tandíjából és a már említett Balogh Károlytól – akivel házassága révén később rokonságba is kerül – kapott segítségének köszönhetően még különórákra is futja.

1891-ben meghalt édesanyja, ezután bátyja a gyámhelyettese. Időnként hazalátogat szülőfalujába, a nyelvészet iránti szenvedélye még ilyenkor sem szünetel.

Szentkúti Kiss Károly református lelkész írja a Krónika című, kiadatlan írásában: “Pápay József térített vissza az egyházpolitika magas régiói-

ból az én igazi mezőmre, az igmándi krónikázáshoz. Ez a helybeli születésű jeles ifjú ... most tanárjelölt, a magyar nyelvészeti szakra készül. S gyűjtögeti a Magyar Nyelvőr részére a különböző vidékek nyelvsajátságait. Hevenyében néhány ívnyi adatot írtam össze a bars-honti népéletből. ... Feltűnő nagy különbség van a két táj népe között mindjárt a dialektusra nézve is. A különböző vidékek beszédmódja, kiejtése főleg az *a* és *e* hangzóknál ismerhető fel...”

“1892 nyarán jeles eredménnyel befejezte tanulmányait a Pápai Református Főiskolán. Itt tanult meg lelkesedni mindenért, ami szép, jó és igaz. Az ősi kollégium levegőjéből merítette az áldozatkészséget és a tudomány iránti lelkesedést, amellyel felvértezve oly rendíthetetlen buzgalommal tört mindig célja felé. Ott kezdte megismerni és megszeretni a nyelvtudományt, ott kezdett kibontakozni nyelvész-hajlandósága, tehetsége” – írta róla Andrásyné Kövesi Magda Pápay-tanulmányában.

1892-től egyetemista, a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem hallgatója. Mindvégig jeles eredménnyel vizsgázik, annak ellenére, hogy a szokásosnál sokkal több tárgyat tanul. Erről így ír Csejthey Pálnak Kisigmándra: “... most az egyszer azt hiszem, hogy túl becsültem tevékenységemet, mert vagy 23 tárgyat hallgatok ... Belátom, hogy ily nagy mennyiségnek teljesen megfelelni majdnem lehetetlen, de tudásvágyam messze elragadott. ... erőmet mindig erős próbára tettem ... Tisztán akarom látni azt az összekötő kapcsot, mely az ismeretek különböző természetű ágai között fennáll, s ezeket egymással érintkezésbe hozza...”

Egyetemi éveiről ő maga így ír a Debreceni Református Kollégium kéziratárában található önéletrajzában: “Gymnaziumi tanulmányaim végétével a budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem 8 félévén át hallgattam a latin, francia philológiai, úgyszintén a magyar irodalomtörténeti, esztétikai és magyar nyelvészeti előadásokat, de kiváltképpen a magyar nyelvtudományi és a finn-ugor összehasonlító nyelvészeti collegiumokat.”

Andrásyné Kövesi Magda írja róla: “Nyelvész-hajlandósága, tehetsége ... teljes virágjában a fővárosban fejlődött ki csak igazán .. és lett életcéljának rugójává, hajtóerejévé, amikor Simonyi, Szinnyi előadásait hallgatva, Szarvas Gábor cikkeit olvasva, jobban elmélyedhetett problémáiban. Szomjas lélekkel csüngött Simonyin, mikor az Regulyról beszélt ... S lázas hévvel lapozgatta az Akadémia levéltárában akkor még hieroglifnek tűnő, nagyértékű hagyatékát...”

1896 nyarán végzi el az egyetemet, akkor már tudja, hogy Gyulai Pál és Simonyi Zsigmond ajánlatára gróf Zichy Jenőtől azt a megbízást nyerte, hogy részt vehet harmadik ázsiai expedíciójában és ott nyelvészeti kutatásokat végezhet.

1897. szeptember 2-án, már a katonaságtól írja Bátky Zsigmondnak, az Etnográfiai Múzeumban dolgozó barátjának a következő sorokat: “A katonasággal ugyancsak meggyűlt a bajom, nem akarnak elereszteni ... Úgy hiszem, hogy a gróf úr mindent megtesz az érdekemben...”

A kutatóút

“Nemsokára üt az óra az indulóra” – írja kedvesének, Szarka Antóniának 1897. szeptember közepén. (A hozzáírt levelek is és a kutatóút körülményei, megpróbáltatásai egy-egy önálló előadás témái lehetnének, nem is beszélve a kutatóút tudományos elemzéséről.) 1899 nyarán megromlott egészségi állapotban, kimerülten hazatér Szentmihálypusztára, menyasszonya otthonába. Az esküvőre is itt kerül sor 1900. október 24-én, a “drága Tónika” éppen huszadik születésnapján. Ekkor még mindig nem heverte ki a kutatóút fáradalmait, ezt Gyurtsek István helyettes anyakönyvvezető hivatalos bejegyzése is bizonyítja: “...a házasságkötés a Nagy-Igmándi anyakönyvi kerület területén fekvő Kis-Igmánd (Szent Mihály pusztán) köttetett meg a vőlegény aznapi bizonylattal igazolt betegsége folytán...”

1901. január elsejétől a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában kap munkát. 1903-tól könyvtártsízt, 1908-tól pedig alkönyvtárnok. A Magyar Néprajzi Társaság igazgató választmányi tagja 1900-tól, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1907-től jegyzőjévé és folyóiratának, a Magyar Nyelvnek egyik szerkesztőjévé választotta. A Magyar Tudományos Akadémia 1907. évi közgyűlésében Osztják népköltési gyűjtemény című munkáját a Marcibányi-jutalommal tüntette ki, 1908-ban pedig az I. osztály egyhangú ajánlatára levelező tagjává választotta.

A debreceni évek

1908-ban a Debreceni Református Főiskola bölcsészet-tudományi kara a magyar és finnugor nyelvtudomány tanárává választja, 1909. március 25-én “Nyelvünk finnugor eredetének kérdései Sajnovics és Gyarmathy felléptéig” című tanulmányával foglalja el tanári székét.

A Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem az 1914–15. iskolai esztendőre 7 teológiai, 11 jogi és 9 bölcsészeti tanszékkal megnyílt, taná-

rai közt természetesen megtalálhatjuk Pápay Józsefet is. Munkájának elismeréseképpen az egyetem, amikor először gyakorolhatja a doktorrá avatás jogát, őt avatta elsőnek doktorrá. Az iskolaévben Debrecenben laktak, a nyarat mindig Szentmihálypusztán töltötték. Szentmihályon reggeli után nagy sétát tett, utána azonnal a sarokszobában levő dolgozószobájába sietett, ahonnan csak étkezéskor került elő. Néha-néha megengedte magának a szórakozást, de azt is csak kitüntetett barátaival. Finn barátja – Karjalainen – egy alkalommal egy egész hónapot töltött Szentmihálypusztán. Debrecenben az Angol Királynő Étteremben szokott találkozni barátaival, amelynek tiszteletbeli sörelnöke is volt. Egy ízben romlott ringlit kapott ebben az étteremben, hosszú hetekig nyomta utána az ágyat. Jóska fia betegen feküdt a klinikán, egy kedves tanítványát végzetes közlekedési baleset érte ... Szervezetének túl sok volt a megpróbáltatás. 1931. június 9-én “Mi lesz veletek Tónikám?” – sóhajtással meghalt.

Fazekas Jenő, legkedvesebb tanítványa mondta a nyitott sírnál: “Pótolhatatlan veszteség érte távozásoddal a tudományok azt a területét, a finn-ugor összehasonlító nyelvészetét, melyért életedet éjt-napot egybetevő munkában felőrölted. Mintha a finn-ugor népek mindent megsemmisítő és mindent szétszóró végzete, fátuma üldöznék azokat a lánglelkű tudósokat, akik a finn-ugor népek és nyelvek kutatására szentelték életüket: Reguly Antal, Paasonen, Karjalainen és Sirelius neve mellé odakerült Pápay József tragikus neve is Num-Tarem fekete könyvébe.”

Végezetül nagyon röviden szeretnék szólni arról, hogyan ápolja Nagyigmánd, Pápay József szülőfaluja nagy szülőtte emlékét. Valamivel több, mint egy évtizede épülő, új utcát neveztek el róla, az utca ma Nagyigmánd fejlődésének egyik szép jelképe is. 1994-ben a helyi Általános Iskola vette fel a nevét, ugyanakkor jelent meg Adorjáni Dezső tanár kollégámmal közösen szerkesztett *Szent szenvedély. Emléksorok Pápay Józsefről* című kiadványunk, amelyet a helyi önkormányzat adott ki.

1994-től minden évben, 8–10 Nagyigmánd-környéki általános iskola csoportjai mérik össze tudásukat. A vetélkedő első részében mindig magyar nyelvészet, a második részében pedig Pápay József élete, kutatásútja a vetélkedő témája.

Osztják kutatások Magyarországon az 1990-es években

KISS ANTAL

1. Amikor Pápay József 1898-ban az osztjákoknál járt, bizony még nagyon keveset tudott a magyar közvélemény erről a népről. Száz évvel később viszont már talán más a helyzet. Az 1990-es évek politikai változásai lehetővé tették a tanulmányutakat az osztjákok lakta területekre, Schmidt Éva immár évek óta kutathat a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben, Lázár Katalin több munkájában foglalkozhat a zenéjükkel, Kerezsi Ágnes írja a mai életükről szóló tájékoztatókat, néprajzi leírásokat, stb. Tőlük is többen jártak Magyarországon, tartottak tudományos vagy ismeretterjesztő előadásokat (vö. a *Specimina Sibirica* kötetekben megjelent tanulmányokat vagy a *Reguly Társaság Értesítőjében* – a továbbiakban RTÉrt. – és a *Finnugor Világban* megjelent híreket, tudósításokat), közvetítették az osztják kultúrát (például A. Sz. Peszikova: Hantimentés. Új Magyarország, IV/111. (1994. május 13), A. Sz. Peszikova-Szopocsina: Az obiugor népek világképe. Néprajzi Hírek 22. (1993/1-2: 98–100), medveünnepe bemutató a debreceni finnugor kongresszuson 1990-ben, 1991 novemberében Gennagyij Rajsev osztják festőművész kiállítása a Szovjet Kultúra és Tudomány Házában, vogul és osztják művészek szereplése Budapesten és a Velencei-tónál 1996 júniusában (Magyar Nemzet 1996. június 25), A. Sz. Peszikova és E. A. Nyomiszova részvétele 1997-ben az Ugor Műhely munkájában, J. Ny. Vozsakova látogatásai Budapesten, osztják nyelvi tanfolyama a debreceni egyetemen stb. Különböző önálló kiadványok jelentek meg, mint például: Maria Vagatova: A kis tundrai ember (Versek és mesék. Fordította és szerkesztette Nagy Katalin) Larus Holding. Bp., 1998. 107 l.; Jeremej Ajpin: A hamvadó tűznél (Elbeszélések az Obi Észak hanti népének hitéről, szokásairól, szertartásairól, hagyományairól. Fordította Nagy Katalin) Larus Holding. Bp., 1998. 214 l).

Folytatódik az osztják nyelv kutatása is. Csepregi Márta felhasználja az új gyűjtések adta lehetőségeket, s az alábbi bibliográfiában most is –

mint a korábbi áttekintésben: FUD 1 (1989): 45–62 – sokszor találkozhatunk Rédei Károly és Honti László nevével. Különösen gyakran fordul elő a debreceni egyetem nyugdíjas professzorának, Vértes Editnek a neve. Ez a Pápay emlékülésre készült összeállítás – miközben folytatása a FUD 1-ben megjelent előzményének (Az obi-ugor nyelvek kutatása Magyarországon 1945–1988) – egyúttal köszöntés is Vértes Edit professzornő 80. születésnapja alkalmából.

2. A kutatások áttekintése során nem csak a nyelvtudományi, vagy csak a szigorúan tudományos adatokat közlöm, hiszen egyik célom éppen annak a bizonyítása, hogy a kisebb finnugor népek közül legátfogóbban éppen az osztjákkal ismerkedhetett meg az érdeklődő az elmúlt évtizedben. Ezeknek az alkalmaknak a felsorolása szinte reménytelen, hiszen például Csepregi Márta legalább ötven előadást tartott róluk az utóbbi években szerte az országban. (Itt köszönöm meg a bibliográfia összeállításához nyújtott értékes segítségét.) A Reguly Társaság első rendezvénye is obi-ugor témájú volt (Schmidt Éva videofilmes előadása 1991. március 21-én az MTA Nyelvtudományi Intézetében). A Rokon Népek Napja alkalmából is több osztják témájú előadás hangzott el például: Csepregi Márta és Lázár Katalin 1993. november 9-én Zsámbékon; Csepregi Márta: Hagyományos gazdálkodás a szurguti osztjákoknál (1994. október 29-én Budapesten a Thermál Hotel Héliában); Kerecsi Ágnes: A sámánizmus továbbélése napjainkban (Néprajzi Múzeum 1995. október 20); Péterbence Anikó: Obi-ugor táncok (MTA Néprajzi Kutató Intézet 1994. február 11); Sipos Mária: Az osztják hőseinek képeiről (Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztálya 1997. május 6) stb.

Továbbra is nehézséget jelent az osztjákkal és az osztjákkal *is* (ugor, obi-ugor) foglalkozó anyag elkülönítése. Nehéz figyelmen kívül hagyni az olyan műveket, mint például HONTI László: Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Bp., 1997. 63 l.; OSZKÓ Beatrix: Az ugor fonotaxisból (Elemzések az UEW alapján) CIFU 8. III, 33–9 stb.

Az *obi-ugor* tanulmányokat igyekszem bevenni az összeállításba.

Csupán magyarországi magyar szerzőket említek. Magyarországon megjelent vagy magyar vonatkozású műveik miatt azonban kivételt kell tennem a következőkkel: FUTAKY István: Etymologische Beiträge zu den obugrischen Sprachen. Rédei-Eml. Wien – Bp., 1992. 145–50; Liselotte HARTUNG: Wie alt sind die Relativsätze im Chantischen? Hajdú-Eml. Bp., 1993. 111–8; Petra HAUDEL: Ostjakische Lehnübersetzungen im Be-

reich der Nominalen Zusammensetzung. *Hajdú-Eml. Bp.*, 1993. 119–24; Gert SAUER: Alte Aufzeichnungen aus dem Ostjakischen. (László Honti, Nordostjakisches Wörterverzeichnis. *StudUA*. 16. Szeged, 1982. 211 S.) *FUF* 49 (1990): 273–6; Gert SAUER: Zur gegenwärtigen Entwicklung der chantischen Sprache. In: *Zur Frage der uralischen Schriftsprachen* (szerk. Zaicz Gábor) *Linguistica Series A, Studia et dissertationes*, 17. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1995. 129–33; I. A. NIKOLAEVA: Obskogorskie narody i literaturnyj jazyk: lichnoe mnenie. *Uo.* 123–7; Anna WIDMER: Studien zum Nizjam-ostjakischen. *SpecSib. XI. Savariae* 1996. 100 l; Jevdokija NYOMISZOVA: Reguly Antal tudományos kutatómunkájának jelentősége az obi-ugor népek számára. In: *125 éves a budapesti finn-ugor tanszék* (Jubileumi kötet, szerk. Domokos Péter és Csepregi Márta) Bp., 1998. (Uralisztikai Tanulmányok 9.) 33–6; Marija BARMICS–Dina GERASZIMOVA: A magyar tudósok szerepe az obi-ugor és a szamojéd nyelvek tanulmányozásában. *Uo.* 37–40; A. PESZIKOVA: A “Szibériai rokonaink” című fotóalbum fogadtatása a szurguti hantik körében. *Uo.* 49–52; Grigorij VEDMIGY: Az építészeti formanyelv megalkotásának etnokulturális feltételei (obi-ugor példán bemutatva). *Uo.* 53–5.

3. Nyelvtudomány

3.1. Szövegközlések: Ebben az időszakban is folytatódott a régebben gyűjtött (Pápay), illetve az újabb osztják nyelvi anyag közlése: K. F. Karjalainens Südostjakische Textsammlungen. Band II. (Transkription, Phonembestand, allgemeine Erörterungen von Edith VÉRTES) *SUST* 225. (Helsinki, 1997. 181 l.); CSEPREGI Márta: Az összeférhetetlen egér (Tromagani osztják mese). *Hajdú-Eml. Bp.*, 1993. 59–64; CSEPREGI Márta: Lintunen ja hänen sisarensa. Hantilainen satu Tromagan joen varrelta. *SUST* 215. (Helsinki, 1993) 49–52; CSEPREGI Márta: Szurguti osztják chrestomathia. Szeged, 1998. 183 l. (*Studia Uralo-Altica. Supplementum* 6).

Bibliotheca Pápayensis I–VIII. Pápay József osztják hagyatéka. Közzéteszi VÉRTES Edit. Debrecen, 1988–1998): I. Próbafüzet. 1988. 85 l. (Előszó, A Nadym folyó melléki nép éneke), II. Hősi énekek I. 1990. 363 l., III. Hősi énekek II. 1990. 329 l., IV. Hősi ének töredékek. 1993 263 l., V. Regék és regetőredékek. 1992. 267 l., VI. Népélet és egyebek. 1995. 377 l., VII. Pápay József csuvas hagyatéka. Naplórészlet, csuvas szójegyzék (Közzéteszi AGYAGÁSI Klára) 1997. 149 l., VIII. Osztják

nyelvtani feljegyzések. 1998. III + 113 + 7 (jegyzetek). A köteteket ismertették: KERESZTES László: Pápay József osztják hagyatéka (Próbafüzet) Közzéteszi Vértés Edit. FUD 1 (1989): 127–8; RADOMSKI, Rosemarie: J. Pápays ostjakischer Nachlass (Pápay József osztják hagyatéka. Próbafüzet.) FUF 49 (1990): 288–90; SCHMIDT Éva: Pápay József osztják hagyatéka és néprajzi vonatkozásai (Megjegyzések Pápay József osztják hagyatéka... kiadványhoz) Ethn. 101 (1990): 326–31; TUBA Márta: Pápay József osztják és csuvas hagyatéka (A BiblPáp. I–VII. ismertetése) FUD 4 (1997): 217–20.

További feladatok lennének: VÉRTÉS Edit: Gondolatok Pápay szótári hagyatékáról. Mikola-Eml. Szeged, 1996. 296–7; VÉRTÉS Edit: Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt. MNy. 91 (1995): 431–47.

3.2. *Osztják szövegek általános nyelvi elemzése, nyelvléírás:* HONTI László: Hantjyskij jazyk. In: Jazyki mira. Uralskie jazyki (szerk. V. N. Jartseva) Moszkva, 1993. 300–19; HONTI László: Vahovskij dialekt hantjyskogo jazyka. In: Narody severo-zapadnoj Sibiri. Vyp. 2. (szerk. N. V. Lukina) Tomszk, 1995. 3–22; HONTI László: ObUgrian. In: The Uralic Languages (szerk. Daniel Abondolo) London, 1998. 327–57; CSEPREGI Márta: Surgutin hantien karhulaulujen kielenpiirteitä. CIFU 8. Pars IV. 271–5; CSEPREGI Márta: A szurguti osztják medveünnepi énekek nyelvi jellemzői. FUD 4 (1997): 53–9.

3.3. *Hangtan:* VÉRTÉS Edit: A zárhangok ugor vagy ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez. FUD 4 (1997): 163–98; VÉRTÉS Edit: Über die Transkription der bisherigen und der zukünftigen Nachlassausgaben aus Pápays ostjakischem Material. NyK 91 (1990): 227–8; VÉRTÉS Edit: Karjalainen helyszíni mássalhangzójelölése s ezek kiadása. Hajdú-Eml. Bp., 1993. 411–6; VÉRTÉS Edit: Pápay József osztják feljegyzései és átírási módja. NyK 92 (1991): 41–60; VÉRTÉS Edit: A “hét lakattal elzárt kincs” gyűjtési, megfejtési és átírási problémái. Magyar Fonetikai Füzetek 23. 166–72. (Studia in honorem Andreae O. Vértés. Bp., 1991); BAKRÓ-NAGY Marianne: Szótagkapcsolódások az obi-ugor alapnyelvben. CIFU 8. III, 10–12; RUSVAI Julianna: Ékezethasználat egy két nyelvű (osztják-orosz) hitoktató műben. CIFU 8. IV, 237–8.

3.4. *Alaktan:* RÉDEI Károly: Adalék a finnugor *-j (-×) múltidő-jel megfelelőihez. MNy. 86 (1990): 75–7; RÉDEI Károly: Kiegészítő megjegyzések a finnugor *-j (-×) múltidő-jel osztják folytatójához. MNy. 87

(1991): 447–9; RÉDEI Károly: Még egyszer a finnugor *-j (-×) múltidő-jel osztják folytatójáról. NyK 93 (1992–1993): 95–100; VÉRTES Edit: A finnugor *-j (-×) múltidő-jel osztják nyomainak kérdéséről. Bárczi-Eml. (MNyTK 200. Bp., 1994) 197–207; CSEPREGI Márta: Problemi kategorizaciji finitnih glagolov v hantijskom jazike. Linguistica Uralica 31 (1995): 272–6; HONTI László: Zur Morphologie ugrischer Personalpronomina. SUST 215. (Helsinki, 1993) 121–7; HONTI László: A névszói állítmány alaktana az osztjában. Hajdú-Eml. Bp., 1993. 135–42; B. SZÉKELY Gábor: On the Origin on the Predicative Particle in Eastern Ostyak. Linguistica Uralica 29 (1993): 124–7; B. SZÉKELY Gábor: A főnévi igenév képzőjének eredete az obi-ugor nyelvekben. Mikola-Eml. Szeged, 1996. 275–7.

3.5. Szófejtések: RÉDEI Károly: Szófejtések 274–304. (20 osztják címszó, de a többinél is lehet osztják adat) NyK 92 (1991): 83–111; RÉDEI Károly: Szófejtések 305–312. (2 osztják címszó, de a többiekben is lehet osztják adat) NyK 93 (1992–1993): 125–35.

3.6. Mondattan: GULYA János: A mondatszerkezetek rendszere a vahi osztjában. Szeged, 1994. 317 l. (Studia Uralo-Altaica. Supplementum 4.); RUSVAI Julianna: Az alanyi és tárgyias igeragozás használata egy osztják szépirodalmi műben. FUD 1 (1989): 83–6; CSEPREGI Márta: Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban. Mikola-Eml. Szeged, 1996. 60–7; CSEPREGI Márta: Russische Einflüsse in der südosztjakischen Syntax. In: Finnisch-Ugrische Sprachen in Kontakt. (Shaker. Maastricht. 1997) 71–77; SZABOLCSI Anna: Osztják parallelizmusok és mellérendelő szerkezetek. NyK 91 (1990): 221–5. vö. Language Sciences 41 (1976); B. SZÉKELY Gábor: A Categorical Syntax for Ob-Ugric Languages. CIFU 7. (Debrecen, 1990) III/C 302–7; DOLOVAI Dorottya: Az obi-ugor nyelvek műveltető szerkezetei. CIFU 8. IV, 11–4; CSEPREGI Márta: Egy déli osztják igeneves szerkezet problémái. In: Elemszerkezet és linearitás (szerk. Horváth Katalin–Ladányi Mária). ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Bp., 1998. 65–70.

3.7. Egyéb (névtan, stílusztika, irodalmi nyelv): KIS Tamás: Újabb szempontok az osztják személynévkutatásokhoz. FUD 1 (1989): 39–44; CSEPREGI Márta: Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez. MNy. 93 (1997): 446–451; RUSVAI Julianna: Egy kétnyelvű (osztják–orosz) hitoktató mű (I. Jegorov–I. Popov: Jemiá jastopsa. Svjatoe skazanie. Svjašennaja Istorija) NyK. 93 (1992–1993): 194–6; VÉRTES Edit: Aki

téged kövel dob, dobd kenyérral vissza. Rédei-Eml. (Wien–Bp., 1992.) 435–9; RÉDEI Károly: A vogul és osztják irodalmi nyelv feladatai és lehetőségei. In: Anyanyelvünk, irodalmunk ma (III. Finnugor Írótalálkozó. Eger, 1993. augusztus 23–27) Bp., 1995. 68–73; RÉDEI Károly: Zadachi i vozmozhnosti hantjjskogo i mansijskogo literaturnyh jazykov. In: Zur Frage der uralischen Schriftsprachen (szerk. Zaicz Gábor) *Linguistica Series A, Studia et dissertationes*, 17. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1995. 113–22; CSEPREGI Márta: Die Schriftlichkeit im Ostjakischen – Probleme in der Textherausgabe in der Surguter Mundart des Ostjakischen. Uo. 135–9.

4. *Ismertetések az osztjákokról, mai életükről, útibeszámolók:* CSEPREGI Márta: Az osztjások (hantik). In: Finnugor kalauz. Panoráma. Bp., 1989. 61–70; RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter: Hanti hétköznapok. Uo. 71–9; Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Szerk. Lázár Katalin. Néprajzi Múzeum. Bp., 1997. 140 l.; WINTER Erzs: Szibériai rokonaink. (szöveg: Kerezi Ágnes, vers: Agrafena Szopocsina) Kiadja a Vízió Művészeti Alkotóközösség; é.n.); Pirkko PELTONEN: Nyugat-Szibéria. (Őze Ildikó fordítása) Hittel. 1995. február (77–86); CSEPREGI Márta: Az osztjások (hantik) általános ismertetése. In: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Szerk. Lázár Katalin. Néprajzi Múzeum. Bp., 1997. 5–12; KEREZSI Ágnes: Hideg ország varázslói (Magyar nők a szibériai sámánok között) A Néprajzi Múzeum Kiskönyvtára 1. Néprajzi Múzeum. Bp., 1996. 120 l.; KEREZSI Ágnes: A szurguti osztjások életmódja és hitvilága. In: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Szerk. Lázár Katalin. Néprajzi Múzeum. Bp., 1997. 13–57; KEREZSI Ágnes: Kutatók az obi-ugoroknál. Élet és Tudomány 1991/32. (aug. 9.) 1008–1011; D(ANISS) Gy(őző): Hantiföldön privatizálnak (interjú Kerezi Ágnes néprajzkutatóval) Népszabadság 1993. január 20; KEMÉNY Attila: Rokonlátogatóban Szibériában I–III. Heti Magyarország 1993. július 30., augusztus 13., augusztus 20; KEMÉNY Attila Nyelvrokonaink és a “jogbizonytalanság” példája. Heti Magyarország 1993. július 23; GELENCSÉR Gábor: Találkozás a halott sámánnal... Magyar kutatók szibériai rokonainknál, az osztjásoknál. Zalai Hírlap 1993. július 17; CSEPREGI Márta: Hogyan élnek a keleti osztjások? Élet és Tudomány 1994/42. 1327–1329; CSEPREGI Márta: Rokonnépeink. 100 kép az osztják népeletről magyar és angol nyelvű kísérő szöveggel. In: A honfoglaló magyarság / The Hungarian Conquest. Magyar Nemzeti Múzeum CD könyvtár. MediaNetwork Szovtverház Kft. Bp., 1997; SCHMIDT

Éva: Beszámoló a Belojarszki Folklór Archívum 1992. évi munkájáról. RTÉrt. 7. sz. (1994): 8–9; SCHMIDT Éva: A belojarszkiji Északi-Osztják Folklór Archívum története. RTÉrt. 13. sz. (1997): 9–13; SCHMIDT Éva: Magyarország-élmény az obi-ugor kultúra tükrében. In: Népi kultúra és nemzettudat. 1991. 101–4; CSEPREGI Márta: Élet az erdős tundrán. Élet és Tudomány 1994/41. 1292–4; CSEPREGI Márta: Üdvözlét az Ob-vidékről. Magyaritanítás 1993/2. 39–40; RTÉrt. 5. sz. (1992): 5–8; KEREZSI Ágnes: Expedícióban távoli nyelvrokonainknál. Néprajzi Hírek 22. 1993/1–2. 51–8; SCHMIDT Éva: Összefoglaló az 1991. évi együttműködésről és az osztjákoknál végzett kutatásokról. Uo. 58–68; SZÖVÉNYI Katalin: Ruttkay-Miklián Eszter kiállítása a Néprajzi Múzeumban. Uo. 86; CSEPREGI Márta: Interjú Svetlana Popovával, a Berjozovi Folklór Archívum vezetőjével. Magyaritanítás 1997/4. 45–7; RTÉrt. 13. sz. 1997. 5–9; FANCSALY Éva–SIPŐCZ Katalin: Két nyelvész a rokonoknál: I. A manysik és a hantik ismeretlen földje. Magyar Nemzet 1991. szeptember 11; II. Kis népek harca az életükért. Uo. 1991. szeptember 12; (o.á.): Vogul és osztják művészek bemutatkozása (Rokonnépek az Orosz Kulturális Központban) Magyar Nemzet 1996. június 25; P(ozderka) J(udit): Vendégtanár a “táplálékos Ob” partjáról (Jevdokija Nyikolajevna Vozsakova Debrecenben) Hajdú-Bihari Napló 1997. október 17; CSEPREGI Márta: Surgutin hantit uuden aikakauden alussa. Hiidenkivi 2/98: 28–31.

5. *Mitológia; népköltészet, szépirodalom*: VÉRTES Edit: Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Tankönyvkiadó. Bp., 1990. 404 l. Ism. Csepregi Márta: NyK 93 (1992–1993): 190–3. “...a finnugrisztika és a folklorisztika, az egyetemi oktatás és a nivós ismeretterjesztés igen fontos kézikönyve lesz a most ismertett mű”(193); SCHMIDT Éva: Az északi obi-ugor kultuszdualizmus és medvekultusz vallási alapjairól. CIFU 7. (1990) IV, 12–7; SCHMIDT Éva: Az obi-ugor mitológia és a medvetisztelet. Ethn. 101 (1990): 149–93; SCHMIDT Éva: Fallstudie über die Widerspiegelung der ostjakischen interethnischen Verbindungen der 70-er Jahre des XX. Jh. in der Folklore. SpecSib. 3 (1990): 187–201; NAGY Zoltán: A vaszjugáni (Ozernoje falvi) hantik vallási rendszerének változásai. Mikola-Eml. Szeged, 1996. 245–8. SCHMIDT Éva: Az osztják metrika másik oldaláról. NyK 91 (1990): 181–94; SCHMIDT Éva: Osnovy metriki v severohantyjskom pesennom tvorcestve. In: Istorija i kultura hantov. (szerk. N. V. LUKINA) Tomszk, 1995. 121–152; CSEPREGI Márta: Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról.

Szerk. Lázár Katalin. Néprajzi Múzeum. Bp., 1997. 59–104; SIPOS Mária: Tizenkét osztják hőségnek. Kiss Lajos-Eml. Bp., 1997. 360–71; HORVÁTH Zsuzsanna: Structural Analysis of Ob-Ugrian Heroic Songs. *SpecSib.* 3 (1990): 79–87; Osztjások (Hantik) In: NAGY Katalin: “Hét határon hallik húros daru hangja” (Morzsák az uráli nyelvcsaládhoz tartozó népek irodalmából és életéből. Tansegédlet.) *Faunus.* Bp., 1994. 69–98. (12 osztják mű vagy részlet fordítása).

6. *Néprajz*: KEREZSI Ágnes: Archaiszticeszkaja szimbolika obrjadov zsertvoprinosenija u obszkih-ugrov. *CIFU* 7. (1990) IV. 18–23; KEREZSI Ágnes: Vzgljad na mir hantyjskogo shamana. International Conference “Ethnic Traditional Culture and Folk Knowledge”. Moszkva, 1994. 59–60; KEREZSI Ágnes: Osobennosti vostochno-hantyjskogo shamanizma v nashi dni. In: *Narody Sibiri* 2. Moszkva, 1995. 38–54; KEREZSI Ágnes: Music Instruments in the Ritual Ceremonies of the Ob-Ugrians. In: *Folk Belief Today.* Tartu, 1995. 182–9; KEREZSI Ágnes: Similarities and Differences in the Eastern-Khantis. In: *Shamanism.* Berlin–New York, 1996. 183–99; ÚJVÁRY Zoltán: Ungarische Parallelen zu den Speilen der wogulischen und ostjakischen Bärenfeste. *CIFU* 7. (Debrecen, 1990) IV, 188–93; KODOLÁNYI János: The Obi-Ugor festivity mask. *EthnFolkCarp.* 7–8 (1992): 47–53; ifj. KODOLÁNYI János: Az obi-ugorok halászati kultúrájának néhány kérdése. *Rédei-Eml.* Wien–Bp., 1992. 291–8; ifj. KODOLÁNYI János: Az obi-ugorok prémvadászatának néhány kérdése. *Hajdú-Eml.* Bp., 1993. 187–91; HEGYI Endre: Az osztják medveünnep. *Élet és Tudomány* 46 (1991/5) 147–8; NAGY Zoltán: A jávorszarvas egy hanti áldozati tárgy ürügyén. In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára* (szerk. Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter). Bp., 1999. 73–91.

7. *Zenetudomány*: LÁZÁR Katalin: Some new results of researching Ob-Ugrian vocal folk music. *CIFU* 7. IV. (1990) 244–9; LÁZÁR Katalin: Some Problems of Notating and Analyzing Ostyak Folk Melodies (Explorations in Finnish and Hungarian Folk Music and Dance Research. Vol, 1. Kaustinen, 1994; LÁZÁR Katalin: Aims, Tasks and Cooperation in the Research of Ob-Ugrian Vocal Folk Music. *Perspektiven der Musikethnologie.* München, 1994; LÁZÁR Katalin: A keleti hantik vokális népzeneje. Bp., 1996. 158 l.; LÁZÁR Katalin: The Songs of the Eastern Khanty. *CIFU* 8. Pars VI. 215–9; LÁZÁR Katalin: Keleti (szurguti) osztják

énekek. In: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Szerk. Lázár Katalin. Néprajzi Múzeum. Bp., 1997. 105–40; LÁZÁR Katalin: Music in Eastern Ostyak Culture. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38/3–4. (1997): 241–292; LÁZÁR Katalin–CSEPREGI Márta: Keleti osztják bölcsődalok. Zenetudományi dolgozatok, Bp., 1997–1998. 211–21.

8. Egyebek: Heikki Paasonen osztjákföldi levelei Otto Donnerhez (Közzéteszi HAJDÚ Péter és MIKOLA Tibor) Zsirai-Eml. Bp., 1992. (Uralisztikai Tanulmányok 5.) 128–81; MIKESY Gábor: Az obi-ugorok története. In: A finnugorok világa. (Szerk.: Nanovfszky György) Bp.–Moszkva, 1996. 25–9; RÉVAY Valéria: XVI–XVIII. századi híradások az obi-ugorokról és lakóhelyükről. Domokos-Eml. Bp., 1996. 211–14; (BENCZE Imréné): Osztják nyelvrokonaink és a misszió lehetősége. *Lelkipásztor* 68 (1993/4): 126–28; A. MOLNÁR Ferenc: Die russische (sibirische) Kartensammlung des József Pápay. Rédei-Eml. Wien-Bp., 1992. 357–60; A. MOLNÁR Ferenc: Néhány megjegyzés obi-ugor tárgyú fényképekhez. Hajdú-Eml. Bp., 1993. 17–20; A. MOLNÁR Ferenc: Finnugor vonatkozású kéziratok és fényképek Debrecenben. *CIFU* 7. (Debrecen, 1990) III/A 48–55.

9. Könyvismertetések: VÉRTES Edit: Drei neue Bücher für Kazym-ostjakische Schulkinder. *FUF* 51 (1993): 272–3; VÉRTES Edit: Eine Untersuchung über Krankheits-bezeichnungen im Ostjakischen (Paula Jääsalmi-Krüger könyvének ismertetése) *FUF* 53 (1996): 281–9; VÉRTES Edit: Die ostjakischen Personennamen unter besonderer Berücksichtigung der Personennamen des 17. Jahrhunderts (Petra Hauler könyvének ismertetése) *ALH* 45 (1998): 388–91; CSEPREGI Márta: Osztjokokról – kívülről és belülről. Domokos-Eml. Bp., 1996. 87–8. (Két könyv ismertetése); HONTI László: Ist das Rätsel gelöst? (Ulla-Maija Kulonen: The Passiv in Ob-Ugrian) *FUF* 50 (1991): 176–87.

10. Az osztjakkal foglalkozó kutatókról való megemlékezések, köszöntések: VÉRTES Edit: A budapesti Finnugor Tanszék és az obi-ugor kutatások. In: 125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Uralisztikai Tanulmányok 9. Bp., 1998. 67–74; ADORJÁNI Dezső–NAGY István: Szent szenvedély (Emléksorok Pápay Józsefről) Nagyigmánd, 1994. 120 l.; Nagyigmándi iskola névadásáról. *RTÉrt.* 8 (1994): 6; VÉRTES Edit: T. Lovas Ró-

zsa 1903–1991. NyK 93 (1992–1993): 181-3; VÉRTES Edit: Zsirai Miklós, az obugrista. UrTan. 5 (1992): 22–34; SCHMIDT Éva: Júlia Nyikolajevna Russzkaja 1917–1986 (“közművelődésük vezető személyisége”) NyK 92 (1991): 203; SCHMIDT Éva: Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin 1913–1986 (“az osztják nyelv és kultúra legavatottabb ismerője”) NyK 92 (1991): 204–6. KÁLMÁN Béla: Vértes Edit 70 éves. FUD 1 (1989): 5–7; JAKAB Edit: Vértes Edit tudományos munkássága. FUD 1 (1989): 11–17; Sz. BAKRÓ-NAGY Marianne: Vértes Edit 70 éves. MNy. 87 (1991): 120–3.

Szamojéd évszaknevek

MIZSER LAJOS

A naptári egységek meghatározása mindig önkényes, vagy hogy pontosabban fogalmazzuk, valamilyen gazdasági, társadalmi, illetve természeti körülményekhez van kötve. Így van ez már évezredek óta. Az értelmezés természetesen ennek megfelelően is lehet önkényes, illetve általános vonatkozású. Ez utóbbin azt értem, hogy mindenki számára egyértelmű, evidens. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az időszámítás másként történt ún. hiteles helyeken, és másként történt a falvakban stb. Az előbbi a pontos, hiszen napra készen meghatározza az időpontot, a másik, nevezük népinek, inkább a hozzávetőleges időpontra utal. Elég sok népi elbeszélést dolgoztam fel a magyar nyelvterületről. S ezek meggyőztek arról, hogy az év megfelelő idejét – most hadd ne nevezsem évszaknak – inkább körülírják. Az igaz, hogy ekkor többnyire hozzáteszik a *-kor* ragot is. Lássunk azonban néhány példát! Tél: szövé-s-fonás, tavasz: rügyfakadás, nyár: aratás, ősz: szüret. Ez annyit is jelent, hogy a népi emlékezet nem egy konkrét évszakhoz – a szó szoros értelmében – köti az időpont megjelölését, hanem az akkor történt természeti jelenségekhez, gazdasági munkákhoz. Ezt a finn nyelv is bizonyítja, a *touko* szó egyértelműen a vetésre, illetve a vetés időszakára utalt. Ha így nézzük, akkor a jelenleg hivatalos négy évszakon kívül több is létezhetett – attól függően, hogy egyes vidékek melyeket emelték ki, milyen tényezőkre helyezték a fő hangsúlyt. Ám azt is el kell mondani, hogy a magyar nyelvben jelenleg is használt – és általánosan is ismert – elnevezések is valami ilyen tényezőre mennek vissza, még ha ma már pontosan nem is ismerjük – inkább csak feltételezzük – a körülményeket. A magyarban öt évszakként használatos. Ebből a *tavasz* és a *kikelet* szinonimája egymásnak. Ám nekünk az a szerencsénk, hogy mérsékelt égövön lakunk, s az évszakok váltakozása nálunk jobban elhatárolható, illetve jobban árnyékolta. Az eredeti jelentéseket egy átlagos anyanyelvi műveltségű

ember kevésbé érzékeli már. Gondolok arra itt, hogy egy németnek eszébe sem jut, hogy a *Frühling* szóban a *früh* 'korai' szót keresse, avagy egy horvátban fel sem vetődik az a gondolat, hogy a *zima* 'tél' szó valójában hangutánzó eredetű, és a téli szél süvöltésére utal. Mindezeket csak azért bocsátottam előre, hogy a szamojéd – pontosabban nyenyec – évszakelnevezéseket jobban megmagyarázzam, s ne fogjuk rájuk azt, hogy nem eléggé árnyaltak, és hogy az elnevezések számára is megfelelő indokot kapjunk. LEHTISALO szótára alapján dolgoztam, gyűjtöttem. Ez a hatalmas munka kiterjedt a nyenyec nyelvterület csaknem minden nyelvjárására, olykor még néhány ember nyelvjárására is. Jó, mondhatjuk, Lehtisalónak szerencséje is volt. Ez könnyen lehet, de ebbéli tevékenysége a nyenyec nyelv akkori (és megelőző) állapotára vonatkozóan felbecsülhetetlen értékű forrás. A finn kutató nagyon precíz volt: minden egyes adatot nemcsak a nyelvjárásának megfelelően hangtanilag, de jelentés tanilag is körülírt, meghatározott. Így ha azt nézzük, hogy az évszakok száma jóval több, mint Európa modern nyelveiben, ne csodálkozzunk: hiszen egy-egy jelentés csak egy-egy nyelvjárásban él (élt).

Mivel ez a nép egy meghatározott földrajzi környezetben él, kissé csodálkozhatunk a négy évszakon, hiszen csak kettőt tételeznénk fel: a telet (a hosszabbat), a nyarat (a rövidebbet). Az éghajlati viszonyokat ismerve jogos is ez. Ám tegyük hozzá, hogy a tundrán vagyunk, az északi sarkköről északra, így az évszakok időtartama nem egyforma. Ha ketté bontjuk: a tél a hosszú, a tavasz és az ősz az időjárásnak megfelelően kurta, a nyár – még ha szép is, de rövid.

Így tehát az évszakokat a nyenyecéknél ezek határozzák meg, még ha nem számszerűleg is. Kezdjük a legelején! Az eredeti időszámításuk az évet két részre osztotta: *pn* 'téli év', *tā* 'nyári év'. Bizony, hogy nem egyforma a kettő. Később, már inkább századunkban a *pn* ment át a 'Jahr, god' jelölésébe.

Most akkor lássuk az elnevezéseket a szokványos sorrendben!

Tél:

szrra: összamojéd eredetű szó (JANHUNEN, 140). Az évszakra az irodalmi nyelvben is használatos a szó. Ám eredetileg a 'hó, Schnee' szóval azonos. A legeredetibb jelentése inkább a 'fehér, weiß' lehetett. Elképzelhetőnek tartom, hogy a hóról nevezték volna el a fehér színt. Nagyjából ez egyezik HALÁSZ IGNÁC véleményével, aki a 'só' jelentésű szót is ide-

hossa. A magyar *szürke* szóval való összefüggését nem tartom valószínűnek.

swwi: a tél kezdete, illetve a tél leghidegebb időszaka. Egyes nyelvjáráásokban ez a szó a tél jelölőjévé vált.

Tavas:

nāra: az év korai szakaszában a hóolvadás után szilárdan megfagyott hónapok a területe, tavaszkezdet, amikor még hó van. Ezt JANHUNEN is igazolja (98), amikor e szónak 'Schneekruste' jelentést ad.

junuj: a tulajdonképpeni jelentése: 'hóolvadás'. JANHUNEN ezt még alátámasztja a következő jelentéssel: 'werden'. Így igen valószínűen ez lehetett az eredeti jelentése: tavaszi olvadás.

w4nuj: tkp. halvonulás. Azaz az évszakot, ha egyáltalán annak lehet nevezni, arról nevezték el, amikor a halakat már hálóval is lehet halászni. Nagyon úgy látszik, hogy csak egyes erdei nyelvjárásokban van meg a 'tavasz' jelentés.

Nyár:

tā: eredetileg a nyári (rövid) év jelölője. Összamojéd eredetű szó (JANHUNEN, 158). A szamojéd nyelvekben ez a szó valami ilyesmit jelentett: meleg(ebb) idő.

Ősz:

73ro: összamojéd eredetű szó. Eredeti jelentését nem ismerjük, legfeljebb feltételezhetjük – bizonytalan megfélelők alapján, hogy nem egy meghatározott évszak, hanem egy hosszabb időegység jelölője lehetett.

kanūu: a 'Herbst' jelentés csakis az erdei nyenyecben használatos, és ott is másodlagos. Eredetileg a könnyebb (kisebb) éjszakai fagyok beálltának időszakára vonatkozott. Miként az igei alakok is bizonyítják: 'fagy, a tél beállta előtti enyhébb fagy' a jelentésük. Maga a szócsalád összamojéd eredetű.

8elwe: természetesen itt sem őszt jelentett eredetileg. Itt is a megfigyelés játszott szerepet. Csakis olyan környezetben keletkezhetett ez a kifejezés, ahol rénszarvasokat tenyésztettek. Hiszen ezeknek az állatoknak egy fiziológiai funkciójához kötötték a megnevezést. A nyár végére, de

még inkább a lombhullatás idejére esik az az időszak, amikor a rénszarvasok a fákhöz dörzsölik a szarvaikat.

Azt mondhatnánk, hogy a nyenyecék túlságosan is sok évszakot tudnak megnevezni. Ez a számok törvénye alapján lehetséges lenne, de ha azt is nézzük, hogy LEHTISALO tizenkilenc nyelvjárásból gyűjtött, és olyan is volt köztük, hogy egy asszony nyelvjárása, akkor inkább kuriózumként kezelhetjük. Ám ne kezeljük így: inkább mondjuk azt, az emberi, a nyelvi kifejezésbeli kultúrához e szerencsétlen sorsú rokon népünk is tett hozzá valamit.

Irodalom

Janhunen, Juha: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Helsinki, 1977. Castrenianumin toimitteita 17.

Lehtisalo, T.: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956. Lexika Societatis Fenno-Ugricae XIII.

Mizser Lajos: A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 77: 175–86.

Vogul énekek hatásának nyomai Kodolányi János Julianus barát című regényében (Pápay József osztjáföldi kutatóútjának és Kodolányi János születésének centenáriumára emlékezve)

A. MOLNÁR FERENC

A debreceni Pápay-szimpoziumon Pápay József és az obdorszki ortodox misszió címmel tartottam előadást. Ennek a témának teljesebb bemutatása még további kutatást igényelne, s leginkább az általam már feldolgozott fényképhagyaték egyes darabjaival együtt lenne érdemes sort keríteni rá. Pápay ugyanis osztjáföldi útjakor nemegy (dedikált) fényképet kapott a nemrég alakult misszió tagjaitól, közülük Irinarch szerzetestől, a misszió vezetőjétől és Joan Jegorov paptól, aki egy ábécés könyvet is írt az osztjáfokoknak. Pápayt le is fényképezték a misszió és a missziós iskola tanulói körében. A fényképek közül a legérdekesebb talán épp az, amely a misszió tagjait és az iskola tanulóit ábrázolja 1898-ban, a hátlapon lévő szöveg pedig a tanulók neveit és adatait tartalmazza; ezt már publikáltam is (vö. A. Molnár 1990, 1992, 1993). A fényképhagyaték, a napló stb. kommentált publikálása még későbbi feladat.

Ebben a cikkben olyan filológiai adaléko(ka)t közlök, amelyről az előadásban szintén szóltam. Pápay korában is az obdorszki misszió egyik nehézségének az mutatkozott, hogy az osztjáfokok hagyományos hitvilágát a térítő sokszor nem kellő tapintattal kezelték. A régi pogány hitvilág, hiedelmek és a keresztény vallás más időben más körülmények közti ütközésével Kodolányi János is foglalkozik, többek közt a részben Helsinkiben írt, a záró dátum szerint ott 1938. szeptember 6-án befejezett Julianus barát című neves regényében. Ismeretes, hogy Kodolányi történelmi regényeinek archaizáló stílusa a régi magyar nyelv, a nyelvemlékek, a nyelvjárássok és a folklór mellett olykor finnugor rokonaink népköltészetéből is merít. Kodolányi az innen vett elemeket sokszor maga is gyűrja össze és dolgozza át, úgyhogy pontos forrást ilyenkor aligha lehet vagy nehéz mondani. Természetesen, ezt nem is kérhetjük számon, Kodolányi célja

elsősorban nem a nyelvészeti hitelesség, hanem a művészi hangulat- és illúziókeltés. Nem kevés esetben azonban meg tudjuk mondani, honnan merít az író, s a források között finnugor népköltészeti alkotások is megnevezhetők. A Julianus barát elején a kis Györk, a későbbi Julianus mássokkal együtt Ölyved apát hallgatja. Itt Kodolányi némi változtatással vogul énekből idéz, és ö-ző (baranyai) nyelvjárást használ:

“Minő neves fejedelmnek
nevezitök én nevemet,
minő hírös fejedelmnek
hírölitök én hírömet ...

Így kezdődött Vérbulcsú, meg Botond éneke. A fejedelmek megszólaltak a síron túlról” (Kodolányi 1938/1962: 40). A szöveg a VNGy II-ben található egyik hősi énekre, pontosabban Az Obközép öregének, Ajász istennek hősi éneke című vers elejére megy vissza:

Minő neves fejedelemnek nevezik az én nevem!
Minő híres fejedelemnek híresztelik az én hírem! (uo. 1)

Egy kissé különböző formula van a 14–15. sorban (Minő neves fejedelemkép terjesztetik / vitetik / az én nevem! / Minő híres fejedelemkép terjesztetik az én hírem) és egyébként szinte teljesen egyezően A szoszvaközépi öreg hősi énekében is (uo. 160). Ez utóbbit Bede Anna szintén lefordította A Taht-középi Öreg hősi éneke címmel (Kálmán 1980: 37–47). A Julianus barátban lévő betétnek és Ajász isten énekének a kapcsolatát már Tompa József észrevette, noha ő a 14–15. sor variánsát idézte és a VogulNyj-ből (Tompa 1972: 88). Valószínűbb azonban, hogy Kodolányi a szövegéhez közelebb álló első sorokat vette át, s bizonyára a VNGy II-ből, amely ezzel kezdődik. Vérbulcsú meg Botond énekében később inkább stílusbeli hasonlóságok és reminiscenciák vannak, nem szinte pontos átvétel. Az idézett rész aztán még egyszer megismétlődik, s ekkor Kodolányi a magyar Regős ének egy sorát teszi hozzá: “Haj rege, rejtöm!...” (i. m. 41).

Utóbb Ölyved apa Vászoly megvakításáról énekel. Az ének elején, az obi-ugor folklór hatásának nyomai mellett, látható Kalevala-reminiscenciák is vannak és a Regős ének elemei, s előfordul a Halotti Beszédből átvett *fél* felebarát, társ, az *ördög* ördög (vö. HB: *ürdüg*), valamint az Ómagyar Mária-siralomban lévő *ézes* édes (itt: *ézős*) szó. A MargL *egy méhben feküdt atyjafia* (l. pl. 166) szerkezetére pedig az *egy*

méh szülte kifejezés emlékeztet. A Szent Margit életéről szóló 1510-ben másolt kódexünket Kodolányi ugyancsak behatóan tanulmányozta, 1937-ben, részben szintén Finnországban, főleg ennek az alapján írta a Boldog Margit című regényét. Vászoly-énekét már csak a férfiak és inkább az idősebbek közül hallgatták némelyek: “Duna habján halászgató... / éneköld az énekömet, / dalolgasd a dalaimat, / szóval mondd a szavaimat, / hirdesd hírös halálomat, / ... Ne fuss, ne fuss, Estfán kerál, / nem vagyok én ördöngfiú, / férjfi vagyok *ézös feled*, / *egy méh szülte* szöléd *feled*...” (i. m. 44).

Tudtommal még nem mutattak rá arra (sem), hogy az ének folytatása jórészt egy vogul sorsének vagy hősi ének, A keresztségbe való menés éneke (VNGy IV: 122–7) mintájára alakul. Itt a szövegszerű hasonlóság, egyezés ugyan nem olyan fokú, mint az Ajász isten énekéből vett, idézett kis részletben, viszont hosszabb szöveget, egész cselekménysort érint, a szerkezetet is. Vászoly otthona körül pihenget. Kürtszóra riad fel. Vértesek (németek, teutonok) ragadják meg, püspökök is vannak ott. Vászolyt a királyi palotába hurcolják, s tömlöcbe vetik. (A rabság leírása mutatja legvilágosabban a vogul énekkel való kapcsolatot.) Vászolyt a püspök, Sebös ispán, majd István király és Gizella (Gizla) királyné elé viszik, ő azonban mindig visszautasítja a megkeresztelkedést, elébük dobja az aranykeresztet. Kodolányi csak a regény prózai szövegében utal rá, Ölyved apa arról is szólt, hogyan vakította meg aztán Sebös ispán Vászolyt. A megölt fejedelem pedig a síron túlról azért panaszkodik, hogy házanépe, utódai már nem áldoznak a régi módon. Az alábbiakban részleteket mutatok be, s a leginkább összevethető szavakat, sorokat itt – és a megfelelő vogul ének-részletekben is – kurzíválom:

Nyírfa mellett, nyárfa mellett
hevergetek hírös férfi,
 haj rege, rejtöm!
 Kerál kürtje fölrivalgott,
 fölrivalgott, rikótozott
 haj rege, rejtöm! ...
 Ki vagy, ki vagy Estfán kerál,
 mért jössz, mért jössz vértesökvel,
 vértes-vasas férjfiakkal,
 pirosruhás *pispekekvel?*
 ...

*Minőt atyám sohasem látott,
dobnak tömlöc belsejébe,
minőt atyám sosem ére,
vetnek kutyák fekhelyére,
tetves tömlöc fenekére,
haj rege, rejtöm ...*

Aztán sok nap múlt el, Vászoly csak ült és kesergett a tömlöc sötétjében. Végre nyílt a megvasalt ajtó s belépett a püspök ...

*Pispek fejét piliseset,
aláhajtja alázatval,
aranykeresztet nyom kezembe,
veti rám a sűrű kresztöt,*

...

*Négyszögletű aranykeresztöt
kerál elé odadobom,*

...

*feled vagyok fejedelöm,
Vászoly vagyok, hírös férjfi,*

...

*ősöm a te erős ősöd,
csak istenöm nem istenöd,*

...

A hallgatók eltakarták tekintetüket és sűrűn köhécseltek. Dermedten hallgatták a megölt fejedelem síron túli panaszát:

Madárlelköm fönn rikótoz,

...

*engesztelő áldozattal
nem sietnek, nem szaladnak,
férfinépöm, asszonynépöm,
gyöngye gyermekök unokáim,
bálvány elé nem borulnak.*

...

*Isten atyánk ezör napján,
Isten atyánk ezör napján, (i. m. 45 47).*

A keresztségbe való menés éneke vagy Képes Géza szabadabb, szép fordításában A keresztelés éneke (Kálmán 1980: 88–91; 518) szintén történelmi eseményen alapul. Nagy Péter cár parancsának megfelelően Feodor szibériai püspök 1715-ben kozákoktól támogatott fegyveres hittérítő hadjáratot vezet. A kondai fejedelem vidékén a hajót az első támadáskor sikerül visszafordítani. A második támadáskor a fejedelem megsebesül. Megbilincselve Tobolszkba viszik, és addig tartják fogva, míg a keresztség hitre nem tér. A kondai fejedelem énekének második része vethető össze a *Julianus barát*ba konstruált Vászoly fejedelem énekével. A vogul férfi (fejedelem) is otthon heverget. Ágyúdörejre ébred. Kozákok (oroszkok) ragadják meg. A püspököt is elébe hozzák. A fejedelmet Tobolszkba viszik, s tömlöcbe csukják. Végül megkeresztelkedik, négyszögletű aranykeresztet (a négyszögletű szögletes keresztől már korábban is haltott) akasztanak a nyakába. Az apja még áldozatot mutatott be Felső Ég atyának, ő azonban így már soha nem áldozik. – Íme a (leginkább) összevethető részletek:

...ezen két szobából álló gerendás házban
hevergetek én férfi.

[Egyszer csak] a honnan támad,
hatalmas hangú hangos mennydörgő zaj
támad.

...

hát vas belsejű sok ágyút
durrogatnak ottan,
Amint lélekjelenlétem elvesztettem:
fara vagdalt két kozák
fogott meg valahogyan engem,

...

A mint kellően szemlélem:
a kurafi *püspököt*, őt magát hozzák.
Mit atyámra sohasem raktak, lábbékókat
raktak ott reám, férfiúra;
kutya fekvő ronda helyre
dobtak ott engem férfiút.

...

[Egyszer csak] amaz emlegetett,
regghajnali fényes csillaghoz hasonló Tobolszk város belsejébe

jutok én férfiú.

*Minőt atyám sohasem látott,
valami tetves háznak belsejébe
dobnak ott engem férfiút.*

Egy telő holdbeli kerek héten át
táplálom én, férfiú, ottan a *tetveket*.

Melyet atyám tömködött meg,
a négyszögletű kincses (gyűjtő) ládika szögleteit
kiüresítem. Azután

egy selyem gombos hatalmas úr (orosztisztviselő [nem pap? – M. F.])
jön be hozzám.

Mint nyelve váló nyelves állat (madár)

oly kedvesen beszél (énekelget) ott hozzám férfiúhoz [értsd: rábeszéli
a megkeresztelkedésre].

Négyszögletű arany [érdem-; (? – M. F.)] *keresztet*
tettek ott reám férfiúra.

Mit atyám szokott [áldozatul a bálvány elé] helyezni, a csikózsírral
bőséges tál

Ezután Tnr(mnek ezredik napjáig (azaz: mindörökre) elmaradt
(i. m. 124–7).

Természetesen, nem arról van szó, hogy Kodolányi a magyar középkorra vonatkozóan a pogányságot idealizálta volna a kereszténységgel szemben. Ezt maga a Julianus barát és más történelmi regényei szintén mutatják. S az idézett ének stilizált hangú bevezetése is: “Ez az ének Vászoly fejedelemről szólt, akit István, szent királyunk megvakított, mert nem vette föl a keresztyénséget s ősi jogon a trónusra is áhítozott. Mérhetetlen romlásba döntötte volna Vászoly apa a népet, visszavezetve ördög uralma alá, a pogányság sötétségébe. Ölyved azonban erre nem sokat hederített, hanem énekelte szavait úgy, ahogy a régi öregek énekeltek, ahogy Vászoly maga elmondja a késő ivadékoknak” (i. m. 43–4). Kodolányi viszont művészien tudta érzékelteni azt a feszültséget, amit a kereszténység felvételével a múltbeli pogány hiedelemrendszer, hitvilág, s egyben az addigi tradíciók egy részének a megtagadása, elhagyása követelt meg. S át-tételesen a korabeli politikai helyzetből adódó németellenessége, a magyarság sorsa iránti aggódása ugyancsak színezi a képet. A keresztelés

énekének megkapó lélekrajzát Kodolányi jó szemmel vette észre, s használta fel a Julianus barátban.

Megjegyzem még, hogy a Julianus barát szövegén Kodolányi később olykor apró módosításokat tett. Ez az általunk idézett részekre is áll, de a lényegét nem érinti. A legnagyobb változtatás az, hogy a Hunfalvyék nyomán tévesen a finnugor mitológia részének vélt Ukkon istennevet később olykor elhagyja. Egyébként ennek a cikknek nem célja, hogy Kodolányi munkásságával, nyelvével, az író közéleti szerepével általában foglalkozzon (erre l. pl. Tüskés 1974; Alföld 1983).

Végül megjegyzem, hogy a keleten maradt magyarokat felkutató domonkos szerzetes alakja egy nálunk is ismert neves vogul költőt és írot szintén megihletett. Juvan Sesztalov Julianus barát címmel hosszabb verset írt. Sőt, az egyik magyarul olvasható kötete – amely orosz nyelvű versesköteteiből való válogatás – a Julianus rám talált címet viseli (Sesztalov 1985: 11–26).

Irodalom

- Alföld 1983 = Alföld 34. évfolyam. 1983/12. Kodolányi János emlékszám. Debrecen.
- Kálmán Béla 1980: Leszállt a medve az égből. Vogul népköltészet. Vál., szerk., utószó, jegyz. Európa Könyvkiadó. Bp.
- Kodolányi János 1938/1962: Julianus barát. Magvető Kiadó. Bp. 1962.
- MargL = (Margit-legendá). Szent Margit élete. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek 10. szám.)
- A. Molnár Ferenc 1990: Finnugor vonatkozású kéziratok és fényképek Debrecenben. *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum* 3A: 48–55. Debrecen.
- 1992: Pápay József oroszországi (szibériai) fénykép- és térképgyűjteménye. Kézirat. Debrecen.
- 1993: Néhány megjegyzés obi-ugor tárgyú fényképekhez. In: Hajdú Péter 70 éves. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szij Enikő. Magyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 17–21.
- Sesztalov, Juvan 1985: Julianus rám talált. Vál., szerk., ford., előszó: Bede Anna; utószó: Schmidt Éva. Kozmosz Könyvek. Bp.
- Tompa József 1972: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Akadémiai Kiadó. Bp.

Tüskés Tibor 1974: Kodolányi János. Magvető Kiadó. Bp.

VNGy = Vogul népköltési gyűjtemény. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján közléteszi Munkácsi Bernát. Magyar Tudományos Akadémia. II. köt. 1892., IV. köt. 1897. Bp.

VogulNyj = Munkácsi Bernát: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette. Magyar Tudományos Akadémia. Bp. 1894. (Ugor füzetek 11. szám.)

Хантыйская загадка

В. Н. СОЛОВАР

В данной статье мы попытаемся сделать анализ хантыйских народных загадок. В хантыйском языке слово “моньщупты” происходит от слова “моньщ” – сказка, моньщупты – это то, что сказывается, рассказывается, как сказка. В отличие от сказки, которая сказывается только после захода солнца, когда все готовятся ко сну, загадка загадывается в любое свободное время, когда человек не занят трудом, когда у него есть желание развлечься. Для привлечения внимания загадывающий произносит: Ма моньщупт?м нлн амамгтцем – моя загадка..., затем загадывается сама загадка. Любая народная загадка состоит из двух элементов: текста самой загадки и разгадки.

Народные хантыйские загадки возникли в условиях отсутствия письменности и в течение веков являлись одним из средств сохранения духовного опыта народа, были способом передачи ценных, иногда необходимых советов и наставлений молодому поколению, а также средством развлечения. Загадки, как и другие жанры устного творчества народа, являются художественной формой отображения объективной действительности, своеобразным средством поэтического выражения общественного бытия и сознания того или иного народа. Возникновение загадок исследователи связывают с верованиями первобытных людей, которые одухотворяли живую и неживую природу. Многие явления природы и животные не назывались прямо, они были табуированными, поэтому их названия заменялись эвфемизмами.

В загадках окружающий мир представлен в конкретных вещах, предметах. Образы загадок зримы и осязаемы.

Наши предки стремились познать окружающую их природу, природные явления, материалы и орудия своей повседневной трудовой деятельности, сближая и сопоставляя одно с другим. Загадки появ-

ляются не в одно время, они возникали в результате наблюдений над жизненными явлениями, над пережитым в течение многих десятилетий и столетий. С социальными изменениями связано появление новых тем в загадках.

Рассмотрим тематический состав загадок.

Загадки в словесной форме сохранили до наших дней многие ныне исчезнувшие из жизни реликты рыболовного и охотничьего быта, мировоззрения, языковые особенности, тонкие и ценные наблюдения над явлениями природы, т.е. весь своеобразный этнографический мир, который отличает один народ от другого. Тематический состав загадки определяется своеобразием истории, хозяйственно-бытового уклада, нравов, обычаев, природы края, в котором обитает этнос. Самыми многочисленными являются загадки об орудиях труда, о предметах домашнего обихода, о предметах охоты, рыболовства. Хантыйские загадки можно разделить на следующие тематические группы:

1. Вселенная и явления природы: *Тӓрум шурс нӓвни юх. (хгтD); ХотDӓВӓD пирмгВ тгхты (хӓсгт); Юх тый хншем нянь пелгк (тыDӓ?); Нуви сур Dӓ?нийD, пнты сур ювгргцD (ат на хгтD); Сот хӓ и есум (ӓиВк); Ишнн иDпийн щел вух (еВк посем) 'Под окном серебряная монета висит (сосулька)'; Пгтлам хот сӓВн лгц DӓйD (ӓиВк посьйD).*

2. Растительный мир. Жизнь в тесном и постоянном соприкосновении с природой научила хантов хорошо понимать внутренние ритмы ее жизни, научила любить природу и доверяться ей. Встречаются загадки о разных породах деревьев, о ягодах. Приведем примеры: *И сот хӓйD Dӓмгтсухн, и сот хӓйD нярDуВӓDты (тгDн сӓмгт, нохгр юх, вӓнши) 'Сто человек в одежде, другие сто раздетые'; Юх тый сгDu-вуDu (ӓӓм) 'Вершина дерева сверкает'; Юх тый хӓв пос (анши); Юх тый хураВ хинт (нохгр) 'Вершины дерева узорчатый кузов для сбора ягод'; Нерум кӓтупи вӓрты ухамгВ ими омгсD (мӓргх) 'Посреди болота женщина в красном платке сидит'; Карты хот Dыпийн и не DыймаD (нохгр сем) 'В железном доме одна женщина сгнила'; Сер вӓнт, мур вӓнт сгмгн пнты тӓшун ики DoDь (вӓш) 'В дремучем лесу стоит мужчина с черной бородой'.*

3. Животный мир: *Хумалхаи сот союм (вӓDы хӓхгDты пгнтгD); Юхан кимгDн кивартум турн Дер DoDь (вӓDы пурты вой); Юх тый*

вел *ДовгВ хӓ (ДаВки)*; Семн гн ныты вӓн *Дор кимгД сэй пангт сорнеВ пернайт (тор пгнтгт)*; ХотД ван, *ДепВӓД хӓв (савне)*; Кев семуп, *пгДуп Дӓ?ӓ? шургс ата-хгтДа рӓпупДӓ? (хгшВайт)*; Ики тӓш пӓн ӓхтӓйн мгнД (нимсар ими); *ЙуВк иДпи сгмев калац (панне)*; *Мӓв кӓтуп лупсгх (мгДӓВ хӓД)*; *ХӓДум вӓрун шӓмДӓВ юх (сӓх)*; *Сот оВтап йуВк вӓрт пух (Дар)*.

4. Человек и его тело. В загадках о человеке встречаются почти все предметы и явления, которые связаны с его жизнью и бытом: *Ӑ? тпгД пунмаД мгр ай пухгД най сот мӓв хуДыева яВхДӓД (нумгс)* 'Пока он надевал пояс, его младший сын сто божественных земель обходит'; *Хойми пӓтыеВӓ? (семВӓ?)* 'Котелки с золой'; *Ай вой ӓВхиеВӓ? (нюД вӓсВӓ?)* 'Мышиные норки'; *Тгмиты вантДем вӓД, тумиты вантДем гнтӓм (кӓшкар)* 'С одной стороны посмотрю – есть, с другой посмотрю – нет'.

5. Предметы материальной культуры: *Дангт хор сух нюкнеВ ими хӓс вет оВӓ? Дӓв тгӓД, кгт оВӓ?ДӓвВӓД лыпацВӓ?* 'У женщины в шубе из коми семи оленей двадцать пять ребер, два ребра вывихнуты (нюки хот)'; *Амамгтцем, иДн сот, нӓмн сот* 'Внизу сто, верху сто' (хот хгры, хот *ДаВӓД*); *Хот пугр щел вух (ишни)*; *Сот хӓ и йош (ов ДӓВк)*; *Ким хот сӓВн вӓн турпуп йис хӓ ДоДь (щухал)*; *Каврум йуВки щорс шӓпи урум вухсар ваВкары (рӓт нӓр)*.

Основным занятием хантов до недавнего времени были охота, рыболовство, оленеводство, поэтому появились загадки, связанные с этими промыслами. Например, *НзВ пгДаттэн хӓ мӓв вортгД, йуВк вортгД (сесы)*; *УхДы кӓккӓк шувийД, хивийД (тынцаВ)*; *Амамгтцем, вӓр сот сем (пиДт)* 'Сто глаз леса'; *ЙуВк иДпи сот сем (хоДуп)* 'Под довой сто глаз'.

Итак, загадки чутко отражают хозяйственно-бытовые изменения в жизни народа, являются надежным историческим источником, в котором все своеобразие национально-этнографического мира, который в настоящее время быстро исчезает, так, например, не используются уже при охоте *пиДт* 'перевес' (сеть для ловли уток), редко ставят сесы – орудие для лобычи боровой дичи, не ставят в жилище щухал "чувал" (традиционная печь).

Художественная организация загадок

Отличительной особенностью народной загадки является краткость, лаконичность изложения и образность. Обычно загадка состоит из одного, двух или более суждений и при устной передаче должна хорошо запоминаться. Например: *Тӓрум щурс нӓвпи юх* 'Небесное дерево с тысячей ветвей'; *ХотДаВӓD пирмгВ тгхты* 'На крыше шкура с дырками от личинок (букв.: оводная шкура крыши)'; *Сот хӓ и есум* 'Сто человек одну грудь сосут (букв.: ста человек одна грудь)'; *Юх тый хӓв нос* 'Длинная рукавица вершины дерева (шиповник)'

Хантыйские загадки по своему оформлению обычно состоят из простых (односоставных и двусоставных предложений), реже из сложных конструкций. Примеры односоставных предложений: *Юх кӓтуп Данты Дупас* 'В середине дерева лобаз с мукой (дупло)'; *Кӓрт вӓтпи кгДы хӓс* 'За деревней яркая звезда'; *Тӓрум есДум неп кӓр (акар аВкгD)*; *ЙиВк иДпи кӓмри хот* 'Под водой шумный дом (пӓн)'; *Вош кӓтуп лыптгВ юх* 'Посередине деревни лиственное дерево (дым)'

Загадки могут быть в форме простого двусоставного предложения: *НяD юрн и ухшам хир Дыпия ДуВмеD (пгсан кӓргт)*; *И ики сот нянь тгхгD (сӓв кӓсы лак)* 'Один мужчина сто лепешек бросает'; *ХотD ван, ДенВӓD хӓв* 'Дом ее короткий, сени длинные'; *И пелкгD рӓва, и пелкгD пан* 'С одной стороны – обрыв, с другой стороны – песчаный плес' и др.

Основным стилистическим средством загадки является метафора. В основе метафоры лежит сопоставление двух явлений (предметов). Загадки о явлениях природы и окружающем действительности построены в основном на метафорах и сравнениях, связаны с образами человека, животных, предметов быта. В хантыйских загадках загадываемый предмет не называется. Вместо него – его метафорический эквивалент. Например, вместо прямого выражения мысли: "Через горячий котел перекинута узкая ручка котла" мы отмечаем метафору – *Каврум йиВки щорс шепи урум вухсар ваВкары (пӓт нӓр)* 'Через кипящее море тощая лиса пегнулась'; *Йис хӓ ювтум неD вӓс нӓпт ДоDь (мойпгр хот ов)* 'Отверстие от стрелы, пущенной древним человеком, век стоит'; *Па мӓв эвгDт китум вӓна пӓщка и пелкгD нуви и пелкгD вӓрты (каргВ пушгх)* 'Бочка, отправленная с другой земли,

наполнена наполовину белым вином, вторая половина – красным вином’. В данных загадках также вместо реального мира – его метафорическое обозначение.

В качестве метафоры в загадках чаще всего выступают существительные. Например: *ЙиВк иDни сөм сөм (хоDуп)*; *Ям тор үвты сый Дангт Dor еDты сатьD (шгВкан)*; *Dор кўтупн цел вуи ан шәние ноптыйDDa (тохтгВ)*.

Метафорами в загадках могут быть также глаголы: *DәмDтам, пунDтам акань ова хәхгтD, мўDa хәхгтD (еВә?)*, *Dангт Dor вантты (ниDт хәр)*; *Тум мўв эвгDт китум вәнд тгм мўва юхтгс, тгм мўв эвгDт китум вәнд тум мўва юхтгс (непек)*; *Турн тый варс тый әхтыя хәВхгD, тгм омгсты мўв иса керDәDэ (иDум)*.

По способу создания, соотношения образов реальных и метафорических можно разделить загадки на следующие группы:

1. Один загадываемый предмет сопоставляется с каким-нибудь одним же метафорическим предметом. Например: *Сәр вәнт, мур вәнт сўВн вўрты ухшамгВ не хоDDәD (поВх)*; *Юхан кимгDн кивартум турн Dер DoDь (вўDы пурты вой)*; *Пгтлам хотн хот хгр хўват нуви пўл хгтD (тыDә?)*.

2. Один загадываемый предмет выражается через несколько метафорических предметов, например: *КўтDуп вўс Dенгс, кт пелкг гн Dенгс (молицу)*; *Карты вош нўмпийн юх вош, юх вош нўмпийн тухгD вош (карты неD)*; *Сыры хәйD DoDюм тгхийн юDта хәйD DoDь (вўDы оВә?)*.

3. Несколько загадываемых предметов сопоставляются с несколькими метафорическими предметами, например: *Карты неВәD ДявгтD, сўмгт неВәD вуDытD (пўт кавгрD, DыяDн нерьяDәDы)*; *Тәрүм пух, кўргс пух наргсD, лымгцDaD-хумгцDaD якDә? (вот на тггр)*. В ряде загадок метафорический заменитель загадываемого предмета не называется, только подразумевается. Например: *Амаматцөм, епDәВ – ит (сүD) 'Вкусное на свете – одно'*; *EDн йитэDн – DaDь, вана юхгтDә? – ит (васы кўйт) 'Вдали войско, вблизи – один'*; *Юх тый сгDu-вули (йәм) 'Вершина дерева сверкает'*; *Хот DәВәD саDu-вули (хәсгт)*; *И пелкгD рўва, и пелкгD пан (Dаюм)*.

Итак, в основе построения загадок лежит сопоставление различных предметов по их отдельным качествам и признакам. Можно выделить следующие типы образования метафорических загадок:

1. Предметы сопоставляются на основе их общего внешнего сходства. Например: *Карты мухты сухум етмаD (йинтуп на сухум)* 'Через железо нитка прошла (игла и нитка)'; *И пелкзD рўва, и пелкзD пан (Даюм)*, в данной загадке говорится о топоре, одна часть топора – обух, он сравнивается с обрывом, другая часть топора сравнивается с плесом, т.к. она покатая.

2. Предметы сопоставляются по цвету. Например: *Сер вӓнт, мур вӓнт сўВӓ? вўцДум нӓюп хӓ ДоDь (сўмгт лыпгт хойса)* 'В дремучем лесу стоит мужчина, покрытый желтым сукном (береза с пожелтевшими листьями)'; *Сер вӓнт, мур вӓнт сгмн нуви ухшамгВ ими омгсD (Доьц аВкзD)* 'Посреди дремучего леса женщина в белом платке сидит (заснеженный пенек)'; *Пгтлам хотн хот хгр хўват нуви пўл хгтD (тыDӓц); Нерум кўтупн вўрты ухшамуп ими омгсD (мӓргх).*

3. Предметы/явления сближаются на основе признаков их внутренней организации. Например: *ПаВ пгDat икиле тӓрум аDмгс (сесы); Нўм мўв эвгDт тўвум пӓцка кгтсыр вўнайн ДеDтум (васы пушгх).*

4. Предметы сравниваются по их функции в жизни человека. Например: *Хошум – ит (uDум)* 'Теплое – одно'; *Кгт хот кўтн лавум ӓхDые таDӓ?ыйD (нулгц)* 'Между двумя домами санки с углем катают'; *И хӓйD ДоуьD, и хӓйD няхгD (онтупгВ няврем)* 'Один его мужчина висит, второй его мужчина смеется (подвеска для люльки и ребенок в люльке)'.
Итак, в загадках всевозможные предметы и явления реальной действительности вступают в самые разнообразные отношения и раскрываются с самых разных сторон. Рассмотрев загадки об одном предмете мы видим, какими сторонами, качествами он сопоставляется с другими предметами, как создается загадка.

Итак, в загадках всевозможные предметы и явления реальной действительности вступают в самые разнообразные отношения и раскрываются с самых разных сторон. Рассмотрев загадки об одном предмете мы видим, какими сторонами, качествами он сопоставляется с другими предметами, как создается загадка.

Мир реальный и мир метафорический в загадках по своей тематике в принципе адекватны, но метафорический мир более разнообразен по своей предметности и более значим в поэтическом отношении. Метафорический мир создает художественную образность, придает загадкам поэтичность.

Сопоставляя загадываемые предметы с предметами, выполняющими функции метафоры, загадка усиливает тот или иной признак

реального предмета, делает его более значительным, например: *Каврум йиВки щорс шәпи урум вухсар ваВкари (пўт нәр)*, в данной загадке котел сравнивается с морем, в котором горячая вода, ручка котла сравнивается с тощей лисой, идущей через это море.

Некоторые загадки строятся на звуковом образе. Звукоповторами загадка воспроизводит ритм движения или звука, связанных с умалчиваемым предметом. Например: *Дяты пгты ветсот, Дяты-пгты хәтсот, ЕнтгD, ентгD сора, вергD, вєргD сора (вўDы хәхгDты сыйD)* 'Щелканье пятисот, Щелканье шестисот, Быстро-быстро шьет, Быстро-быстро делает'; *Кўлыты, кўлыты кгтн, DәВх ясгВ, меВк ясгВ нехумты хәт хә (әхгD)* 'Двое скрип-скрип, шестеро молитвы читают'; *УхDы кәккәк шувийD, хивийD (тынцаВ)* 'Безголовая кукушка шумит, свистит'.

Часто предметы и явления неживого мира сопоставляются с живыми существами, в этом случае возникают олицетворения. Например: *Пгтлам хот сўВн лгц DәйD* 'В темном углу дома болотная птица поет (вода капает)'; *И икиле ўВәD вўсD вәна таD, сгмгD-мухDәD хуD кгDDә?* (хот Dыпи); *И ики сот наВк аDD (Дупас); Питы ухуп сот хә и хоп Dыпийн уDDә?* (щераВка хушан); *Кгт ими няр венши сгВхум эвгDт хгтумгDVә?* (семйиВк) 'Две женщины с крутого берега скатятся (слезы)'.

В данных загадках капающая вода сравнивается с пением выпя; лобаз сравнивается с мужчиной, который несет сто лиственниц; коробка со спичками сравнивается со стами мужчинами, лежащими в одной избе; слезы сравниваются с друмя женщинами, которые катятся с крутого безлесного обрыва.

Олицетворения одухотворяют неживой мир, придают загадке большую поэтичность, создают яркие образы и картины.

При создании образов в загадках используются числа. Общеизвестно, что у разных народов имеются числа, обладающие определенными магическими свойствами. Магические числа в загадках имеют значение преувеличения, необходимое для заострения внимания. Например: *енDәВ ит, Сот хә и есум; Сот хә сәвгpD, и хә пергтD* 'Сто человек рубят, один ворочает'; *Ям хә тгюм аDты кеши тый Дапгт Dор еDты кгD (вўцкўв)* 'Меч хорошего хозяина через семь озер видно (купол церкви)'; *Тәрум щурс нўвпи юх и др.*

В основе загадок поэтическое/метафорическое мышление. Загадки возникают из необходимости максимально удовлетворить поэтические потребности народа. Процесс загадывания и отгадывания загадок доставляет несомненное эстетическое наслаждение: мы наслаждаемся красотой народного поэтического мышления, восхищаемся яркими метафорами, смелыми поэтическими ассоциациями загадок, их тонким юмором.

Pápay József osztják hagyatékáról

VÉRTES EDIT

Amikor az embernek hagyatékáról, hagyaték sorsáról kell szólnia, mindig szomorúság fogja el. Még akkor is, amikor centenáriumi ünnepségen történik ez, mert a hagyaték szó önmagában kifejezi azt, hogy aki valami nagyon fontos munkát végzett, esetleg az életét szánta rá, sokat foglalkozott vele, sok munkát fektetett bele, nemcsak munkája megjelenését és bizonyos szakmai elismerést nem érhetett meg, de még az a jó érzés sem jutott soha osztályrészéül, hogy egyszer Horatiust idézve úgy tegye le a tollat: *exegi monumentum aere perennius 'érnél maradandóbb emlékművet állítottam magamnak'*. Pápay ehhez nagyon közel jutott. Levezetésének csak az északi osztják medvénekekben publikált idézeteiből is látható, hogy akkor egész közeli jövőre tervezte szótárának és utána szövegeinek kiadását. Melichnek és más kortársainak is írta, hogy hamarosan, a közeli jövőben lesz kész Reguly hagyatékának a feldolgozásával. Aztán hirtelen, egy nap alatt bekövetkezett halála a munkát megszakította. Más természetesen nem tudja ott folytatni, ahol ő abbahagyni kényszerült. Legközelebb megjelenendő munkájának az északi osztják szógyűjteményt jelezte. Több, mint egy fél évszázada foglalkozom Pápay hagyatékával, de még csak tervbe sem mertem venni, hogy a szótárt befejezzem, mert azt, hogy mi van földolgozva, mi van kicédulázva, mit kellene még hozzá földolgozni, milyen elrendezést akart, mindez nincs írásban, nincs összefoglalva, csupán innen-onnan lehet következtetni rá. Gyakorlatilag tehát az egészet át kellett volna újra nézni. Szerencsére azért az idők változnak, és a számítógép megjelenésével a lehetőségek megváltoztak. Tanítványaim közül Kis Tamás mert arra vállalkozni, hogy számítógép segítségével nagyon közeli jövőre ígérje a szótár kiadását.

Nemcsak az északi osztják szótár maradt hagyatékban, hanem sokkal több. A hagyaték története 1931-től a mai napig tart, és még nem ért véget. Pápay halálakor természetesen tanítványa, Fazekas Jenő rendezte a

hagyatékot, hiszen minden bizonnyal tudományos szempontból, s valószínűleg tájékozottságban a munka folyamatáról is ő tudott legtöbbet az elvégzett és elvégzendő feladatokról.

Fazekas Jenő két részre osztotta a hagyatékot, egy részét nyomdakésznek minősítette, (ez került Budapestre az Akadémiához,) továbbá olyan anyagra, amely értékes, fontos, megőrzendő a jövő számára, s amit valószínűleg Fazekasnak a tanácsára örökletébe a Debreceni Református Kollégiumban helyezett el a Pápay család. A Budapestre került hagyatékot, megvétele előtt a Tudományos Akadémia megbízásából Zsirai Miklós vizsgálta felül, nézte át, s a Nyelvtudományi Közlemények 49. kötetében részletes jelentést írt róla. Tudomásom szerint ez az első összefoglaló áttekintés arról, hogy mi és milyen állapotban maradt Pápaytól ránk. Zsirai jelentése 1933-ban, hamarabb, egy évvel korábban jelent meg, mint a posztumusz kiadású északi osztyák medvénekek, amelyeket Fazekas debreceni és budapesti anyagi segítséggel tudott kiadni, s amelynek több mint 50 oldalas előszavában számolt be részletesen Pápay munkásságáról, osztyák útjáról és hagyatékáról. Az MTA megvásárolta hagyatékot Zsirai is két részre osztotta. Egyrészt a “Regulyana” volt benne, tehát az, ami Pápay érdeklődését az osztyák kutatás iránt felkeltette. Ezek a Reguly gyűjtötte északi osztyák hősénekek, amit “hét pecséttel elzárt kincseknek” neveztek, és semmilyen módon nem tudták megfejteni. Reguly olyan kevés följegyzést és magyarázó szöveget készített, hogy ő maga sem tudott vele itthon boldogulni. Minthogy Reguly az 1840-es évek elején jött haza és még az 1850-es években sem boldogult ezzel az anyaggal, ezért akkor Hunfalvyval együtt igyekezett a megfejtéshez fogni. A vogulba úgyahogy beledolgozta magát ő is, annak kiadása megindulhatott, az osztyákhoz nyúlni azonban Reguly hirtelen halála miatt már nem tudtak. Így az osztyák továbbra is teljesen megfejthetetlen maradt.

Az addigi osztyák anyagot, azaz Castrén feljegyzéseit (a déli osztyák nyelvtant és a déli osztyák szószedetet) nem tudták felhasználni, csak azt tudták megállapítani: az északi osztyák olyan távol áll a déli osztyáktól, hogy kölcsönösen nem értik meg egymást. Északi osztyákból mindössze bibliafordítások álltak rendelkezésre, ezeket viszont köztudomásúan osztyácul tudó szerzetesek, nem pedig a hit világát ismerő osztyákok készítették. Tehát valahogyan osztyák szavak segítségével megoldották a fordítást, bizonyos fokig a nyelvtant is vissza tudták adni, de ugyanakkor a hősénekek nyelvétől olyan távol áll a bibliafordítások szókincse és nyelvezete, hogy hiába dolgozta föl Hunfalvy az addig megjelent bibliafordításokat,

ezzel se tudott senki sem, sem Hunfalvy, sem utána más közelebb jutni a hősénekek megértéséhez.

A rejtély a voguloknál kezdett megoldódni, Budenznek egy nagyon tehetséges tanítványa oldotta meg Budenz anyagi segítségével. Budenz a Magyar Ugor Szótárért kapott akadémiai díjat ugyanis erre a célra szánta. Munkácsi ezzel az anyagi segítséggel ki tudott a vogulokhoz menni; 1898–99-ben nemcsak megfejtette azt a vogul hagyatékot, amivel Budapesten nem tudtak boldogulni, hanem még nagyon sok új anyagot is tudott gyűjteni.

Pápay abban az évben kerülhetett az egyetemre, amikor Budenz meghalt. Pápay nem Budenz hatására, hanem a vogul hagyaték sorsán felbuzdulva jutott arra a meggyőződésre, hogy a helyszínen az osztjákat is meg kell tudni fejteni. Ezek után arra összpontosította minden erejét és tudását, hogy osztjákkul tanuljon, ami osztjákat Budapesten meg lehet tanulni, ahhoz hozzájusson és kijusson a helyszínre. 1898-99-ben ki is jutott Zichy gróf expedíciójával, ahol viszont még egy nagy akadályt kellett elhárítania: Zichy gróf a török-ugor háborúban nem az ugorok, hanem a törökség pártján állt. A grófnak meg kellett magyaráznia, hogy a magyarság érdeke az osztják gyűjtés megfejtése, tehát elsősorban nem csuvaszt és más törökségi nyelvet kell tanulmányoznia, hanem az osztják hagyatékot kell megfejtenie. El is érte, hogy elsősorban osztjakkal foglalkozzék. Pápay annyit tudott, hogy az északi osztjások között kell a megoldást keresnie. Egész évet töltött az osztjások között, sokáig teljesen sikertelenül. Az is elég soká tartott, amíg odáig jutott, hogy anyagot gyűjtsön. Bizalmatlanok voltak az osztjások a messziről jött kutatókkal szemben. Ugyanakkor nem is vitt magával megfelelő anyagot, úgyhogy ő már kinn volt az osztjások között, amikor az Akadémián találtak olyan feljegyzést Reguly hagyatékában, melyből kiderült, melyik vidékről származnak a hősénekek. De akkor, amikor ez eljutott Pápayhoz, a megoldás már a kezében volt. A másik tény (melyet nem értek), hogy ő tulajdonképpen a Reguly énekek megfejtésére vállalkozott, ennek ellenére nem vitte magával a kéziratok másolatát, noha ez veszélybe sodorhatta volna az eredményt. Aztán rájött, hogy az érthetetlen hősénekekre szüksége van, s éjjel-nappal azon izgult, megkapja-e idejében Pestről a másolatukat. Négy éneket megkapott, ezeket a helyszínen igen nehezen ugyan, de meg tudta fejteni. (Erre előadásom végén még visszatérek, a még kiadandó hagyaték részlet ugyanis ezzel kapcsolatos.) Addig is, amíg nem tudta a Reguly énekeket megfejteni, természetesen új anyagot gyűjtött ott, ahol lehetett. Gyűjtése mennyiségre

jóval túlhaladta Reguly följegyzéseit, s minőségileg sem lehet gyengébbnek ítélni. Reguly azt hitte, hogy az énektudóknak már csak az utolsó mohikánjait találta meg, ez, hálistennek nem volt igaz, mert nemcsak akkor, hanem a mai napig tudnak még énekeket az osztjások, csak nem olyan általánosan, mint valószínűleg egykor. Amikor Pápay hazajött, első dolga volt Reguly hagyatékából valamit publikálni. Az *Osztják Népköltési Gyűjtemény* (1905) még Zichy Jenő mecenatúrájának következtében jelenhetett meg. Ez Reguly énekeket, hősénekeket, medveénekeket tartalmaz, s éppen csak mutatóban van egy kis rész a végén Pápay saját gyűjtéséből.

A következő anyagot Pápay a *Nyelvtudományi Közleményekben* kezdte közzétenni (NyK. 36: 345; 37: 52, 164, 258; 38: 111, 313). Nem teljesen világos számomra, miért a legprózaibb anyaggal kezdte a kiadást, hiszen Pápay gyűjteménye költészeti szempontból hallatlanul nagy értékű. Arra tudok csak gondolni, de ezt nem olvastam sehol, hogy először azt akarta publikálni, aminek a nyelve a mai osztják nyelvhez a legközelebb van, amit ma is megért minden osztják. Tudniillik a hősénekeknek olyan archaikus a nyelvezete, olyan fordulatok vannak benne, hogy azt sajnos már nem értik meg az osztjások, illetve bele kell tanulniuk a megértésükbe. Az *Északi-osztják nyelvtanulmányok* kötete, különnyomatként a *Nyelvtudományi Közleményekből*, s a *Finnugor Füzetek* 15. számaként jelent meg.

A következő publikációnak, Pápay levelezéséből legalábbis úgy látszik, a szótárt szánta, de közbejött halála miatt erre nem került sor. Folytatásként Fazekas az északi osztják medveénekeket adta ki valószínűleg azért, mert az lehetett majdnem nyomdakész, csak a jegyzetanyag nem volt még teljes (*Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medvekultuszához. Pápay József nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte Fazekas Jenő. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai. V. kötet, 9. füzet*). Ez 1934-ben, tehát röviddel Pápay halála után jelent meg.

Fazekas tovább nem folytatta a munkát. Hogy miért, nem tudható. Lehet, hogy történelmi okok szóltak közbe. A Tudományos Akadémia a hagyatékot úgy látszik Zsiraira bízta. Zsirai pedig csak a Reguly énekek feldolgozásához fogott hozzá. A Reguly hagyatékából két kötetet ki is adott (*Osztják hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. I. kötet. Reguly-könyvtár 1. Bp., 1944; II. kötet Reguly könyvtár 2. Bp., 1951*). Zsirai betegsége és halála miatt az ő életében még a Reguly hagyaték sem jelent

meg a Pápay hagyatékából, Pápay saját gyűjtéséből pedig az északi-osztják medveénekeken kívül semmi. A tudományos világ ezek után is szinte két részre osztotta a hagyatékot. Volt a Reguly hagyaték, amelyről állandóan szó volt, kiadását sürgették. A szakemberek jól tudták, hogy van Pápay hagyaték is, de erről nem túl sok szó esett. Sőt az elmúlt negyven évnek az irányított tudománypolitikája valahogy arra az álláspontra helyezkedett, hogy van a Reguly hagyaték, az ki van adva, mit törődjünk mi tovább az osztjával, sőt akadt olyan nyelvész is, aki nem akarta megérteni, hogy a Pápay hagyaték nem azonos a már közzétett Reguly hagyatékkal. A Reguly hagyatékot 1963–65-ben Fuchs-Fokos Dávid sem fejezte be teljesen (majd erre is visszatérek), a szövegek kiadását viszont igen. Ezzel tehát nem volt elintézve a Pápay hagyaték ügye. Csakis a finnugristák foglalkoztak avval a kérdéssel, azok se mind, hogy Pápay hagyatékát is meg kell jelentenünk, mivel nemzeti kincsünkhöz hozzátartozik. Az ötvenes évek végén engem bíztak meg a Pápay hagyaték gondozásával. Fel is mértem a hagyatékot az Akadémián, kiszámítottam a körülbelüli terjedelmét. Pénz természetesen ilyen célokra nem akadt. A kiadás szükségességéről még csak beszélünk, de a pénz előteremtése külön kérdés volt. Voltak ugyanakkor mások is, akik szerették volna a hagyatékot, ha nem is kiadni, de legalább azt elérni, hogy ne én foglalkozzam vele. Egy alkalommal, amikor Finnországban voltam az ottani osztják hagyatékok kiadása miatt, elvették tőlem a Pápay hagyatékkal kapcsolatos megbízást, belekerült Erdélyi István neve azok jegyzékébe, akik foglalkozhatnak a jövőben a hagyatékkal, engem pedig töröltek közülük. Erdélyi István nem nagyon szívesen vállalta, nem tudományos okoknál fogva, hanem a mód nem tetszett neki, ahogy egy kötetre megbízást kapott. Tőlem kérdezte, mit csináljon. Buzdítottam őt a kötet kiadására, mert annak megjelentetése biztosítottnak látszott, legalább az az anyag meg volt tehát mentve. Erdélyi István ki is adott egy kötetet. Megítélésem szerint nem az ő hibájából, hanem az akkori takarékoskodási követelményeknek megfelelően nem a legjobb formában, minthogy az osztják szöveg mellől hiányzik annak a Pápay készítette magyar fordítása, amely pedig, szerintem, beletartozik a hagyatékba. Erdélyi a saját német fordítását az osztják szöveg alapján kiadta, de kicsit javított Pápay magyar fordításán. Örülünk azonban, hogy a kötet megvan. Szerintem nem volna túl nagy anyagi megterhelés ezeknek csak a magyar részét xeroxozott formában kiadni. Egyrészt tartozunk Pápay emlékének szerintem azzal, hogy a hősénekek magyar fordítását is kiadjuk.

Másrészt a szövegeknek a folklorisztikai értéke indokoltta teszi, hogy a magyar néprajzosok és folkloristák is hozzá tudjanak jutni magyarul. Ez sem munka, sem anyagi szempontból nem volna nagy gond, ezért nagyon ajánlom, hogy csináljuk ezt meg. Ez tehát jelen pillanatban a hagyaték hagyatéka. A többiek, akiknek akkor kiosztották a munkát, nem csináltak semmit, az egész tehát végeredményben maradt csaknem olyannak, mint Pápay halálakor volt. Főként az obiugristák nem hagyták ezt sohasem említetlenül.

A szótári anyagból némi hasznot húzott Wolfgang Steinitz, amikor saját osztják szótárát (Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lfg. 1–13. Berlin, 1966–91) kiadta, mert ő a szótári dobozokban kutatott olyan szavak után, amelyeket addig nem ismert az osztjából. Azt mondták, hogy kimazsolázta a szótárt, a ritkaságokat kiírta belőle, s belevette a saját szótárába. Ezáltal problematikussá vált, érdemes-e ezek után egyáltalán kiadni a Pápay-féle szótárt, hiszen ami lényeges, új volt benne, az a Steinitz szótárában megtalálható.

Tudomásom szerint egészen addig nem történt a hagyatékkal semmi, amíg Debrecenben Kálmán Béla nyugdíjaztatása szóba nem került, s utódjának kérdése felmerült. Akkor Kálmán Béla úgy nyilatkozott, ha a Pápay hagyaték megjelenését akarják, akkor engem kell meghívni az ő utódjának, mert vagy én fogom kiadni a hagyatékot, vagy pedig, minthogy ceruzával történt feljegyzésekről van szó, s a papír sötétedik, a ceruzairás halványodik, az egész el fog veszni. Ezek után engem hívtak meg Kálmán Béla utódjául, s mellesleg közölték, nemcsak a tanszék vezetését, hanem a hagyaték kiadását is kívánják tőlem. Ezt én boldogan vállaltam, hiszen feljegyzéseim az ötvenes évekből megvoltak. Azok is romlófélben, ceruzával, de megvoltak. Ezek után csak anyagi problémák következtek. A hagyaték összes kiadási módját megérdeklődtem. Hogy melyik, mennyibe kerül, melyik, milyen munkaigényes, azt meg tudtam állapítani, de pénz nélkül egyikhez sem lehetett hozzáfogni. S ekkor az akkori dékán, Orosz István sietett a segítségemre. Azt mondta, ne gondolkozzam a teljes hagyaték kiadásán, adjak ki először egy füzetet, füzetenként könnyebb lesz a kiadás finanszírozása. Egy füzetre az egyetem is vállalta a költségeket. Így jelent meg a Bibliotheca Pápayensis első kötete, ami ma hiánycikk (a másodiktól a nyolcadik kötetig viszont mind kapható). Erre azt kell mondanom: *mea culpa*; én kizárólag arra gondoltam akkor, ki mindenkinek kell küldeni a kötetből, hogy valahogy megszervezzük a folytatást. Az eszembe sem jutott, hogy a folytatáshoz is

kell első kötetnek lennie. (De talán ezt újabb kiadással sikerül majd pótolni.) Viszont az a reményem, hogy az első füzet szétküldésével esetleg segítség kapható, eredményes lett. Wolfgang Veenker kollégánk Hamburgban avval az ötlettel válaszolt a küldeményre, hogy előfizetők gyűjtendőek. Az Ural-Altajische Gesellschaft elküldött előfizetési felhívásokat, száz márkáért ígérve a három (I–III.) kötet hőséneket. Így gyűlt össze 3300 DMK, aminek a tudatában hozzá mertünk fogni a következő kötet(ek) kiadásához. Később jött a Soros Alapítvány és más alapítványok (a támogatók láthatók a füzetek elején). A hatodik kötetrel úgy gondoltuk, hogy befejeztük a hagyaték kiadását. De ahogy az ember átnézte a többi anyagot, akkor látta, hogy még két kötetre való van a Budapesten levő hagyatékban, sőt már előbb kiderült, amint a következő előadásban hallani lehet, hogy Debrecenben is van olyan része a hagyatékknak, amit nem kell csak kéziratári anyagnak tekinteni. Így jelent meg a hetedik kötet, a csuvas feljegyzések Agyagási Klára gondozásában. Mikor átnéztem, hogy már minden ki van-e adva, akkor vettem észre, hogy a feljegyzéseknek két típusa még kiadásra vár. Az egyik a nyelvtani följegyzések. Ezek eddig szóba sem kerültek mint kiadandó kéziratok. Zsirai azokról nagyon rossz véleményt adott. Jelentésében azt írta, hogy Pápay József tulajdonképpen nem rendszeres nyelvtani gyűjtést végzett, hanem Munkácsi Bernát: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette című kötetének az anyagát kérdezte ki. A vogult fordította le, tehát a vogul alapján gyűjtött osztjákat. Ahogyan azt Pápay összeállította, az nem jellemző az osztjakra, vélekedett Zsirai. Ez a harmincas évek elején történt, a véleménye 1933-ban jelent meg. Azóta a kontrasztív nyelvtanok ismeretében tudjuk, hogy nemcsak önmagában lehet egy nyelv nyelvtanát vizsgálni, hanem lehet nyelvtanok összehasonlításával, egybevetésével is jellemezni. Ez a több mint száz oldalas följegyzés nemcsak vogul és osztják adatokat közöl, hanem a vogul-osztják egyezéseket és különbségeket is mutatja, amiből látható, hogy az északi vogul és az északi osztják olyan közel áll egymáshoz, hogy egy idegen akár azt hiheti, ugyanannak a nyelvnek a két nyelvjárásáról van szó. Nagyon kevés olyan részt találunk, ahol a vogul és az osztják teljesen elüt egymástól. S ott van még a magyar fordítás is mellette, tehát a három ugor nyelvet láthatjuk minden szempontból egybevethetően egymás mellett, akár a nyelvtani paradigmákra, akár a példamondatokra gondolunk. Ha úgy tekintünk rá, hogy ez az első *uralisztikai kontrasztív nyelvtan* nem is két, hanem három nyelv közötti egybevetést tesz lehetővé, akkor azt hiszem, nyugodtan mondhatom, nem

kegyeletből adtuk ki a VIII. kötetet, hanem sikerült valami újat adnunk a finnugrisztikában, ami ma már lehet történeti emlék, de akkor is igen fontos emlék.

Nyelvtani feljegyzés van még 16 oldal, az én hibám, hogy nincs benne ebben a kötetben, de nem tehetek róla, mert megbetegedtem, s úgy döntöttünk Nyirkos Istvánnal, hogy inkább közzé tesszük ezt az egyet, minthogy semmit se adjunk ki. Annak a tizenhat oldalnak vagy a FUD-ban, vagy a következő kötetben, azt hiszem, helyet tudunk szorítani.

És még egy kötetnyi anyag van, amelyről talán kissé részletesen illenék szólnom az előrehaladt idő ellenére is, mert hálás lennék, ha tanács(ka)t kapnék a jelenlevőktől. Mint említettem, négy Reguly ének másolatban kint volt Pápaynál, ezeket az osztjásokkal próbálta megfejteni. A megfejtésben, azt hiszem, oroszlánrésze volt Pápaynak és kevesebb része az osztjásoknak, de azért bizonyos filológiai készséget egyes osztjásokban, legalábbis két adatközlőjében fel tudott ébreszteni. Ehhez a négy énekhez megvannak a helyszíni feljegyzései. Ezek közül kettő olyan, hogyha szükséges, akár egy héten belül nyomdába lehet adni. Azt hiszem, főleg itt énekcímeket és lapszámokat közölnöm az osztják népköltési gyűjteményből, elég annyi, hogy az egyik énekhez igen hosszú feljegyzés van: 71 kéziratoldal, és a feljegyzések úgy vannak, hogy néhány sor az osztják népköltési gyűjteményben kiadott énekből, osztjákkul baloldalt, jobb oldalt magyarul. Pápay ilyesfélét jegyez meg: “az osztjárom azt mondta, ezt ma így mondják”, vagy “ehhez hasonló párhuzam ez és ez”, tehát valami filológiai megjegyzés található, pontosan ott van a lapszám, a sorszám, hogy az ének melyik sorához fűzte a megjegyzést. Ez a 71 oldal akár ugyanilyen fotoprint kiadásban kiadható, mint az eddigi kötetek. A másik, rövidebb, 21 oldal, más formában van írva. Bizonyos nagyságrendi differenciák lennének a kiadásban, de azt még mindig át lehet valahogy hidalni, ha másképp nem, üres lapokkal, ahol lényegileg ugyanez a megoldás található, avval a differenciával, hogy néha egy vagy két számot meg kell változtatni. (Pl. nem a 753., hanem a 754. sorhoz szól az a megjegyzés, ami 753-mal van megadva, ezeket viszont nem nagyon nehéz kijavítani, mondjuk szögletes zárójelbe tenni a kiadáshoz a javítást.) Ez a kettő napokon belül nyomdába adható lenne. A másik kettővel, bevallom őszintén, eddig nem tudtam boldogulni. Egy nem túlságosan hosszú feljegyzésnek, úgy 11 oldalnyi, alig van fordítása, nincs lapszám előttük, csak az van meg, hogy az Osztják Népköltési Gyűjteményben melyik közleményhez tartozik.

Eddig nem tudtam a sorokat megtalálni (igaz, hogy nem sokat foglalkozhattam eddig vele), mert csak a legutóbbi időben kerültem abba a helyzetbe, hogy xeroxom volt az egyikről, és a könyvben meg tudtam nézni. Teljesen átnézve sorról sorra kellene megkeresni, hogy melyik feljegyzés mihez tartozik. Minthogy ez az anyag mégis osztják szöveg, elveszni nem hagynám. Egyik lehetőségként tudom erre és a majd rögtön szóba kerülő negyedikre is említeni, hogy jó lenne, ha kiadnánk úgy, ahogy van (mert a kézirat romlik, egyre kevésbé olvasható és fényképezhető), hogy meglegyen valahol, és hozzáférhető legyen. És ugyanez a probléma a negyediknél is, ahol 20 jegyzet van (1–20-ig), de nincs megjelölve, hogy melyik sorhoz tartozik. Nagy nehezen tudtam, az elejét néztem át, olyan sort találni, ahol olyan szó van, ami ezekben is megtalálható, de hogy ahhoz a szóhoz tartozik-e vagy egy nyelvű fordulatot kellene-e keresni inkább, nem tudom. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy ami sorszámot találtam hozzá, valóban ahhoz szóló jegyzet-e. Tehát igen komoly munkát igényelne ez a kettő. Hamarosan, nem végleges formában lehetne csak kiadni azért, hogy az anyag ne vesszen el.

Hozzá szeretném tenni mindezekhez a következőket. Hogy egyáltalán ki tudtuk adni az eddigieket, és hogy ennyire jutottunk, az a hagyaték kiadásának tárgyalása során eddig még meg nem említett személy nevének említését teszi szükségessé. Ez a személy pedig a Magyar Tudományos Akadémia mikrofilmtárában dolgozó Tőkés László osztályvezető úr, aki mindig úgy készítette a Pápay hagyatékhoz mikrofilmet, hogy megvárta a legjobb minőségű film érkezését. Hogy ilyen minőségben tudtuk megcsinálni, az tehát Tőkés László érdeme.

Erre emlékezve, pillanatnyilag nem találok könnyen megoldhatónak a két énekhez írt jegyzetek ügyét. Semmiképpen sem volna szabad veszni hagyni. Talán ha a Pápay szótár megjelenik, akkor könnyebben lehet majd megoldani. Másik lehetőség: nem tudom, mennyire dobálták szét a Reguly szótár céduláit, elképzelhető, hogy az ELTE-n a Reguly szótár kéziratával valaki tudna-e jegyzetekkel boldogulni. Ezt a kötetet is, mint mondtam, feltétlen kiadandónak tartom még. Kérdés, hogy egyben-e vagy kettőben? Feltétlenül jó volna a debreceni hagyaték kiadása is, mert ahogy csuvas anyag találtatott benne, azt hiszem, hogy a naplóban és a levelezési anyagban szintén lehet nagyon sok igazi érték. A hagyaték feldolgozásának a folytatását tehát Budapestről Debrecenbe kellene áthelyezni.

“Az énekeket nem tanulják és nem is szívesen hallgatják, mert annak nyelvét nem értik”¹ – Pápay obdorszki gyűjtéséről

ANNA WIDMER

Pápay József osztják hagyatékának hátramaradt része Vértes Edit egyetemi tanár jóvoltából ebben az évtizedben faksimile-kiadásban megjelent². Ezek a szövegek több okból is megérdemlik, hogy felkeltsék a finnugrisztika, ill. folklorisztika figyelmét. Az itt közölt hősi énekek a szókincs és a nyelvtan szempontjából pótolhatatlanok, ezenkívül tartalmilag a szövegek egy része kifejezetten megkapó.

Ez utóbbi pontot szeretném Pápay egyik Obdorszokban feljegyzett hősi éneke, A jégvárosi nép éneke (PápV 1990) kapcsán kifejteni. Ezt a hősi éneket, mint obdorszki szövegei nagy részét, Pápay Szelimov Nikolaj (Mikolka) nevű adatközlőjétől jegyezte fel. Nyelvi³, formai⁴ és tartalmi⁵ tökéletességéhez hozzájárul az, hogy az idegen népköltészetből átvett motívumok szépen be vannak ágyazva az osztják mitológiába, pl. a szárnyas ló, amely a hős segítője, majdhogynem barátja⁶, az ének végére – mond-

¹ Pápay 1934: XXXIX.

² PápV 1989-1995.

³ Vö. Radomski 1980: 182: “...Selimov, der allgemein die atmosphärischen Erscheinungen ausführlich und formelreich beschreibt...”.

⁴ Az ének legalább kilencven százalékban költői formulákból áll (1340 sor, kb. 1230 formula; egy formula általában egy verssort tesz ki).

⁵ Az énekes ebben a mintegy 1350 sor terjedelmű énekben szinte soha nem veszi el a fonalat (az “Ezt hogyan csinálom?”-frázist, amely bizonyos énekekben oly gyakran fordul elő, Szelimov a szóban forgó hősi énekekben alig használja); az elején bevezetett szereplők, a hős édesanyja, édesapja, nagyapja és a ló is az ének végén is szerepelnek; sorsuk – többé-kevésbé jól – rendeződik.

⁶ Csak így értelmezhető az ijedt ló megható leírása: “A ló bűvös jeles szeméből / az iz-zadság jeles darabja-mi csorog, / szives állat szive oldala vége mintha odalett volna (tk. mintha elment volna)” (1257–1259. s.).

hatni – az osztják hagyomány martalékává válik: A Teremtőnek, a Nagy arany fenséges férfinak, feláldozzák.

Az ének költői fordulatokban gazdag, ellenben aránylag kevés a párhuzamos verssor, ami egyrészt helyenként megnehezíti a szöveg értelmezését, másrészt viszont változatosabbá teszi az (európai) olvasó számára a szöveget.

Főszereplője egy fiatal hős, aki édesanyjánál nevelkedik. Egy szép napon tudatossá válik benne, hogy apja nem él velük együtt. Kérdésére édesanyja elmondja neki, hogy apját legyőzték. A hős elindulna, hogy megbosszulja, de édesanyja nem engedi el, mivelhogy túl kicsinek tartja. Egy idő múlva mégis elmegy az édesapjához vagy apósához fia nevében engedélyt kérni arra, hogy az legalább vadászni mehessen. A nagyapa, aki egyben az egész vár ura is, magához rendeli a fiút, aki anyja kíséretében el is indul nagyapja háza felé. Útközben találkozik a város lakosaival, amelyek csoportokba oszolva hódolnak neki. A kis hős a lányok láttán pironkodik, eddig még anyja kunyhójából ki sem mozdult, a lányok is ugyanúgy pironkodnak az ismeretlen hős láttán. Amint elérnek a nagyapa házához, az édesanyja betaszítja a kis hőst az ajtón. Az szégyenében majd a föld alá süllyed, megpróbál elmenekülni, de a nagyapja a szó szoros értelmében nyakon csípi és szép szóval marasztalja. Engedélyt ad rá, hogy a kis hős hét tapasztalt világjáró kíséretében vadászni menjen, vadászfegyvert és hősi nevet ad neki. A kis hős megígéri, hogy első zsákmányát elhozza neki.

Másnap a hős arra ébred, hogy már dél van és a nagyapja küldte hét vitéz már el is ment. Egyedül indul útnak. A falu mögötti erdőben rábukkan egy lóra. Felül rá, hogy hazavigye nagyapjának, de a ló magasba emelkedik vele és elrepíti egy gyönyörű nő ajtaja elé. A nő, aki a lovat küldte, bevezeti a zavarában sírdogáló hőst a házába. Egy hét alatt szépen össze-melegednek, de ekkor kiderül, hogy a lány bátyjai nem értenek egyet a nő választásával. Egymás után több követet is küldenek a nő házába, hogy meghívják a fiatal hőst a házukba vendégeskedni. A kis hős meg se mer szólalni, fejére húzza a takarót félelmében, de később a nő tanácsa ellenére elfogadja a nem egészen baráti meghívást. A fejedelemhősök megvendégelik, aztán próbák elé állítják. Az első próba a célbalövés. A fiatal hős segítségül hívja nagyapja erejét, és úgy szétrepeszi a céltáblát szolgáló páncélruhát az egész házzal egyetemben, hogy a fejedelemhősök ijedten vezetik ki a következő próba színhelyére, egy óriási sziklához. Itt is először nagyapjához fohászkodik, majd úgy meglövi mind a

jövendőbeli sógorait, mind a sziklát, hogy ez három napon keresztül repedezik, sógorai pedig a sziklához szegezve kővé válnak. Amint visszaér a várba, látja, hogy csónak közeledik, amelyben nagyapja és még valaki ül. Nagyapja kiszáll, megkérdi a fiatal hőst, hogy nem látta-e az unokáját, az meg arcát eltakarva tagadja, hogy tud valamit az elveszettnek hitt unokáról. Nagyapja a hős felé üt szablyájával, de az hirtelen a földre hemperedik, úgyhogy az öreg hétszer megpördül a tengelye körül. A fiatal hős felfedi kilétét. Kiderül, hogy a csónakban ülő férfi nem más, mint a hős édesapja. Megnézik a széthasított sziklát a kővé vált hősökkel, majd felgyújtják a várat. Az apa, nagyapa és a menyasszony csónakban elindul hazafelé, míg a fiatal hős a lovára pattan és hazarepül édesanyjához. Hosszú idő múlva megjön a csónak a menyasszonnyal és egy rakás kinccsel. A lovat feláldozzák, nagy lakomával megülik a menyegzőt.

Amilyen könnyű megérteni az ének tartalmát, ha az ember veszi magának a fáradságot, hogy elolvassa a kézirásos kiadást, olyan nehézségekbe ütközik az olvasó a részletkérdésekben, különösen a hagyaték hangtanát illetően. Mint már idestova száz éve tudjuk, a fonológia nem a legerősebb oldala Pápay feljegyzéseinek⁷. Karjalainen kritikája sajnos arra ösztönözte Pápayt, hogy eredeti, durva transzkripcióját⁸ "kijavítsa". A finomabb transzkripció, amellyel Pápay Karjalainen többé-kevésbé jogosult kritikájának próbált megfelelni, úgy íródott, hogy Pápay nem hallotta a beiktatott diakritikus jelek implikálta hangtani különbségeket, ezenkívül nem volt alkalma anyanyelvi beszélővel ellenőriztetni az új írásmódot. A nem fonematikus, illetve utólag mesterségesen bonyolulttá tett írásmódból fakadó nehézségek egyrészt az eredeti feljegyzések révén, másrészt pedig az osztják-vogul népköltészet párhuzamaiból fejthetők meg. A szövegkritika sok helyütt új értelmezésre ad lehetőséget.

1) $p^{\circ}l\grave{e}m-k\grave{\alpha} s^{\text{TM}}\acute{I}-\acute{I}\grave{\alpha}r m\grave{\alpha}n\grave{e}m p^{\text{TM}}\check{C}d\grave{\alpha}!$ 'A fülem mögös porcogójához vedd [ide] nekem [a hírt]!' 20. (75.; 304.). Ez a költői formula a Pápay-féle szövegekben, meg a Reguly gyűjtötte anyagban is gyakran fordul elő. A $s^{\text{TM}}\acute{I}$ 'mög'-nek (DEWOS 1292 k.) értelmezett valószínűleg eredeti <sj> minden valószínűség szerint /saj/ 'kacsa' (l. DEWOS 1291 k.), mint ahogy ez az osztják és a vogul megfelelőkből is látszik: $\acute{e}\bullet r\acute{i}j\acute{e}n$ "wlak s#7ké p6t 'mit dem scharfen (?) Ohr der wachsamem Eisente' ('éber

⁷ L. Karjalainen 1906–08 és Steinitz 1976: 62–74.

⁸ Az ONGy.-ben használt írásmódból látni, hogy körülbelül milyen lehetett az eredeti transzkripció.

jégkacsa éles [hallású] fül[lel]’) (OA II 341. l. 39; 342. l. 60; 349. l. 41); *kuri s#nki sa’élxm pah* ’Kinek oly érzékeny füled, mint a félénk fekete kacsáé’ (VNGy. II 323. l. 63; 66); (Reg.) *sujing s`ang sujing pāhxn*, (Munk.) *sujiC s#Cki sujiC pahxn* ’Jó hallású fekete kacsáéhoz hasonlóan jó hallású füled’ (VNGy. II 334 k. l. 4–5); (Reg.) *kuri sailem sailem pāhill*, (Munk.) *kuri [`ulxk] sa’élxm pahxl* ’Mint félénk császármadáré oly érzékeny füllel’ (VNGy. II 368. k. l. 3). A sor jelentése tehát: ’A fülem kacsa-porcogójához vesd [ide] nekem!’.

Gyakran fordul elő a következő költői formula:

(2) *n>7’k-ÇαŪα Çîlä7 %²* ’vörösfenyőfából készült bálványképes ajtó’ 67. (122, 157. stb.). Nem világos, hogy miért lenne éppen egy ajtó ’bálványképes’ (Páp. *Çîlä7* ’bálványképes’ vö. O *jih™ n*, DEWOS 366). Ami viszont a déli osztyák népköltészetből ismert, az a *jeli7-o7āp*, azaz ’hideg nyílásos’, vagyis huzatos ajtó. A (Patk.) *jeli7* szóról, illetve megfelelőiről – ha Obdorszkból nem is – a Kondáról (KoP *jilā7*), Nizjamból és Serkálból (*jŷlä7*), továbbá Kazimból (*jŷ{ā7*) van adatunk (DEWOS 366), jelentése ’lehellet, levegőáramlat, hideg’. Melléknévi használatot feltéve, mint a déli kifejezésben, a Pápay-féle szövegrész így fordítható le: ’A vörösfenyőfából készült huzatos ajtóhoz odalépett’.

Amint a hős kilép a vár terére, zavartan méregeti a lányokat:

(3) *m%²”t ²āntl> k>t kàspα k%dα ²āntlēm*
Çó7gāt ²āntl> t>rn >rα ràpké7 sēm k%dα ²āntlēm
m>-idēm ÇóléŪ ènmäm lóräk Ç#séŪ >r n™ Ç>n
sè²ā7 kαÇ ²āntlα n™ Ç \$ldäl p°d>
kšt ni7α sšÇāt> kun>dâÇlāt
m> isα èsmā7 mè²léŪ, >7gèm s™ Çn> kun>dâÇlām

’Földeket látó két látókámmal miképpen látom,
vizeket látó *tšrān* [-járta] csalódó szememmel miképpen látom:
a hozzám hasonló csak nem rég fölnőtt zsenge kezű sok fejedelemnőd
minthogy hajfonatos férfit nem látó nők voltak (é. férfit eddig nem láttak),
két asszony mögé rejtőzködnek,
én is a csecses mellű anyám mögött rejtőzködöm’ (143–148).

A szem könnyen lehet ’csalódó’, de a jelzőnek ebben az összefüggésben való használata meglepő. Ha feltesszük, hogy Pápay *r™ pké7* (vö. Vj. *repĀ-* ’pislogni’, VT *repäŪ-* мерцать; VT *riwäŪ-* morgat|

ma`\$it|; O r™ psält- ua., DEWOS 1279 k.)⁹ helyett írta azt, hogy rāpké7 (vö. O rapäk 'hazugság, becsapás', Kaz. (mn.) rfpkä7 DEWOS 1270 k.), a következőképpen fordíthatjuk ezt a sort (144): 'vizeket látó t>rān [-járta] repeső (vagy pislogó) szememmel miképpen látom', azaz a hős pislog, lesüti a szemét. Ehhez hozzáillik Pápay lábjegyzete is: "t>rn>rā rāpké7 s.[em] kitételt így magyarázta az osztjárom: ő szégyenkezik, a fejét leereszti, lefelé néz"¹⁰.

A 164. sorban "száz páncél állatbőrös hely"-ről van szó:

(4) sāt tuŰér ²aÇó7 ²ul #²ält
 sāt-l%7°k-l#dām-t°lä7-%k Çirèm tu7Űà l%² si \$l>l
 >r sè²α k%lé7 %Űçl °l-²ànttèmn>
 k#lçm lut Çóm Çótn>
 sàríä7 #bāt ku²α \$r°t k>rilâÇm>l
 \$r°t #mésl> s#dä7 ²ul n#mén àm'säs.

'A száz páncél állatbőrös helyen (tk. hely felől)

Száz-bálványszellem-szállta-fehér (tk. jeles) -fej nagyapám talán ő az.

Sok fűrtben dús fejét amint látom

háromféle színű (?) (tk. háromféle jeles ízre)

aranyhajú hamvas fejedelemhőssé változott.

Fejedelemhős ülte (tk. ülő) bűvös helyén fölült' (164–169).

Ezután a nagyapa megdörgöli a szemét, tehát nagyon valószínű, hogy az állatbőrös helyen feküdt és aludt. A 'páncél'-lal fordított szó nem egyértelműen luŰér (vö. DEWOS 742 l%kar 'páncél'): mintha t-nek készült volna az első betű: sāt tuŰér ²aÇó7 ²ul. A 187. sorban már egyértelműen l betű áll, ami Pápay fordításával egyezik. Ha az első variánst, mármint a t-betűs 'gyékény' jelentésű t%kar-t (l. DEWOS 1417) elfogadjuk, és feltesszük, hogy Pápay ettől fogva az általa feltett 'páncél' jelentés után igazodott és ezért írt a továbbiakban l-t, a 'száz páncél állatbőrös hely' helyett 'száz gyékényszőnyeg [és] állatbőrös hely' az eredmény, ami kellemesebb nyughelynek tetszik, mint a kemény páncél¹¹.

⁹ -kä7 vö. Widmer 1996: 43–44, s¥r'kä7 alatt.

¹⁰ Ha az írásmód megbízhatónak bizonyul, jobban illenék a /rapkä7/ 'mit Falten versehen, faltig' [ráncos, redős] (vö. Kaz. rfpkä7, DEWOS 1270) jelentése.

¹¹ Ha mégis a lu Űér bizonyulna eredetinek, feltehető, hogy "száz páncél[ra való] bőr"-ről van szó.

Miután a nagyapja felült fekhelyéről, elkezd beszélgetni unokájával. A szeretetre méltó kis hős igencsak félszeg:

(5) >m'p-\$nɤ k—l ʧ#läm t%Ü °l-ʧ#läm's#Çäm
 ʧóÇèm sè^{2ä}räm laÇ-²ürɤ t#lé7 su²çn t%Ü °l kul'säm.

'Kutya nagy vastag szégyenemben csak úgy szégyenkezem, apám vágta alvilági vérrel teli nyírhéj edény módjára csak úgy elhaltam.' (177. kk.).

Valószínűbb mint az "elhalás" ilyen helyzetben az elpirulás. Ha fel tesszük, hogy Pápay /k/ helyett <k>-t írt, mint ahogy ezt a két hangot más helyen is összetévesztette, a k%l- 'meghalni, elpusztulni' (vö. DEWOS 469 k. O k%l-) kœl- 'elszínesezik'-kel (l. DEWOS 612) helyettesíthető be, és egy kevésbé mesterkéltnek tűnő költői kép az eredmény: 'apám vágta alvilági (vagy sötét) vérrel teli nyírhéj edény módjára csak úgy elszíneseztem (azaz elpirultam)'. Ha a világos nyírfakéregből készült edényt megtöltik vérrel, biztos, hogy az elszínesezik.

Az itt kísérletképpen példaként kiválasztott öt szövegrész új értelmezése még csak ízelítőként sem elég arra, hogy megmutassa, mennyi munka vár még az osztjakológusokra. Igen nagy veszteséget jelentene a tudomány számára, ha Szelimov panasza új változatban válna aktuálissá: "Az énekeket nem tanulmányozzák és nem is szívesen olvassák, mert azoknak kibetűzése túl fáradalmas". A faksimile-sorozat szövegeinek az őket megillető gondos mikrofilológiai feltárása gazdagítani fogja tudásunkat az északi osztják nyelvjárások nyelvtanáról, szókincséről, költői nyelvezetéről, elbeszélő módszeréről, tárgyi és mitológiai összefüggéseiről, egyszóval az osztjakológia minden területéről.

Irodalom

DEWOS = Steinitz, W.: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966–1993.

Karjalainen, K. F. 1906–08: Literatur über das ostjakische und die ostjaken. FUF VI: 19–32.

ONGy = Pápay J.: Osztják népköltési gyűjtemény. Az osztják nép hitvilágára vonatkozó hősi énekek, istenidéző igék és medvénekek Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. V. kötet. Budapest–Lipcse 1905.

-
- Pápay J. 1934: Északi-osztják medveénekek. Bevezetés: P. J. nyelvészeti hagyatéka. Írta: Fazekas Jenő dr. V–LII. I. Budapest.
- PápV 1990 = Pápay József: A jégvárosi nép éneke (A *soŰtä7* folyómelléki fejedelmhős éneke). PápV II, Hősi énekek I: 6–153.
- PápV 1989–1995 = Pápay József osztják hagyatéka. Közzéteszi: Vértes Edit. Bibliotheca Pápayensis I–VI. Debrecen.
- Radomski, R. 1980: Zur Variabilität in der ostjakischen epischen Dichtung. FUM 4: 177–189.
- Steinitz, W. 1976: Ostjakologische Arbeiten. II. kötet. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare. Für die Herausgabe wissenschaftlich bearbeitet von G. Sauer und B. Schulze. Budapest.
- VNGy. II = Munkácsi B.: Vogul Népköltési Gyűjtemény. II kötet. Budapest 1892.
- Widmer, A. 1986: Studien zum Nizjam-Ostjakischen. Specimina Sibirica XI. Szombathely.

Berichte englischer Reisender aus dem Finnland des 18. Jahrhunderts

HANS-HERMANN BARTENS

1. Einleitung

Der Norden Europas wird als Reiseziel erst recht spät entdeckt, und Berichte über Reisen in diesen Teil des Kontinents machen nur einen äußerst kleinen Teil der älteren Reiseliteratur aus. Dies gilt wie für Angehörige anderer Völker besonders auch für die Engländer, obwohl in deren Kulturgeschichte Auslandsreisen, Reiseaufzeichnungen, -beschreibungen und -handbücher einen breiteren Raum einnehmen als in der eines jeden anderen Volkes (Treue 1953a: 199). Unter den Regionen Nordeuropas ist nach Einsetzen der Reisetätigkeit dabei Lappland als Reiseziel und als Gegenstand anschließender Beschreibung wichtiger als etwa Finnland. Englische Reisende publizieren erst ab den 1770er Jahren ihre Berichte über Reisen in die letztgenannten Gebiete (s. Warmholtz 1782; Stuck 1784, 1785, 1787; Beckmann II, 1810; Cox 1935), und wengleich einer von ihnen mitteilt, der "sehr berühmte Professor Helands"¹ habe ihm gesagt, wie viele englische Gentlemen zu seiner Zeit Tornio besucht hätten, und Briefe gezeigt, die er von Personen von Rang in London bekommen habe (Consett 1789: 60), so hat sich der Strom der Besucher damals doch noch sehr in Grenzen gehalten. Die Menschen der Umgebung waren jedenfalls immer noch neugierig auf Fremde und bestaunten nicht nur den Landauer der Reisegesellschaft, sondern starrten zu deren Mißvergnügen auch fortwährend durch die Fenster des Speisesaales, in dem die Fremden

¹ Gemeint ist Anders Hellant (1717–1789), auch wenn dieser keine Stellung an einer Universität innegehabt hat. Hellant war fast sein ganzes Leben in seiner Geburtsstadt Tornio ansässig und befaßte sich mit der Erforschung der norrländischen Lappmarken, insbesondere aber mit Astronomie und Meteorologie. Er hatte bei der Expedition von Maupertuis Dienste geleistet und war seit 1750 Mitglied der 1739 gegründeten Akademie der Wissenschaften Schwedens.

sich aufhielten (1789: 58). Während Lappland als ein eigentliches Reiseziel gelten kann, ist Finnland zu jener Zeit nur ein Gebiet, durch das man kommt. Die starke Anziehungskraft Lapplands wird auch bei jenen englischen Reisenden erkennbar, die es aus verschiedenen Gründen nicht bereist haben. Wraxall bemerkt an einer Stelle seines Berichts, er sei nur noch ca. 200 Meilen von der Ume-Lappmark entfernt gewesen, doch da die Provinz, die bis dorthin noch zu durchqueren gewesen wäre, ein "genügend barbarisches und unzivilisiertes Land" sei, um die Reisenden abzuschrecken, es zu betreten (1775: 166), mag er offenbar solche Pläne nicht weiter hegen. Coxe dagegen folgt nur schweren Herzens dem Rat, aus Witterungsgründen nicht die Route ganz um den Bottnischen Meerbusen herum zu nehmen. Der Reisende hatte Befriedigung beim Gedanken an die Reise via Tornio gefunden, weil dort der "berühmte Maupertuis" tätig gewesen sei, und die Absicht gehabt, von dort aus eine Exkursion über den Polarkreis hinaus nach Lappland hinein zu unternehmen, die Sitten und Gebräuche der "natives" zu beobachten und in von Rentieren gezogenen Schlitten zu fahren (Coxe 1804 IV: 10 f.).²

Die bevorzugte Stellung der Lappen läßt sich auch aus dem Frontispiz zu Band VII von "A Collection of Voyages and Travels, consisting of Authentic Writers in our own Tongue, which have not before been collected in English, or have only been abridged in other Collections" erkennen, der 1747 erschienen ist. Dieses Frontispiz zeigt die Kleidung von 18 Paaren aus verschiedenen Gegenden der Welt, darunter auch eines lappischen ("The Habit of a Laplander"), das zwischen einem moskovitischen und einem ungarischen abgebildet ist und mit dem darunter dargestellten Negerpaar ("The Habit of a Negro") das Privileg teilt, auch noch ein Kleinkind bei sich haben zu können. Der genannte Band enthält auch "John Story's Travels through Sweden: containing a short Survey of that Kingdom; and a brief Description of all its Provinces".³ Ungeachtet des im

² Wenn Marshall dagegen von einem Abstecher in lappisches Gebiet absieht, geschieht dies, wie er sagt, auf die Versicherung eines Schweden hin, es gebe in Lappland nichts, das aufzusuchen sich lohne (1772 III: 31). Diese Versicherung habe er, wie es heißt, gerade auch im Hinblick auf die Interessen Marshalls gegeben. Dessen Reisebericht verzichtete jedoch in seinem Titel nicht auf die Aufnahme von Lappland.

³ Zuvor 1745 in einer gleichnamigen Sammlung (auch Harleian Collection oder Oxford Collection genannt) in zwei Foliobänden von Thomas Osborne publiziert. Bring stellt auch eine Verbindung zu einer 1632 erschienenen Schrift mit dem Titel "A short Survey of the Kingdome of Sweden, containing a briefe Description of all the Provinces of this whole

Titel zu findenden Wortes "Travels" handelt es sich jedoch nicht um einen Reisebericht, sondern um eine kurze Beschreibung des Königreichs Schweden, darunter auch der Provinz Finnland, deren Name zu einigen Deutungen und Charakterisierungen von Land und Leuten Anlaß gibt.⁴ Der Autor des mit dem Jahre 1632 endenden Berichtes, dessen beide letzten Kapitel den Erfolgen des "unbesiegbaren Gustavus Adolphus II." gewidmet sind, nennt sich einen Augenzeugen eines Teils von dessen "edlen Heldentaten", von denen er im übrigen von angesehenen Personen erfahren hat (Story 1747: 233; s. auch Cox 1935 I: 182).⁵

Dominion" her (1954: 15 f., s. dort). Halmesvirta gibt als Erscheinungsort und -jahr für Storys "Survey" London 1639 an und nennt als dessen Vorlage eine niederländische Beschreibung Schwedens und seiner Provinzen (1990: 32 mit Anm. 7).

⁴ Story weist auf die imagologisch verwertbare Deutung von Finnland als "feines Land" hin, nach der das Land so aufgrund seiner weit größeren Fruchtbarkeit als Schweden benannt worden ist, meint aber, diejenigen, die so dächten, täuschten sich, denn es sei wahrscheinlicher, daß es zuerst *Fiendland* genannt worden sei, wegen der großen Feindschaft, die jene Finnen gegenüber den Schweden ausgeübt hätten, als sie noch von einem eigenen König befehligt worden seien (1747: 214). Story übernimmt damit eine Deutung des Namens, wie sie schon Anders Bure – u. a. gegenüber Münster (1588: 669) – vertreten hatte (Grünthal 1997: 46, mit weiteren Angaben).

⁵ Eine andere Beschreibung vor allem historischen Inhalts war 1561 in London erschienen: "The Description of Swedland, Gotland, and Finland, the auncient estate of theyr Kynges ... Collected and gathered out of sundry laten Aucthors, but chieflie out of Sebastian Mounster. Set forth accordyng to the order in the Queens Maiesties Iniunction." (Cox 1935 I: 177). – Eine allgemeine Beschreibung Schwedens erschien 1694 in London u. d. T. "An Account of Sueden, with an Extract of the History of that Kingdom", im folgenden Jahr am selben Ort in französischer Übersetzung. Als Kompilator wird in der Vorrede dieser Übersetzung "eine bekannte Persönlichkeit" mit "feststehendem guten Ruf" genannt; daß es sich dabei um John Robinson handelt, wird erst in der französischen Ausgabe von 1720 erwähnt. In dieser ist die Darstellung der Geschichte Schwedens neu und sehr stark erweitert; diese historische Darstellung (ab Kap. 16) ist jedoch von anderer Hand kompiliert. (Robinson 1695, 1720.) Robinson (1650–1723) war ca. 1680 zunächst als Kaplan der Englischen Botschaft nach Schweden gekommen und wurde später Gesandter seines Landes am schwedischen Hof. Robinson hielt sich mehr als ein Viertel Jahrhundert in Schweden auf. Seine im Stil einem Konsularreport ähnelnde kleine Schrift, die keinen Reisebericht bietet, erlebte im Original mehrere Auflagen und wurde später mit einem Bericht von Robert Molesworth über Dänemark im Jahre 1692 zusammengebunden (London 1738). Robinson wurde später (1710) Bischof von Bristol, dann (1713) von London. (Seccombe 1897.)

2. Die vorliegenden englischen Reiseberichte

Die genannte Ausgabe von Storys "Travels" ist mehr als hundert Jahre nach Abfassung des Textes publiziert, geht aber immer noch der Veröffentlichung der Finnland betreffenden – präziser gesagt: auch Finnland betreffenden – wirklichen Reiseberichte, von denen hier die Rede sein kann, voraus. Die erste Publikation in Form eines eigentlichen Reiseberichts ist die von Joseph Marshall, dessen "Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, The Ukraine, and Poland, in the Years 1768, 1769, and 1770" in einer dreibändigen Ausgabe 1772 erschien und bereits im folgenden Jahr eine Neuauflage erlebte.⁶ In Finnland hielt sich Marshall, nach Haller (1773: 905) ein Landadeliger aus dem mittelenglischen Northamptonshire, nach Y. Hirn (1897: 168) Stallmeister, der Darstellung nach 1769 auf.⁷ Zur gleichen

⁶ Dt.: Joseph Marschall's Esq. Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, Rußland, Pohlen und Preußen in den Jahren 1768, 1769 und 1770. 3 Bde. Danzig 1773–1775. Französische Ausgabe in 3 Bänden Paris 1776.

⁷ Nach Stuck (1784: Nr. 681, 682), gemäß Volkmann (1783: 32), Pseudonym für Hill. Volkmann meinte mit dem "Vielschreiber Hill" John Hill (1716?–1775); vgl. dazu Barker 1891, wo das in Rede stehende Werk jedoch nicht unter den Publikationen J. Hills, auch nicht denen, die ihm zugeschrieben worden sind, aufgeführt wird. Auch Klockenbring hält für möglich, daß es sich um ein Pseudonym handelt ("...Marschall, oder wie der Verfasser sonst heißen mag ..."). Er ist freilich der Meinung – und das könnte seinem Verdacht eines Pseudonyms Nahrung gegeben haben –, daß es sich bei diesem "sonderbaren Buch" gar nicht um einen Reisebericht handele, sondern um einen Reiseroman (genauer gesagt, billigt er dem Werk nur zu, es könne "zu einem ersten Versuche von Reiseromanen dienen"), der zu Hause entstanden sei. "Der Verfasser oder der Verleger wußte, daß es in England, in Vergleichung mit der unendlichen Menge von Reisebeschreibungen durch das südliche Europa, an dergleichen Werken die den nördlichen Strich unseres Erdtheils betreffen, sehr mangle. Es wurden also einige geographische Werke und Landcharten, wahrlich nicht die besten, herbeygeschafft, und allerhand fliegende Blätter und einzelne nunmehr vergessene Anzeigen reisender Engländer, über Ackerbau, Manufacturen und Handlung, aus vorjährigen Zeitungen und Monatsschriften zusammen gesucht. Mit dieser Zurüstung setzte sich der Verfasser an seinen Camin" (1775: 559) und gestaltete einen Reisebericht, welches Verfahren zu beweisen sich der Rezensent im folgenden bemüht. Seine zu Band 1 und 2 der deutschen Übersetzung geäußerte Meinung (Klockenbring 1775) findet er durch den dritten Band bestätigt, wie aus der kurzen Anzeige hierzu hervorgeht (Klockenbring 1776). Am Ende dieser Rezension schreibt der Verfasser tadelnd: "Und in Deutschland ist es von manchen unwissenden Recensenten für ein wichtiges statistisches Buch ausgegeben worden" (Klockenbring 1776: 231).

Zeit war auch John Williams unterwegs. Aus dem Vorwort sowie dem Schweden betreffenden dritten Abschnitt des ersten Bandes, "Of the Constitution, Laws, Policy, Customs, Religion, Commerce, Revenues, Resources, and Strength of Sweden by Land and Sea: With some Observations upon the Revolutions which have lately happened in that Kingdom" (1777 I: 429–676)⁸ geht hervor, daß er sich während des Reichstages von 1769 und 1770 in Stockholm aufgehalten hat und dort auch Aufzeichnungen zu den seinerzeitigen Staatseinkünften, zum Handel und zur Innenpolitik Schwedens gemacht hat, das Königreich bis nach Dalekarlien hinauf bereist (I: XIX), auch die Zollbücher in Göteborg eingesehen (I: 657) und 1770 die Flotte in Karlskrona besichtigt hat (I: 665). Der Bemerkung, auf seiner fast 700 englische Meilen umfassenden Reise in Schweden außer in der Provinz Schonen und in einigen Teilen Finnlands nirgends 20 acre guten Landes zusammen liegen gesehen zu haben (I: 450), ist zu entnehmen, daß er auch durch Finnland gekommen ist, doch spielt dieses in seiner Darstellung keine Rolle; Finnland wird überhaupt nur selten erwähnt. Hinweise auf einen eigenen Bevölkerungsteil dort fehlen.⁹ Im Jahre 1774 war Nathaniel Wraxall,

Bring betrachtet "als offene Frage, ob Marshall, zu dem in den zugänglichen Nachschlagewerken keine biographischen Angaben vorgefunden wurden, alle oder vielleicht einige der Länder, die er beschreibt, durchreist hat", die Ansicht, daß seine Reisebeschreibung fingiert und nur aus anderen Arbeiten zusammengeschrieben worden sei, müsse doch mit gewissem Vorbehalt aufgenommen werden (Bring 1954: 85). Aber auch Klockenbring hat ja nicht in Abrede gestellt, daß der Verfasser Berichte tatsächlicher Reisen als Quelle verwendet hat. Daß ein Autor das selbst Erlebte – vermerkt oder ohne Vermerk – um anderweitig Publiziertes vermehrte, war durchaus üblich. Im 18. Jahrhundert mußten sogar Schriften zur Naturkunde und Reisebeschreibungen noch nicht den "Schwung des Imaginativen" und den "Glanz der Darstellung" verleugnen, wollten sie nicht in allgemeinen Verdacht geraten (Wuthenow 1980: 207 f.). – Sollten die "Zweifler" recht haben, wäre einiges von dem, was hier das Werk betreffend geäußert wird, in Frage zu stellen, andererseits würden ein paar Punkte nachdrücklich bestätigt. Die Vorbehalte gegen Mitteilungen von Marshall werden hier nicht an jeder Stelle erneut formuliert.

⁸ Deutsche Ausgabe des Werkes: "Ursprung, Wachsthum und gegenwärtiger Zustand der nordischen Reiche etc." Aus dem Englischen übersetzt, heraus gegeben und berichtigt von Joh. Christ. Adelung. 2 Bde. Leipzig 1779–1780.

⁹ Dagegen ist im Dänemark betreffenden Teil bezeichnenderweise von im Norden dieses Königreichs, im Norden Schwedens und in einem Teil Rußlands gelegenen Lappland die Rede, "das von einem Volk bewohnt wird, das in seiner Sprache, Lebensweise und Körpergestalt von seinen Nachbarn sehr verschieden ist" (1777 I: 149). Desgleichen kommt

Verfasser auch von historischen Kompilationen und nachmals Mitglied des englischen Parlaments (1751–1831, geadelt 1813), dort, dessen Reise nach Nordeuropa in seinen "Cursory Remarks made in a Tour through some of the Northern Parts of Europe, particularly Copenhagen, Stockholm, and Petersburg" (1775) ihren Niederschlag fand.¹⁰ Im folgenden Jahrzehnt brachte der Geistliche und Historiker William Coxe (1747–1828) aufgrund von Reisen, die ihn 1779 und 1784 auch nach Finnland geführt hatten, Reiseberichte heraus. Die erstmals 1784 erschienenen "Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark" enthielten zunächst nur den Bericht der ersten Reise, der dann um einen Band der Reise von 1784/85 vermehrt wurde. Die deutschsprachige Ausgabe, 1785–1792 in Übersetzung von Joh. Peztl in 3 Bänden erschienen, folgt wie die französische¹¹ der ursprünglichen Publikationsweise, während in der 4. englischen Auflage von 1792 "die Teile, die von demselben Gegenstand handeln, zusammengeworfen sind" – nicht immer ganz ohne Verwerfungen.¹² Im Vorwort der fünfbändigen 5. Auflage konnte der Autor seine Zufriedenheit darüber ausdrücken, "daß, obwohl es der erste systematische Bericht über die nordischen Königreiche war, keine wesentlichen Irrtümer entdeckt worden sind" (1809 I: IX), an diesem erfolgreichen Werk also keine bedeutenden Korrekturen notwendig waren.

der Autor des Werkes, das keine Beschreibung der Reise gibt, im Zusammenhang mit Rußland auf "dieselbe Art von Menschen" noch einmal kurz zu sprechen (1777 II: 5).

¹⁰ 1807 in 4. Auflage unter dem Titel "A Tour round the Baltic thro' the Northern Countries of Europe, particularly Denmark, Sweden, Finland, Russia & Prussia", in dem nun die Namen der Länder aufgeführt werden. – Deutsche Übersetzung (mit einigen Anmerkungen des Übersetzers) u. d. T. "Bemerkungen auf einer Reise durch das nördliche Europa, besonders zu Copenhagen, Stockholm und Petersburg". Leipzig 1775, 2. Aufl. ebd. 1776. Französische Übersetzung, "Voyage au Nord de l'Europe etc.", nach der 2. englischen Auflage Rotterdam 1777.

¹¹ In französischer Übersetzung (von P. H. Mallet) erschien Coxe' Bericht von der ersten Reise 1786 (Genève), die Publikation zur zweiten Reise (in Übersetzung des Autors) 1791 (Paris).

¹² So ist die auf der zweiten Reise erfolgte Besichtigung der Festung Suomenlinna (Sveaborg) unter dem Datum des ersten Aufenthalts in Helsinki beschrieben, mit der an sich richtigen Angabe, das vorige Mal habe er keine Erlaubnis dazu bekommen. – Coxe' Schweden und Dänemark betreffende Abschnitte finden sich auch in Pinkerton 1808–1814, Bd. VI: 293–372, abgedruckt. Weitere Ausgaben von Coxe' Reisebericht in Originalsprache und Übersetzung s. Bring 1954: 96–98.

Der nächste Reisebericht stammt von Matthew Consett. Das einbändige, 1789 erschienene Werk, "A Tour through Sweden, Swedish-Lapland, Finland and Denmark", das bereits im folgenden Jahr in Leipzig unter dem Titel "Reise durch Schweden, Schwedisch-Lapland, Finnland und Dännemark"¹³ deutsch herauskam, ist durch eine Reise des Jahres 1786 veranlaßt. Als es publiziert wurde, war bereits der Schotte Andrew Swinton in Nordeuropa unterwegs. Swinton war zwar nicht in Finnland selbst, berührt das Land und seine Bewohner aber in seinen Ausführungen. Eingehender läßt er sich über die finnische (und ostseefinnische) Bevölkerung in Rußland aus und kommt auch auf andere finnisch-ugrische Völker zu sprechen. Seine "Travels into Norway, Denmark, and Russia, in the Years 1788, 1789, 1790, and 1791" (1792) sind auch von Friedrich Gottlieb Canzler ins Deutsche und von P. F. Henry ins Französische übersetzt worden.¹⁴ Nach Bayne (1898: 275) ist 1792 von Andrew Swinton eine Veröffentlichung "Travels into Denmark, Norway, and Sweden" herausgekommen, an der der schottische Literat William Thomson (Thompson; 1746–1817) tatkräftig mitgewirkt haben soll.¹⁵ Thomson werden auch die 1796 in London in zwei Bänden publizierten "Letters from Scandinavia, on the Past and Present State of the Northern Nations of Europe" zugeschrieben. Ungeachtet des im Titel vorkommenden "Scandinavia" handelt das Werk ganz überwiegend von Rußland, die meisten der insgesamt 63 fiktiven Briefe des Hauptteils sind laut Briefkopf in Rußland abgefaßt (St. Petersburg, Ingermanland, einige im Baltikum). Das gilt auch für die beiden Briefe, die sich mit Lapland befassen. Orte in Skandinavien sind nur im Kopf zweier Briefe des Anhangs (Band II) vermerkt. Als Datum sind Monate zwischen Januar

¹³ Von Matthäus Consett. Es erschien in Nürnberg als Band 15 der Reihe "Bibliothek der neuesten Reisebeschreibungen".

¹⁴ A. Swinton's, Esq. Reisen nach Norwegen, Dänmark und Rußland in den Jahren 1788, 1789, 1790 und 1791. Berlin 1793; Voyage en Norvège, en Dannemarck et en Russie. 2 Bde. Paris 1798, weitere Ausgabe ebd. 1801.

¹⁵ Nicht erwähnt Chambers/Thomson 1971 III: 458, auch nicht in "The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975" nachgewiesen. – Cox (1935 I: 186) führt für das gleiche Jahr für Swinton eine Publikation unter dem Titel: "Travels into Norway, Denmark and Russia, 1788–1791, with Vocabulary" an und nennt als deren Erscheinungsort Dublin.

1789 und Mai 1792 angegeben.¹⁶ In den drei Briefen des Anhangs stehen Mai bis Juni 1775 als Datum. Der Name Thomson erscheint nicht auf dem Titelblatt, eine Einleitung existiert nicht.¹⁷ Der erste Band besteht weitgehend aus dem Text von Swinton 1792, der orthographisch etwas verändert ist. Im Wortlaut sind die übernommenen Teile jedoch fast gänzlich identisch.¹⁸ Der zweite Band dürfte, soweit ich das bei einer zeitlich begrenzten Lektüre des Exemplars der Universitätsbibliothek Regensburg feststellen konnte, auch zu einem erheblichen Teil auf Swinton zurückgehen, überwiegend aber auf nicht in Swinton 1792 Veröffentlichtes.¹⁹ Anders als in Swinton 1792 wird auch die Heimkehr des Berichter-Ichs beschrieben. Zumindest in den drei "Briefen" des Anhangs von Band 2 schlüpft das Ich jedoch in eine andere Person, die im Frühling 1775 unterwegs war. Wie in Swinton 1792 ist auch in Thomson 1796 von *Fins* und von *Finlanders* die Rede, wobei auch mit *Finlanders* offenbar verschiedene Ostseefinnen, also nicht nur Bewohner des zu Schweden gehörigen Teils von Finnland oder die des russischen Alt-Finnlands gemeint sein können.²⁰ In Brief XLI, datiert "Ingria, July 1791", sagt das Berichter-Ich, er habe lange unter Finnen (*Finlanders*) gelebt (II: 95) und er statte ihren bescheidenen Hütten häufig Besuche ab und unterhalte sich mit dem alten Finnen und seiner Familie (also den Bewohnern in einer Hütte; II: 99).²¹

¹⁶ Brief I–IV und LXII ohne Datum. Die Reihenfolge der Briefe ist nicht ganz chronologisch.

¹⁷ Thomson entsprechend nicht als Verfasser aufgeführt in Cox 1935 I: 186, keine Erwähnung des Werkes in Bayne 1898.

¹⁸ Die Darstellung Schwedens auf den Seiten 429–471 des ersten Bandes beruht nach Bring (1954: 111) auf Thomson selbst. Halmesvirta identifiziert offenbar auch diesen Teil mit Swinton (vgl. Halmesvirta 1990: 67 f. mit Anm. 91).

¹⁹ Nach Bring (1954: 111) schildert Thomson auch in Band 2 "an mehreren Stellen" seine Beobachtungen (in Schweden).

²⁰ Vgl. z.B. "The Finlanders of Ingria and Esthonia ..." (Thompson 1796 II: 97).

²¹ 1789 besuchte John Stewart (genannt "Walking Stewart"), der 1749 als Sohn schottischer Eltern in London geboren worden war, Schweden und Lappland (Bring 1954: 109). Inwieweit er durch finnisches Gebiet gekommen ist, habe ich nicht feststellen können. Zumindest dürfte er nach Tornio gelangt sein. Stewart war bereits sehr jung nach Indien gegangen, in Asien hielt er sich zwanzig Jahre auf. Später durchwanderte er Europa und besuchte auch Nordamerika. Stewart, ein Autodidakt, der sich einen "Mann der Natur" nannte und sich gegen eine übertriebene Bildung aussprach, sagte, die Studie des Menschen sei der Gegenstand seiner Wanderungen (Courtney 1898: 329). Er starb 1822.

Der wichtigste Reisebericht aber stammt von Edward Daniel Clarke (1769–1822), der 1808 zum ersten Professor für Mineralogie an der Universität Cambridge ernannt wurde. Bereits sein Vater Edward Clarke (1730–1786) war – u.a. – als Verfasser eines Reiseberichtes hervorgetreten, und für Edward Daniels altertumskundliche Interessen gab es in dieser Familie von Geistlichen, der Edward Daniel auch war, ebenfalls schon Vorbilder. Clarke begann seine Reise, von der er erst 1802 zurückkehrte, am 20. Mai 1799 und erlebte den Wechsel ins neue Jahrhundert auf dem Boden Finnlands, auf den Ålandinseln. Sein umfangreicher Reisebericht unter dem Gesamttitel "Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa" begann 1810 in Quartformat zu erscheinen und umfaßt drei Bände in sechs Teilen. Der letzte Teil, der wie der vorhergehende den Untertitel "Scandinavia" trägt, war trotz aller Bemühungen des gesundheitlich bereits geschwächten Autors noch nicht vollendet, als Clarke starb, und mußte von seinem Freund Robert Walpole vollendet und publiziert werden. Er erschien 1823. Seit 1816 war auch eine elfbändige Oktavausgabe herausgekommen, die 1824 abgeschlossen wurde. Als Clarks Skandinavien betreffenden Teile, also der dritte Band, aus der Druckerei kam, war J. T. James' "Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland in 1813–14" erschienen²², das die veränderten politischen Verhältnisse in Finnland bereits widerspiegelte.

3. Die Motive und Anlässe für die Reise

Die Motive und Anlässe für eine Reise in den Norden Europas sind unterschiedlich. Bulstrode Whitelocke, der 1653/54 am schwedischen Hofe weilte, war als Botschafter in politischer Mission unterwegs; er konnte sich für größere Ausflüge ins Land keine Zeit nehmen, schon gar nicht für Finnland.²³ Coxe und Clarke verdanken die Möglichkeit, nach Nord-

Seine "Travels" enthalten keine eigentliche Reisebeschreibung, sondern nur seine Auffassung vom moralisch-sittlichen Zustand der einzelnen Länder. Im Schweden betreffenden Abschnitt (S. 172–174) werden die Finnen nicht erwähnt, einen eigenen Abschnitt "Finnland" gibt es nicht.

²² Einbändige 1. Auflage in Quartformat 1816, 2. und 3. Auflage in Oktav in zwei Bänden 1817 bzw. 1819.

²³ Ebenso war Graf Carlisle als Gesandter König Karls II. von England rund zehn Jahre später am Hofe König Karls XI. von Schweden. Der Bericht erschien 1669 in London, auch in französischer Übersetzung in mehreren Auflagen in Amsterdam. Nach ihr ist auch die deutsche Übersetzung angefertigt, die u. d. T. "Drey Gesandtschafften an Alexium Mi-

europa zu reisen, der Institution der Bildungsreise, die den Abschluß der Erziehung eines jungen Menschen von Gesellschaft darstellte und in Begleitung eines Tutors vorgenommen wurde, der so selbst in die Lage versetzt wurde, zu reisen. Indem ein Betreuer und Reiseleiter mit auf Fahrt ging, wurde das Reisen, jenes unverzichtbare Element der Kultur der Aufklärung (Butt/Carnall 1979: 244), auch Angehörigen der Bildungsschicht ermöglicht, die selbst nicht die Mittel dazu hätten aufbringen können. Und es sind oftmals gerade die Tutoren, die die Reiseberichte abfaßten und publizierten und damit das Wissen und das Bewußtsein vermehrten. Coxe und Clarke waren jeweils solche Tutoren, Coxe für den Sohn des Earl of Pembroke, Clarke für John Marten Cripps, "a young man of independent means" (Wroth 1887: 421). Clarke hatte bereits als Tutor auf einigen früheren Reisen seine Reiseleidenschaft entwickeln können und war auf diese Weise auch zweimal nach Italien, einem der klassischen Ziele für Bildungsreisen, gelangt. Wenn Clarke und sein Schüler Cripps sich nach Norden aufmachten, so wurde damit nicht einfach ein beiden bislang unbekanntes Ziel abseits der ausgetretenen Pfade der üblichen Bildungsreisen angestrebt, wie Coxe das getan haben mochte, vielmehr wurde auch der politischen Situation Rechnung getragen. Auf dem europäischen Festland herrschte Krieg, und Clarke hatte auf seiner ersten Reise in den Süden erfahren, was das für den Reiseablauf bedeutete, obwohl sein Land zu der Zeit noch nicht in die Auseinandersetzungen involviert war. Wie Clarke²⁴ wollten auch Thomas Robert Malthus (1766–1834) und William Otter (1768–1840), später Bischof von Chichester und Biograph Clarkes (Otter 1825; Erstausgabe 1824), abseits der politischen Auseinandersetzungen bleiben. Der Geistliche und Nationalökonom Malthus hatte mit seiner Streitschrift "An Essay on the Principle of Population" (1798) heftige Diskussionen ausgelöst und wollte zur Untermauerung seiner Ansichten neues statistisches Material sammeln. Skandinavien stand in dem Ruf, zuverlässiges

chaelowitz, Carl XI und Friedrich III, sambt einer curieusen Beschreibung des Landes Moscovien, ingleichen Liefflands" 1701 in Frankfurt und Leipzig erschienen ist. Nach Stück (1785: Nr. 2109) ist der Verfasser nicht Carlisle, sondern Smith, dem nach Adelung (1846: 336) der Bericht "häufig zugeschrieben" worden ist; Bring nennt als dessen Verfasser den Untersekretär der Gesandtschaft, Guy Miede (1954: 32 f.).

²⁴ "Flying from the convulsive struggles of *Europe*, at this time, our views and inquiries were directed towards any thing rather than political speculations" (Clarke 1819: 499).

Material bieten zu können.²⁵ Gemeinsam legten die vier den Anfangsteil der Reise zurück, doch trennte sich die Reisegesellschaft am Vänernersee, als es Clarke (und Cripps) nach Lappland zog. Malthus und Otter setzten ihre Reise durch Schweden, Norwegen, Finnland und Teile Rußlands im vorgesehenen zeitlichen Rahmen fort.

Für Marshall ist die Institution der Bildungsreise, die "Grand Tour", zwar nicht Anlaß, sich auf den Weg zu machen, wohl aber beeinflusst sie, wie deutlich zu erkennen gegeben wird, maßgeblich sein Reisen. Ein schwerer familiärer Verlust läßt ihn Ablenkung suchen: "Ich beschloß, einige Jahre durch die nördlichen Teile zu reisen, die mich wahrscheinlich mit einer neuen Welt bekannt machen würden" (1772 I: II), über die nur unvollständige oder veraltete Berichte zu lesen waren, so daß er keine Gefahr lief, vor seinem Aufbruch zu viel zu wissen (ebd.). Marshall hatte seine Bildungsreise im üblichen Stil bereits hinter sich und deren Nutzlosigkeit für sich erkannt und somit die Einwände, die bereits John Locke (1632–1704) gegen die geübte Art des Bildungsreisens vorgebracht hatte (vgl. Wuthenow 1980: 89–91), an sich bestätigt gefunden. Der englische Philosoph und Staatsmann Sir Francis Bacon (1561–1626) hatte in seinen "Essays" (1612) – und zwar dem "Über das Reisen" – unter dem, was der Reisende zu sehen und zu beobachten hat, aufgeführt: "die Höfe der Fürsten, vor allem wenn diese den Gesandten Audienz erteilen, die Gerichtshöfe während der Verhandlungen, die Sitzungen der kirchlichen Gremien, die Kirchen und die Klöster, Häfen, Altertümer und Ruinen, Bibliotheken, Kollegien, Disputationen und Vorlesungen, wenn solche gerade stattfinden, Schiffe und Flotten, Häuser und Parkanlagen, Magazine, Arsenale, Börsen und Kaufhäuser, Fecht- und Reitkünste, die Ausbildung der Soldaten, sogar Komödien, aber jene, so fügt er hinzu, wohin die besseren Leute gehen. Ferner erwähnt er Schatzhäuser und Sammlungen – wohl von Bildern und Stichen, wie überhaupt ... alles, was erinnerenswert ist" (Wuthenow 1980: 87). Das Reiseprogramm gestaltete sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts zwar etwas anders, aber die Anleitungen zum

²⁵ Tatsächlich hat Malthus in der wesentlich umgestalteten 2. Ausgabe seines "Essay" von 1803, die nun seinen Namen trug, als Kapitel I und II des 2. Bandes "Of the checks to population in Norway" bzw. "Of the checks to population in Sweden" zugefügt, denen als III. Kapitel "Of the checks to population in Russia" folgt (s. z. B. Malthus 1986). Clarke war bemüht, unterwegs auch Material für Malthus zu sammeln.

Reisen waren nicht kürzer geworden.²⁶ Marshall beschließt, es diesmal anders zu machen und auf seiner Meinung nach solidere und nützlichere Dinge zu achten als auf seiner vorherigen Reise, sich dem Neuen gegenüber aufgeschlossen zu zeigen und lernbereit zu sein. – Swinton wiederum hat, wie der Übersetzer Canzler in seinem "Nachtrag" zur Vorrede des Verfassers entsprechend einer Angabe in der Besprechung, die das Buch in den "Gothaer gelehrten Anzeigen. Ausländische Literatur" (1793, St. 1.3.4) erfahren hat, mitteilt, "die Reise gemacht, um durch seinen nahen Verwandten, den berühmten Admiral Greig, Dienste in Rußland zu suchen, wobey die gegenwärtige Beschreibung derselben nur Nebenabsicht gewesen" (Swinton 1793: VI). Die Hoffnungen Swintons wurden schnell zunichte: Noch auf dem Weg nach St. Petersburg erreichte ihn in Riga die Nachricht, daß Sir Samuel Greig, Oberbefehlshaber der russischen Flotte, gestorben sei (Swinton 1792: 135). – Die Reise von

²⁶ Wie Varpio (1997: 33) bemerkt, entstanden in der Endphase der apodemischen Literatur noch zwei äußerst umfangreiche Werke, ein Reisehandbuch von Graf Leopold Berchtold (1759–1809), das 2443 auf Reisen nützliche Fragen enthält – in London 1789 in zwei Bänden unter dem Titel "An Essay to direct and extend the Inquiries of patriotic Travellers" publiziert (das Reisehandbuch ist also nicht erst ein Produkt der 1790er Jahre, wie Varpio a. O. annimmt; zwei Jahre später erschien es in deutscher Übersetzung von Paul Jakob Bruns in Braunschweig; die französische Übersetzung von Lasteurie kam 1797 heraus) – sowie Franz Posselts 1795 herausgekommene "Apodemik oder die Kunst zu reisen", ein zweibändiges Werk von fast 1400 Seiten, "Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Ständen überhaupt und angehenden Gelehrten und Künstler insbesondere", wie der Untertitel lautet. Das Werk, dessen Verfasser nicht auf dem Titelblatt genannt wird, reflektiert die Tatsache, daß das Reisen längst nicht mehr auf bestimmte Bevölkerungsgruppen beschränkt ist ("von Handwerksgelesen durch alle Stände bis zum Fürsten, will Alles die weite Welt beschauen"; 1795 I: III), und gibt speziell auch Anleitungen für einzelne "Klassen" von Reisenden, nicht nur für angehende Staatsgelehrte (I: 423–434), Fürsten (485–496), sondern z.B. auch für angehende Philologen und Sprachforscher (I: 618–632), Kupferstecher (661–664) und Gartenkünstler (693–704). Berchtolds Werk enthält in seinem Fragen-Teil besonders Fragenkomplexe aus dem Gebiet der Staatswissenschaften und der Ökonomie, aber u. a. auch solche zu wohltätigen Einrichtungen (1789 I: 385–400) und Erziehung (401–414), berücksichtigt aus einer philanthropischen Haltung heraus also verstärkt auch soziale Gesichtspunkte. Die beiden genannten Werke stellen umfangreiche Fortsetzungen einer langen Reihe von Reiseanleitungen dar, von denen in der zeitlich fast bis zum Erscheinungsjahr von Berchtolds Werk heranreichenden Bibliographie von Stuck in den Registern der Bände mehr als 100 Titel nachgewiesen werden ("Von Reisen überhaupt", 1784: 502 f.; 1785: 80; 1787: 221 f.).

Matthew Consett, der einen Sir Henry George Liddell, Finanzier auch seiner Reise, sowie einen Mr. Bowes begleitet, ist dagegen ganz offensichtlich unbelasteter gewesen: Das wie so oft vielsagende Frontispiz zeigt die Reisenden in Tornio vor einer Bockwindmühle in bewegtem Gespräch die Attraktion des Nordens in sich aufnehmend, nämlich die noch deutlich über dem Horizont stehende mitternächtliche Sonne. Sie hatten damit das Naturereignis vor Augen, das zu beobachten sogar König Karl XI. von Schweden fast hundert Jahre früher, 1694, nach Tornio gekommen war, wie auf einer auch in Reiseberichten zitierten Tafel in der Stadtkirche des Ortes zu lesen war.²⁷

4. Der Reisebericht und seine Grundlage, das Reisetagebuch

Wenngleich sich die Zahl der Reisenden in den nordischen Ländern bis zur Jahrhundertwende – also bis zu einer Zeit, in der sich durch die Reisen der Engländer an den Rhein der Massentourismus in Europa zu entwickeln begann (Varpio 1997: 25) – und auch die Zahl der Reiseberichte in Grenzen hielt, mußte die Publikation ihren Platz auf einem Markt finden, auf den monatlich neue Reiseliteratur drängte und Käufer suchte. Das heißt, man mußte dem Leser (auch) etwas anderes bieten als in den vorhergehenden Veröffentlichungen – auch das ein wichtiger Gesichtspunkt, wenn die Frage gestellt wird, was über ein bestimmtes Land in der einschlägigen Literatur gesagt wird. Swinton (1792) fühlt sich bereits bemüßigt, über allgemeine Feststellungen hinausgehend, wie ein Reisebericht abgefaßt sein müsse und welchen Zielen er zu dienen habe, sein Werk von seinen Vorgängern abzugrenzen. Wraxall, der selbst "aufrichtig gestanden" hat, seine "Cursory Remarks" beruhten auf eiligen Beobachtungen,²⁸ müsse – so Swinton – viele seiner Angaben anderweitig

²⁷ 1698 erschien in London aus dem Schwedischen übersetzt auch "A Voyage of the late King of Sweden, and another of Mathematicians sent by him; in which are discovered the refraction of the Sun ... By the Command of the most serene Charles XI, King of Sweden" des ehemaligen Uppsalaer Professors John Bilberg. Diese Publikation – zu Original und weiteren Ausgaben s. Bring (1954: 46 f.) – trug wesentlich dazu bei, daß im 18. Jahrhundert mehrere wissenschaftliche Expeditionen in die Tornelappmark unternommen wurden. S. auch Stuck 1784: Nr. 1277.

²⁸ Was wohl auch zur vorsorglichen Verteidigung seines Berichtes gemeint war. Wraxall leitete andererseits aus seiner Reise enzyklopädische Kenntnisse ab und liebte es, in seinen Reden mit geographischen Informationen zu glänzen (Seccombe 1900: 72). – Heyne

als durch eigene Beobachtungen erhalten haben (1792: V). Zu Coxe meint Swinton, er gebe viele genaue und nützliche Details zu Manufakturen, Handel, Bevölkerung, Staatseinkünften, stehenden Heeren, Zeremonien, dazu historische Auszüge aus den Werken vieler, doch nicht jeder Leser sei daran interessiert (1792: VI). Deshalb will er etwas anderes bieten. Er meint die Interessen der Leserschaft, die mehr zum Vergnügen die Reiseberichte zur Hand nimmt, dadurch am besten befriedigen zu können, indem er ihr neben seinen eigentlichen Reiseerlebnissen die Gesellschaft in ihren verschiedenen Schichten, auch der untersten, schildert, wobei der Bericht einen Mittelweg zwischen solidem gelehrten Diskurs und der Freiheit familiärer Konversation einschlagen soll (VI f.).

Wie im obigen bereits angeklungen ist, hatten die Besucher Nordeuropas zumindest teilweise Reiseerfahrung, und einige hatten auch bereits Reiseberichte publiziert. Coxe hatte 1779 einen Bericht über die Schweiz, "Sketches of the natural, political, and civil State of Swisserland", vorgelegt.²⁹ Auch Clarke hatte schon Reiseberichte veröffentlicht. Seine Wanderungen – als Tutor – durch Großbritannien beispielsweise hatten ihren Niederschlag in "A Tour through the South of England, Wales, and Part of Ireland, made during the Summer of 1791" (London 1793) gefunden. Clarke hatte, wie üblich – und von Bacon gefordert – auf dieser wie auf seinen folgenden Reisen ein Tagebuch geführt. So hält er es auch auf seiner Reise durch Nordeuropa, wenngleich er manchmal Schwierigkeiten hat, Zeit für die Eintragungen zu finden.³⁰ Auch Marshall hatte, wie aus dem Vorwort seiner Publikation hervorgeht (1772 I: III), unmittelbar von seiner Landung in Holland an ein Tagebuch geführt und darin notiert

bemängelte freilich auch eine Oberflächlichkeit (speziell in den Ausführungen zu Petersburg und zur Universität Königsberg) und meinte, es sei ein unterhaltender Reisebericht, "völlig im französischen Geschmack, eben das Haschen nach Anekdotchen, eben die Leichtigkeit und auch eben das Superficielle" (Heyne 1775: 19).

²⁹ Dieser war auch schon ins Französische übersetzt worden. Bemerkenswert ist, daß Coxe drei Jahre vor der Erstausgabe der "Travels" auch eine andere den Norden Europas behandelnde Publikation, "Account of Prisons and Hospitals in Russia, Sweden, and Denmark. With occasional Remarks on the different Modes of Punishment in those Countries", herausgebracht hat.

³⁰ In einem Brief an seine Mutter aus St. Petersburg erklärt er: "Zu schreiben ist nicht leicht, wenn jeder Augenblick seine wichtige Beschäftigung hat. Wenn ich Briefe schreibe, leidet mein Tagebuch: und oft habe ich weder Zeit noch Kraft für beides." (Otter 1825 II: 6.)

”alles, was ich sah oder hörte, sowohl um die vielen müßigen Stunden zu verwenden, von denen ich wußte, ich müsse sie haben, als auch die Information, die ich zu erlangen hoffte, festzuhalten”, aber ob er bereits unterwegs an eine Publikation gedacht hatte, wird nicht gesagt. Clarke dagegen hatte die Absicht zu veröffentlichen. So kündigte er noch aus Turku³¹ Henrik Gabriel Porthan in einem Brief vom Januar 1800 an, daß er das Verzeichnis der Turkuer Dissertationen, die er von diesem erhalten hatte, als Anhang in seinem Werk publizieren werde (Clarke 1990: 355, Kommentarteil des Bandes), wie es denn auch geschehen ist (Appendix 1 in Clarke 1823: 535–539).³² Wenn von vornherein eine Veröffentlichung geplant war,³³ so hatte das natürlich Auswirkungen darauf, was in das Tagebuch geschrieben wurde und wie dies geschah. Otter weist (1825 I: 445 f.) darauf hin, daß zwischen den Briefen, die Clarke von unterwegs an Familienmitglieder und Freunde nach England geschickt hat, und der Publikation Unterschiede bestünden, z. B. Dinge in einem anderen Licht gezeigt würden. Diese Unterschiede sind teils auch eine Folge des von Anfang an festgesetzten Zweckes des Journals, nämlich Publikationsgrundlage zu werden.

Die eigenen Aufzeichnungen dessen, der den Reisebericht in seinem Namen publizierte, wurden eventuell durch die von Mitreisenden ergänzt. So hat Clarke gelegentlich aus dem Journal von Cripps zitiert. Natürlich wurden nachträglich auch Einfügungen aus anderen Veröffentlichungen vorgenommen, so daß diese das Bild, das im Reisebericht von dem besuchten Land gegeben wurde, in verschiedenen Phasen beeinflussen konnten, bei der Reisevorbereitung und in der Phase, in der die Aufzeichnungen zum fertigen Manuskript für die Veröffentlichung ausgearbeitet

³¹ Es werden hier die heute im Deutschen übliche(re)n Ortsnamensformen verwendet (also z.B. Turku statt Åbo). In den Publikationen vorkommende fehlerhafte Schreibungen werden damit zugleich stillschweigend korrigiert.

³² Die 61 mitgeteilten Titel umfassen Dissertationen der Jahre 1782–1799. ”Sie bilden eine vollständige Geschichte der Wissenschaft in Turku für die letzten zwanzig Jahre des achtzehnten Jahrhunderts” (Clarke 1823: 535).

³³ Vielleicht waren die Stiche von Stockholm und von Bergwerken, die die Reisenden in Stockholm von dem Künstler Martin (nach Ojala in Clarke 1990: 254 Elias Martin, 1739–1818) kauften, nicht nur als Reiseerinnerungen erworben worden, sondern auch schon im Hinblick auf eine Publikation. Ein paar davon sind jedenfalls zur Bebilderung des Werkes verwendet worden.

wurden, als Reiseführer mitgenommen natürlich auch unterwegs. Clarke konnte, da seine Publikation erst mehr als zwanzig Jahre nach Abschluß der Reise vollendet wurde, noch eine Reihe inzwischen erschienener Werke berücksichtigen.

5. Die sprachliche Verständigung während des Reisens

Bacon hatte, zumindest für den die jungen Leute begleitenden Erzieher, Kenntnis der Sprache des fremden Landes vorausgesetzt (Wuthenow 1980: 87).³⁴ Auch Berchtold zählt die Sprache des Landes, das bereist werden soll, zu den unerläßlichen Kenntnissen und Fähigkeiten, die ein Reisender haben müsse, und begründet dies (1789 I: 7–9). Am Ende des betreffenden Abschnittes weist er noch auf eine Methode hin, wie man fast jede Sprache in sechs Monaten erlernen könne. Doch für die Sprachen der nordeuropäischen Länder wurde die Forderung natürlich kaum umgesetzt. Die fehlenden Sprachkenntnisse erschwerten nicht nur das Reisen selbst,³⁵ sondern auch den Informationserwerb. Marshall verstand kein Schwedisch, jedenfalls am Anfang nicht, als Übersetzer hatte er nur seinen Diener, so daß er im "Schwedischen Klub" in Vaasa zufrieden war, daß einer der Anwesenden Französisch konnte, über den dann auch die Unterhaltung mit den anderen lief (1772 III: 54 f.). In Karelien angekommen, nahm sich Marshall einen neuen Diener, der ihm als Dolmetscher fungierte, bekam zu seinem Bedauern aber nur einen Russen, der Schwedisch verstand. Immerhin hatte er selbst dies inzwischen ein wenig zu sprechen gelernt, so daß er bis Petersburg mit dem Diener vorlieb nehmen konnte (80). Der Reisegesellschaft, in der Consett war, ging es besser: Aus Tornio berichtete er, ihr Dolmetscher sei gut bewandert in allen "Dialekten" des Landes, also auch im Finnischen und offenbar im Lappischen, so daß sie weniger Schwierigkeiten als erwartet gehabt hätten (Consett 1789: 55). Das Lied ("A Lapland song"), das Consett

³⁴ Bei Bacon heißt es: "Wer in ein Land reist, bevor er einigermaßen in dessen Sprache eingedrungen ist, sollte lieber zur Schule gehen, aber nicht auf Reisen. Daß junge Leute unter der Obhut eines Erziehers oder zuverlässigen Hofmeisters reisen, billige ich sehr, falls dieser der Fremdsprache mächtig und schon früher in jenem Lande gewesen ist, ..." (Bacon 1940: 77 f.).

³⁵ Beispielsweise zitiert Coxe aus dem Tagebuch des Mitreisenden Oberst (nachmals General) Floyd, der auf den Ålandinseln dem "feigen Kutscher", der ihn erst in den Schnee kippen läßt und dann auch noch den Weg verliert, mit Zeichen auffordern mußte, die Spur wiederzufinden zu versuchen (Coxe 1802 IV: 19 f.).

den in der Zeitschrift "The Spectator" No. 366 und 406 von 1712 (mehrere Neuauflagen) publizierte "two elegant Odes translated from the language of Lapland" zufügte (63 f.), ist allerdings kaum lappischen Ursprungs, was zeigt, daß es nicht immer gelang, zwischen Lappischem und Lappländischem anderer Provenienz zu unterscheiden.³⁶ Clarke, der sich keine ausreichenden Schwedischkenntnisse bescheinigte (1823: 398), und Cripps hatten in Schweden einen Seemann als Übersetzer, der, wie Ojala in seinen Anmerkungen für möglich hält, schon in Göteborg in Dienst genommen sein könnte (Clarke 1997: 342). In Tornio bot sich ihnen ein Sohn des Rats Herrn und Kaufmanns Johan Pipping als Dolmetscher an (350); er kannte sich mit den Sprachen und dem Wege zum angestrebten Ziel Nordkap, das aber infolge Clarkes Krankheit nicht erreicht wurde, aus. Wieder aus dem Landesinneren zurückgekehrt, nahmen die Reisenden in Kemi schweren Herzens von ihm Abschied (Clarke 1819: 491). Natürlich kann sich auch ohne Übersetzung eine gemeinsame Verständigungsbasis ergeben. Marshall fand sie in Vaasa mit einem Geistlichen, "a sensible, modest man", im Lateinischen, und mit diesem unterhielt er sich über den Zustand des Landes (1772 III: 64). Er bescheinigte den oberen Schichten³⁷ in Schweden allgemein ein hohes Maß an Bildung. Die jungen Leute lernten nicht nur tote Sprachen, Griechisch und Latein, sondern könnten mit nur wenigen Ausnahmen auch zwei oder drei nützliche lebende Sprachen (Französisch, Englisch, Deutsch), was viel mehr sei, als man von der Jugend in England sagen könne (1772 III: 84). Auf lateinisch verständigte sich auch Clarke in Turku mit dem Professor für Rhetorik Henrik Gabriel Porthan (1739–1804), der – wie es bei Clarke heißt – Latein sprach, "als ob es seine Muttersprache wäre; aber mit jener Eigenheit der Aussprache, die allen Ausländern eigen ist, und mit einem Redefluß, der es manchmal schwer machte zu verstehen, was er meinte" (1823: 400). Coxe führte mit dem Gouverneur von Loviisa ein langes Gespräch, dieser war schottischer Herkunft (Coxe 1802 IV: 11 f.), und auch

³⁶ Was das von Consett mitgeteilte "lappländische Lied" anbelangt, ist allerdings anzumerken, daß im Spectator bei den ursprünglich auf Olaus Sirma zurückgehenden Gedichten wie bereits in der englischsprachigen Übersetzung von Scheffers "Lapponia" (1674) die vierzeilige Strophe verwendet wird (Bartens/Bartens 1994: 48), die auch Consetts Lied aufweist.

³⁷ "among the better sort of people, and the higher ranks".

in russischen Offizieren konnten die Reisenden unmittelbare Gesprächspartner finden, weil manche vorher in der britischen Flotte gedient hatten.

6. Reisewege und Aufenthaltsdauer in Finnland

Freilich bedeutete die unmittelbar nur mit der Oberschicht mögliche Verständigung eine Verengung des sozialen Blickes. Eine Beschränkung in dem Beschriebenen anderer Art ergab sich aus dem im 18. Jahrhundert noch sehr begrenzten Straßennetz. Um die Mitte des Jahrhunderts gab es im Landesinneren Finnlands noch fast keine Straßen. Zwar wurden in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts neue, auch das Landesinnere besser erschließende, Wege gebaut, doch entstand damit nur ein Teil der für Reisende im allgemeinen notwendigen Infrastruktur.³⁸ Marshall berichtet, er und seine beiden Begleiter, Bürger von Vaasa, hätten auf dem Weg von dieser Stadt zum "Holla lake"³⁹, an dessen Nordende einer der beiden

³⁸ Zu den Postwegen zur Zeit der schwedischen Herrschaft s. Jutikkala 1959: Karte 65. Der Postweg beispielsweise von Vaasa nach Jyväskylä wurde 1785 eröffnet (ebd.). Eine "Wäge-Charta öfver Finland och Norrland", die auch die Unterkunftsmöglichkeiten vermerkt, war dem vom Vermessungsingenieur G. Biurman ausgearbeiteten Reiseführer "Vägvisare" beigegeben, der 1743 seine Erstauflage erlebte (Neuaufgaben 1757, 1768), und 1776, nach dem Tode des Verfassers, stark verbessert erneut erschien (Biurman 1776; Warmholtz 1782: 36, 78). Dieser "Wegweiser", der Entfernungsangaben des Weges zwischen den Orten und bis zur nächsten Posthalterei anführt, war den Reisenden zumindest in Schweden zugänglich. Was die Wege im Landesinneren Finnlands anbelangt, so sind solche auf der betreffenden Karte des "Wegweisers" zwar für das südlichere Finnland eingetragen, doch Kajaani, weiter im Norden Finnlands der einzige eingetragene Ort, ist isoliert, ohne dorthin führende Straße, eingezeichnet.

³⁹ Der auch auf alten Karten vorkommende Hollajärvi wird gewöhnlich mit dem Hollolajärvi identifiziert (freundliche Mitteilung von Eeva Maria Närhi, Helsinki), doch muß Marshall hier den nördlich davon gelegenen Päijänne meinen. Der See sei drei bis über 20 Meilen breit, über 100 Meilen lang (1772 IV: 70). Er hat, wie später aus dem Text hervorgeht, an seinem Südende einen beachtlichen Abfluß, der die Grenze zwischen Schweden und Rußland bildet und bei "Pitees" in den Finnischen Meerbusen mündet (IV: 74–76). Gemeint ist der Kymijoki, an dessen einem Mündungsarm Pyhtää liegt. Zu bemerken ist in diesem Zusammenhang, daß auf Olaus Magnus' Carta Marina von 1539 der Päijänne doppelt dargestellt ist, einmal als LACVS PIENTE, d.h. Päijänne, und dann als HOLELA LACVS SVR PESI, d.h. Hollola-See, Suurvesi ('Großes Wasser'), welche Darstellung für ein Jahrhundert die geographische Darstellung Finnlands beeinflusste (Fredrikson 1994: 24). Der HOLELA LACVS ist auf der Karte nördlich des LACVS PIENTE eingezeichnet, der Ort Hollola aber südöstlich des LACUS PIENTE. – Halmesvirta läßt (1990: 56) Marshall durch die südfinnische Stadt Salo kommen und dort einen schwedisc-

Vaasaer ein Besitztum hatte, am zweiten Tag die ganze Zeit einen breiten Weg gehabt, der jedoch mit Gras und Kräutern überwachsen gewesen sei. Marshall deutet den Weg und seinen Zustand als Zeichen, daß die Gegend, durch die er kam, vormals leidlich bewohnt gewesen war (1772 III: 69). Später, nachdem er über Pieksämä Savonlinna erreicht hatte, konnte er nach Wiborg hin wieder eine Landstraße benutzen (III: 80). Die nur wenig entwickelte Infrastruktur bedingte, daß die Reisenden denselben Weg nahmen, wenn sie von Stockholm über die Ålandinseln nach Petersburg oder in umgekehrter Richtung unterwegs waren.⁴⁰ Die Reisenden waren auf gebahnte Wege für Kutschen und für Schlitten und auf die Poststationen angewiesen, selbst wenn man es wie Clarke manchmal vorzog, in der eigenen Kutsche zu schlafen. Nur Marshall, der sich auf eigenem Pferde fortbewegte, war unabhängig. Er ist der einzige unserer Reisenden, der sich durch das Landesinnere Finnlands bewegt, teilweise auch ohne Straße.⁴¹ Die übrigen sehen von Finnland entweder das, was von der

hen Baron treffen. Gemeint ist aber, wie aus dem Reiseverlauf eindeutig zu erkennen ist, das nord-ostbottnische Salo, ein altes, 1921 aufgeteiltes Kirchspiel. Der Name Salo lebt als (finnische Namensform) Saloinen fort. Seinen Gesprächspartner lernt Marshall später in Vaasa kennen (s.o.).

⁴⁰ Im Åland-Archipel selbst konnten sich einige Abweichungen in der Route etwa dadurch ergeben, daß die Eisdecke der "Standardroute" noch nicht tragfähig genug war.

⁴¹ Zusammenfassend sagt Marshall: "In Schweden zu reisen, wenn nicht nach dem System, dem ich folgte, ist eine sehr unbequeme Angelegenheit, sowie man die wenigen großen Straßen verläßt, die nicht durch ein Fünftel des Königreichs führen; aber auf diesen ist, wenn man seinen eigenen Wagen hat, gegen die Postpferde, Diener und Unterkünfte nichts einzuwenden, und man kann sicher sein, daß einem mit großer Höflichkeit begegnet wird in allen Gasthäusern und seitens aller Personen, mit denen man unterwegs das Geringste zu tun hat. Wenn man aber diese großen Straßen verläßt, dann ist der Entfernungsabstand von Gasthaus zu Gasthaus sehr groß und die Unterkunft, wenn auch bei großer Höflichkeit, ziemlich schlecht. Wenn man sein Bett dabei hat und man die ganze Reise reiten kann, steht das Haus eines jeden Bauern mit der größten Gastfreundschaft offen; und für ein sehr geringes Entgelt werden sie für einen tun, was immer in ihren Kräften steht. Rund heraus gesagt, das Essen wird ziemlich schlecht sein; aber sie werden einem Fisch, Wildvögel und Wildbret besorgen, von hervorragender Art, womit man das Pferd von Ort zu Ort beladen kann, solange es reicht. Und das wird jeglicher Ungemächlichkeit abhelfen. Wein wird leicht transportiert." (1772 III: 102.) Marshall zeigt sich in der Tat sehr anpassungsfähig: Von dem Besitz seines Vaasaer Gastgebers am "Holla lake" nach Pieksämä sind 70 Meilen, "die ganz durch Wald gehen: Ich benötigte zwei Tage; aber ich begegnete keinem Haus; deshalb war meine ganze Erfrischung und

Route über die Ålandinseln nach Turku und von dort über Helsinki, Porvoo, Loviisa, Hamina nach Wiborg, oder aber, was in der Umgebung von Tornio und Kemi und von dort entlang des Weges über Oulu nach Vaasa zu sehen ist, von wo Marshall, wie gesagt, den Weg ins Landesinnere einschlägt,⁴² Clarke aber nach Umeå übersetzt, um später von Stockholm auf der beschriebenen Route durch Südfinnland nach St. Petersburg zu reisen.⁴³

Die Route durch die Gebiete am Finnischen Meerbusen wird gewöhnlich sehr schnell zurückgelegt. Wraxall betrat am 18. Juni 1774 in Frebby auf Åland heutiges finnisches Staatsgebiet. Am 29. Juni ist er bereits in Wiborg, auf dieses Datum ist die Fortsetzung von "Brief"⁴⁴ IX seines Buches aus dieser Stadt datiert. Wraxall hält sich einen Tag in Helsinki auf, mehr um sich auszuruhen, als die gewaltige Festung (Suomenlinna/Sveaborg) zu besichtigen, die als Sperre gegen die Russen erbaut worden sei (1775: 196). Coxe war ähnlich schnell unterwegs. Der Gouverneur von Wiborg hatte "mit jener höflichen Aufmerksamkeit, die seinen Charakter kennzeichnete" dafür gesorgt, daß für ihn an den folgenden Stationen bis zur Grenze Pferde bereitstanden, weshalb die Fahrt mit Schlitten ohne jegliche Verzögerungen vor sich ging. Ähnlich hatte der Gouverneur in Turku, dem Wraxall bald nach seiner Ankunft in der Stadt seine Aufwartung machte, bewerkstelligt, daß für diesen bis Helsinki Pferde bereitstanden. Coxe war am 4. Februar 1779 in Wiborg eingetroffen, anderntags weitergereist, erreichte Turku am 12. Februar und bestieg vier Tage später auf den Ålandinseln das Boot nach Schweden. Die Fahrt

Ruhe eine Mahlzeit, auf dem Gras eingenommen, und ein Schläfchen auf demselben Kissen" (III: 78 f.). S. jedoch auch Anm. 90.

⁴² Coxe 1802 I enthält zwischen Seite 250 und 251 eine Karte, "Map of European Russia. By Thomas Kitchin Senior, Hydrographer to his Majesty", die auch Finnland und die nördlichen Teile von Schweden und Norwegen erfaßt. Bezeichnenderweise sind in dieser Karte, in die die Reiseroute von Coxe eingezeichnet ist, für die lappischen Gebiete ebenso viele Orte eingetragen wie für das Innere Finnlands.

⁴³ Merkwürdigerweise hat Ojala für seine Übersetzung von Clarke diesen Teil der Reise nicht berücksichtigt. Die Reise nach Lappland (Clarke 1997) endet mit dem Aufbruch von Enontekiö nach Tornio bei der Rückkehr aus lappischem Gebiet, d.h. im Anfangsteil des Kapitels XII des ersten Teils des dritten Bandes (in der Erstausgabe Clarke 1819 mit Seite 422). Die Reise durch Finnland (Clarke 1990) bringt nur die Erlebnisse von Stockholm nach Petersburg.

⁴⁴ Die wie üblich wieder fiktiven Briefe sind insgesamt, wie aus der Dedikation hervorgeht, dem Lord Viscount Clarke gewidmet.

durch Alt-Finnland und Finnland ging teilweise nachts vorstatten. Auf seiner Reise von 1784 betrat er von Stockholm kommend Eckerö (Ålandinsel) am 15. Oktober und langte am 19. Oktober in Turku an, erreichte Wiborg am 25. d.M., nur einmal "länger" Station machend, nämlich am 21./22. Oktober in Helsinki, um Suomenlinna zu besichtigen. Naturgemäß etwas länger war Marshall unterwegs gewesen. Er verließ Tornio am 31. Juli 1769, erreichte am 7. August Vaasa, hielt sich vom 11. bis 17. am "Holla lake" auf. Am 22. August langte er in Wiborg an, von wo er anderntags Richtung St. Petersburg aufbrach. Erheblich länger wiederum sind Clarke und Cripps unterwegs gewesen. Sie erreichten Tornio erstmalig am 8. Juli 1799, von wo aus sie nach einigen Tagen nach Lappland aufbrachen. Hier hielten sie sich länger in Enontekiö auf: Die Liste der Temperaturmessungen hat Eintragungen für diesen Ort für die Tage vom 24.–31. Juli (1819: 755). In Tornio wird dann wieder vom 12.–15. August gemessen, in Oulu am 18. und 19., in Vaasa vom 26.–28., auf der dieser Stadt vorgelagerten Insel Björkö letztmalig am 31. August (1819: 756). Auf dem Weg von Stockholm nach St. Petersburg erreichten sie am 20. Dezember 1799 Eckerö, am 3. Januar des neuen Jahres trafen sie in Turku ein, wo sie noch den um den 20. Januar stattfindenden Markt erlebten. Die Weiterreise von Turku in die russische Hauptstadt erfolgte dann ohne größere Aufenthalte, natürlich wurde Suomenlinna nicht ausgelassen. Der recht lange Aufenthalt auf den Ålandinseln war durch die äußerst widrigen Witterungsverhältnisse bedingt, und auch der in Turku war in seiner Dauer nicht ganz freiwillig, denn die Reisenden waren gezwungen zu warten, bis das Eis so stark geworden war, daß ihre auf den Ålandinseln zurückgebliebene Kutsche nach Turku geholt werden konnte. Clarke und Cripps machten allerdings aus der Not des längeren Aufenthalts eine Tugend, nutzten die Zeit für Besuche und Besichtigungen und konnten so von der Stadt und ihrer Universität ein recht eingehendes Bild vermitteln. Ein Verweilen in der Stadt war allerdings eingeplant gewesen.

7. Allgemeines zur Beschreibung Finnlands in den Reiseberichten

Yrjö Hirn hat in seinem Aufsatz "Finland i den utländska reseliteraturen under slutet af sjuttonhundratalet" die Ansicht vertreten, keiner der Reisenden außer Clarke – und dem Italiener Giuseppe Acerbi, der ebenfalls 1799 in Nordeuropa unterwegs war und den Clarke in Oulu getroffen

hat, dessen Reise von Hirn wegen ihres hohen Bekanntheitsgrades jedoch nicht berücksichtigt wird – verdienten, näher auf sie einzugehen (1897: 168). Hirn schließt dabei nicht-britische Reisende des von ihm behandelten Ausgangs des 18. Jahrhunderts ein. Tatsächlich entsprechen dem nur kurzen Aufenthalt in Finnland – Alt-Finnland mitgerechnet – ebenso kurze Beschreibungen. Bei Wraxall hat der Weg durch das südliche Finnland 16 Seiten hinterlassen, von denen zehn den Ålandinseln gewidmet sind. Die Fahrt im Archipel läßt ihn schreiben: "Ich hätte mir vorstellen können, zwischen den Zykladen, die so berühmt in der alten Überlieferung sind, zu sein; aber hier gab es keine Apollo oder Juno geweihte Tempel, noch hatten Geist und Dichtung zusammengewirkt, jede Klippe und jedes Vorgebirge unsterblich zu machen. Viele Ausblicke waren jedoch wunderbar malerisch und romantisch,⁴⁵ und ich hielt die Bootsleute oft für einen Augenblick an, um auf die außergewöhnliche Szene um mich herum zu blicken" (1775: 193). Der frühromantische Geist Wraxalls zeigt sich auch darin, daß die Ruinen von Kastelholm auf Åland seine besondere Neugierde erwecken. Krabbelnd und kletternd gelangt er in den Kerker, in dem König Erich XIV. – "sein Name erscheint auf der Liste der Freier unserer Elisabeth" – 1571 gefangen gehalten worden war. Mitleid und Entsetzen ergreift ihn dort. Während allein Kastelholm und Erich XIV. ihm dreieinhalb Seiten wert sind (1775: 187–190), mag er Turku nur deren anderthalb einräumen (194 f.). "Es ist eine elende Hauptstadt einer barbarischen Provinz. Die Häuser sind fast alle aus Holz, und der Palast des Erzbischofs ist aus keinem besseren Material aufgeführt, außer daß er rot gestrichen ist" (194).

Auch Coxe, der nach eingehender Beschreibung von Suomenlinna, "eine Festung, ... die, sollte sie vollendet sein, zu Recht das Gibraltar des Nordens genannt werden kann" (1802 IV: 17), im Unterschied zu Wraxall doch auch die Universität Turku eines Besuches für würdig erachtet – der in Begleitung des Bürgermeisters der Stadt erfolgt – und Stadt und Hoch-

⁴⁵ "picturesque and romantic". Die Kategorie des "Picturesque", die auch in den englischen Reisebeschreibungen des Nordens eine Rolle spielte, leitete "sich zum großen Teil aus der Begeisterung für die Landschaftsmalerei Claude Lorrains und Salvator Rosas" her und blieb "ihrem Wesen nach ... immer eng mit den Eigenschaften der auf reizvolle visuelle Effekte bedachten Landschaftsmalerei verbunden" (Kalb 1981: 94), weshalb denn auch gelegentlich der Ausspruch des Reisenden kommt, einen bestimmten Anblick könne man nicht mit Worten beschreiben, sondern man müsse ihn malen, um ihn wiedergeben zu können.

schule kurz beschreibt, spricht am eingehendsten über die Ålandinseln (IV: 19–26), wobei auch er nicht versäumt, Kastelholm und Erich XIV. zu behandeln.⁴⁶

Einen eigenen Charakter hat der Bericht von Marshall. Er hatte, nach eigenen Worten (1772 I: V f.), selten Seiten für Gemälde verwendet und Gebäuden nicht viel Beachtung geschenkt, obwohl er es auch nicht für richtig hielt, sie zu übersehen, da sie in einigen Ländern Zeugnis dafür seien, daß der politische Zustand in Ordnung sei. Er habe aber niemals eine Gelegenheit ausgelassen, in jedem Lande, durch das er gekommen sei, Beobachtungen über die Situation der Menschen zu machen; und herauszubekommen, welchen Ursachen ihr Glück oder Unglück zuzuschreiben sei. Vor allem interessiert ihn Landwirtschaft, Industrie und Handel. Marshall kann durchaus die mehrtägige Segeltour auf dem "Holla lake" genießen, die sein Gastgeber für ihn veranstaltet: "Nichts konnte angenehmer sein; das Wasser schön, und das umgebende Land außerordentlich abwechslungsreich" (1772 III: 72). Doch wenn er einen schönen und gut gewachsenen Baum sieht, schaut er auf ihn zugleich auch als auf eine Handelsware. Der Physiokrat Marshall ist hochinteressiert an der Frage, wie man die Ressourcen des Waldes und die Produkte der Landwirtschaft gewinnbringend dem Markt zuführen kann und stellt aufgrund der Gespräche mit seinen Vaasaer Bekannten und seiner Beobachtungen marktpolitische Schlußfolgerungen an, die sich zu allgemeinen wirtschafts- und sozialpolitischen Folgerungen weitern, durchaus auch im Hinblick auf sein Heimatland.

Auch Marshalls Ausführungen zu Finnland von Tornio bis Wiborg und anlässlich Finnlands (III: 43–81) nehmen sich bescheiden im Vergleich zu Clarke aus, dessen Reisebericht sich gegenüber den anderen vor allem aber durch die Vielfalt der Beobachtungen auszeichnet. Bei Clarke wechseln sich wissenschaftlicher und unwissenschaftlicher Diskurs ab, die Gewichtung zwischen beiden ist in den einzelnen Phasen der Reise unterschiedlich. In Lappland und im Norden Finnlands tritt der botanische und der mineralogische Aspekt immer wieder hervor.⁴⁷ Doch nicht nur Clarke

⁴⁶ Clarke besichtigt ebenfalls Kastelholm und gibt seinem Text eine Kupferabbildung der Burg bei, doch sein Blick ist eher kunst- und baugeschichtlich nüchtern (1823: 315–318).

⁴⁷ Linnés "Systemae Naturae" hatte zur Folge, daß Beschreibungen der Flora und Fauna, die zumindest seit dem 16. Jahrhundert Bestandteile von Reisebeschreibungen gewesen waren, nun aus den Appendices und Sonderabschnitten heraus in die Erzählung selbst

ist an der nordischen Flora interessiert, vielmehr wird aus seinen Begegnungen deutlich, wie starke Spuren Linné auch bei anderen in Form einer herbarischen Sammelleidenschaft hinterlassen hat. Auch Clarke sammelt Pflanzen, schickt Samen in sein Heimatland in der sich nicht erfüllenden Hoffnung, daraus würden im Botanischen Garten von Cambridge Pflanzen entstehen, fügt sogar seiner Publikation als dreiseitigen Anhang (1819, Appendix No. II, 749–751) eine Art botanischen Reiseführer für künftige Lapplandbesucher an, "nämlich eine *Flora Lapponica*; so kurzgefaßt, daß sie auf zwei oder drei leere Blätter eines Taschentagebuchs geschrieben werden kann, und doch die Namen aller selteneren und charakteristischeren Pflanzen des Landes enthält" (749). Der Botaniker und Mineraloge in Clarke kann sich auch in Turku angesprochen fühlen, wo er die botanische Sammlung von Carl Niklas Hellenius (1745–1820, seit 1793 ordentlicher Professor für Naturgeschichte und Wirtschaftswissenschaften) sowie den von Hellenius betreuten Botanischen Garten besichtigt, von dem er sagt, trotz seiner geringen Größe und der wenigen für ihn zur Verfügung stehenden finanziellen Mittel könne er absolut mit den berühmtesten Gärten konkurrieren. So hoch lobend Clarke die Sammlung Hellenius' und den Botanischen Garten erwähnt, kann er der Mineraliensammlung der Universität, die der "berühmte Professor der Chemie" Johan Gadolin (1760–1852) den Reisenden zeigte, kein Lob zollen.⁴⁸ Im übrigen aber ist bei seiner Durchquerung Südfinnlands die Jahreszeit natürlich für Beobachtungen auf diesen Gebieten ungeeignet. Dies ist einer der Gründe, warum die Beschreibung des Reiseabschnitts von Turku nach St. Petersburg so knapp ausfällt.

In Band IX der "Oxford History of English Literature" ist über Clarkes "Travels" das Urteil zu lesen, daß sie einen starken Eindruck der Intelligenz, aber wenig an Persönlichkeit hinterließen, abgesehen von seiner extremen Antipathie gegenüber den Russen (Renwick 1963: 55), die auch schon in der Besprechung des letzten Teils von Clarke in "The Edinburgh Review" (Travels 1823) moniert worden war. Dieses Urteil möchte man jedoch nicht für jenen Abschnitt gelten lassen, der die Ereignisse auf den Ålandinseln bis zum Erreichen von Kumlinge östlich der Wasserstraße

eingehen, erzählbar werden (Pratt 1992: 27 f.).

⁴⁸ Gadolin erhielt 1804 einen Ruf als Professor der Chemie an die Universität Göttingen, den er jedoch ablehnte (Ojala in Clarke 1990: 293).

Delet (finn. Teili) behandelt (Kap. IX, in Clarke 1823: 339–366), als Clarke mehrmals von seinen einheimischen Begleitern allein gelassen wurde und in größter Lebensgefahr schwebte. Da sich der Bericht dieses Reiseabschnitts stärker als sonst auf den Autor selbst konzentriert, „schlägt er vor, wenn er von dieser Reise berichtet, den Stil der Erzählung zu ändern und ihn persönlich zu halten, indem er *verbatim* die davon gegebene Schilderung abschreibt, wie sie in seinem Tagebuchmanuskript erscheint“ (Clarke 1823: 340). Hier haben wir also eine längere ursprüngliche Passage des Journals.⁴⁹ Nach den Gefahren der Eisüberquerungen zwischen den Inseln ist das normale Leben eines Reisenden in Turku, nach Stockholm und Göteborg die prächtigste Stadt in ganz Skandinavien (Clarke 1823: 389), mit seinen Besuchen und Besichtigungen, den Studien und Aufzeichnungen eine Erholung für Körper und Seele. In einem auf den 13. Jan. 1800 datierten Brief an W. Otter schreibt Clarke: „Ich bin hier ein Student geworden; und, ich versichere Dir, so wenig ich bislang das Studium an einer ausländischen Universität geschätzt habe, werde ich mir meiner Dankesschuld dieser gegenüber immer bewußt sein“ (Otter 1825 I: 499). Er sei ein Schüler Porthans geworden.

8. Das Bild von den Finnen und Finnländern

Wenn Marshall über die Menschen in Schweden spricht, präsentiert er sie weitgehend als homogen. Zwar heißt es bei ihm, die Bewohner der nördlichsten Teile der beiden Bottnien hätten ein anderes Aussehen als die Schweden in den südlichen Provinzen des Königreiches; sie seien weniger unterrichtet, von kleinerer Statur und unkonventioneller (*more irregular*) in der Kleidung, auch stünden sie in Intelligenz und Auffassungsgabe den anderen nach – scheinen, so Halmesvirta (1990: 55), also in ihrer Entwicklung noch nicht so weit fortgeschritten, daß sie die Grundlagen der geistigen Kultur beherrschen –, aber sie seien einfache

⁴⁹ Zumindest eine annähernd unbearbeitete. Von Sottunga gibt er dabei auch ein Gespräch mit einer armen Frau wieder, bei der die Reisenden untergekommen sind, ein seltenes Beispiel dafür, daß Angehörige der unteren Schichten in den Reiseberichten auf diese Weise konkrete Gestalt erhalten. – Die oben zitierte Stelle findet sich nicht in dem betreffenden Abschnitt in Clarke 1990. Zwischen diesem Übersetzungstext und der Originalausgabe von 1823 gibt es aber auch sonst zahlreiche, meist kleinere Abweichungen. Die Übersetzung ist aufgrund der späteren elfbändigen Ausgabe der „Travels“ angefertigt.

und arglose Leute und schienen sehr human zu sein (1772 III: 45). Marshall bemerkt noch, daß sie im Unterschied zu den durch Verbeugung grüßenden übrigen Schweden die rechte Hand des anderen zum Gruß ergriffen und sie über ihre linke legten, wobei sie ein merkwürdiges Gesicht machten (ebd.), aber eine Differenzierung nach Nationen nimmt der Autor hier nicht vor, wie er auch sonst nur von Schweden als Bewohnern des Königreichs spricht.⁵⁰ Finnland bildet einen Teil des Landes, der aber keine eigene Sprache zuerkannt bekommt. Das ist ein Rückschritt an Information etwa gegenüber Story, der sogar einige Charakteristika des Finnischen zitiert (1747: 214 f.).⁵¹ Natürlich kann Marshall nicht entgangen sein, daß in Schweden verschiedene Sprachen verwendet werden, er geht darauf jedoch nicht ein, weil es für seine Aspekte nicht von Belang ist.⁵² Wraxall dagegen schreibt in seinem "Brief" aus Wiborg vornehmlich auch in Gedanken an die sprachliche Situation in Alt-Finnland: "Die Bauern sprechen ein barbarisches Kauderwelsch (*jargon*), ebenso unverständlich für einen Schweden oder einen Russen" (1775: 196). Clarke wiederum sagt: "Sowohl das Lappische als auch das Finnische (*the Lapland and Finnish languages*) ist sehr angenehm für das Ohr und dank seines Reichtums an Vokalen wunderbar für Dichtung geeignet. Sie erinnern uns fortwährend an das Italienische; und wir könnten mehrere Beispiele für Wörter anführen, die allen dreien gemeinsam sind. Acerbi, als ein Italiener, verstand manchmal die von den Einheimischen in Finnland verwendeten Ausdrücke" (1819: 473).⁵³ Da die Sprecher des Finnischen keine eigene Schrift hätten, sondern die

⁵⁰ In den allgemeinen Betrachtungen über Schweden, die er seinem Bericht über die Reise durch das Königreich anschließt (Kapitel III in Band III: 82–102), verwendet er für die Bewohner insgesamt das Wort "nation". Der "Swedish club" in Vaasa (III: 54) ist für ihn am ehesten wohl auch nur ein Klub in Schweden, obwohl die Herren des Klubs tatsächlich Schwedisch sprechen und Schweden sind.

⁵¹ Die Angaben bei Story gehen auf Bure zurück, der zum ersten Mal Charakteristika des Finnischen aufgeführt hat, die es von anderen europäischen Sprachen unterscheidet (Bure 1985: 61 f.). Das Werk von Bure (Bureus) ist im Original 1626 erschienen. (S. dazu Stipa 1990: 42 f., 374.)

⁵² Selbst bei Fehlen eigener Reiseerfahrungen hätte der Verfasser die sprachlich-ethnischen Verhältnisse in Finnland unschwer der geographischen Literatur entnehmen können.

⁵³ Schon als Clarke zuvor an der Poststation Nikkala zweieinhalb schwedische Meilen vor Tornio erstmals die finnische Sprache in ausschließlichem Gebrauch gefunden hatte, fühlte er sich von ihr durch ihren Klang und die Vielzahl der Vokale stark an das Italienische erinnert (1819: 273; vgl. auch 1819: 264 f.).

Sprache von den Russen oder Schweden mit deren eigenen Schriftzeichen und mit deren Art, die Laute wiederzugeben, geschrieben würde, werde sie entstellt. "Nichts kann weicher und wohlklingender sein, als die Laute von einem Bauern Finnlands, wenn er sein *Pater Noster* spricht. Es ist voller Labiale, Nasale, offener Vokale und Diphthonge, und es gibt nicht einen einzigen Guttural" (ebd.). Clarke, der in diesem Zusammenhang auch das Vaterunser in finnischer Sprache mitteilt (474, Fußnote 1), kommt später noch einmal auf die finnische Sprache zurück, indem er auch das Schwedische außerordentlich weich und wohlklingend nennt, "obwohl in dieser Hinsicht nicht der Sprache von Finnland gleich, die als eine Konzentration von angenehmen Lauten angesehen werden kann, wunderbar geeignet für die Dichtung und voller von Vokalen als das Italienische" (1823: 289). Räumt er hier dem Finnischen gegenüber dem Schwedischen den Vorzug ein,⁵⁴ vermerkt er die Nähe von Schwedisch und Englisch, speziell dem (alten) Schottland-Englischen. Besonders deutlich wird ihm dies auf den Ålandinseln: Dort existiere die schwedische Sprache, wie man sage, in ihrem ältesten und reinsten Zustand, und sie komme hier dem Englischen so nahe, daß ein Diener aus ihrem eigenen Lande, der mit ihnen gereist sei, die Einheimischen habe verstehen und sich manchmal mit ihnen habe unterhalten können (1823: 356). Clarke konnte sich in seiner Auffassung von der auch geistigen Verwandtschaft von Engländern und Schweden durch den Dichter Frans Michael Franzén (1772–1847; seit 1798 Professor für Gelehrsamkeit und Geschichte) bestätigt fühlen, den er in Turku bei einem Besuch gerade englische Literatur lesend vorgefunden hatte⁵⁵ und der ihm sagte: "Wir Skandinavier können die Schönheiten der englischen Literatur schätzen, weil die Gedanken und Gefühle Ihrer Schriftsteller unseren eigenen so nahe verwandt sind" (1823: 391).

Clarkes Feststellung von der Nähe des Schwedischen und Englischen in einem Kapitel, das von den Erlebnissen auf den Ålandinseln handelt,

⁵⁴ Swinton stellt sie auf eine Stufe, wenn er schreibt: "Ich verstehe weder vom Finnland- noch vom schwedischen Dialekt viel; aber wenn mich meine Ohren nicht täuschen, sind sie nahezu gleich, nicht nur in vielen Wörtern, sondern in der Art zu sprechen: Beide Völker haben einen sehr klagenden Ton in ihrer Aussprache" (1792: 461).

⁵⁵ Clarke stellte bei seiner Visite fest, daß Franzén u. a. Werke des von ihm selbst hochgeschätzten Thomas Gray (1716–1771) in Originalsprache besaß.

erfolgt nicht zufällig. Sie ist Folge von Fremdheitsempfindungen. Zuvor war von Finnen die Rede, mit denen die Engländer in diesem Abschnitt ihrer Reise in Vartsala zu tun hatten, wo das Schwedische nicht mehr verstanden wurde (1823: 354). Etwas später konstatiert Clarke: "Man kann denken, daß wir an diesem elenden Ort, Vartsala, erneut Finnland betreten haben; und, was schlimmer ist, Schweden ein letztes Lebewohl sagen" (1823: 377), was er zum Anlaß nimmt, zum Abschied einige Worte über die Schweden zu sagen und sie besonders gegenüber Äußerungen von Franzosen zu verteidigen. Immerhin kann Clarke zu seiner Erleichterung dann in Turku feststellen, noch immer innerhalb der Grenzen schwedischer Gastfreiheit zu sein, als er nämlich erfährt, daß verschiedene Professoren, für die die Reisenden Empfehlungsschreiben hatten, sie in ihren Häusern empfangen würden (1823: 390).

Auf die Finnen und ihren Charakter war Clarke schon bei seiner Schilderung der Reise durch Westbottnien zu sprechen gekommen, als er auf dem Wege von Malmsby nach Grotnäs erstmalig an den Wohnstätten einer "Menschenrasse"⁵⁶ vorbeikam, die "in Charakter und Sitten von den Schweden sehr verschieden" ist, nämlich der Finnen (*Finlanders*); und da diese "Rasse" unter den Bewohnern der Gegend vorherrsche, beginne eine größere geistige Lebendigkeit, ein jähzornigeres Gemüt und ein Hang zu kriminellen Handlungen offenkundig zu werden (Clarke 1819: 270). Als Clarke dann aus den lappischen Gebieten nach Ostbottnien gelangte, sieht er sich erneut bemüßigt, sich grundsätzlich zu äußern: Beim Betreten von Finnland, schreibt er, sei ein sehr evidenter Unterschied in der Lebensart bemerkbar. Die Sinnesart, Gewohnheiten, Kleidung und andere nationale Eigenheiten der Menschen stünden in sehr auffälligem Gegensatz zu denen in Schweden. Die Einwohner in diesem Teil Ostbottniens – es ist der nördlichste – und tatsächlich die Finnen (*Finns*) im allgemeinen seien eine gesunde und kräftige Menschenrasse, gewöhnt an Arbeit und von Natur aus aktiv und in der Lage, sich den strengsten Proben der körperlichen Kraft zu unterziehen (Clarke 1819: 492). Bestätigt Clarke hiermit den u. a. auch von Story vermerkten großen

⁵⁶ Zu den Auffassungen der Engländer zur finnischen "Rasse" siehe Halmesvirta (1990, wo S. 50–80 auch die diesbezüglichen Auffassungen der englischen Reisenden behandelt werden, sowie 1995: 88–98). "Rasse" war seinerzeit nicht nur biologisch definiert, sondern enthielt auch eine geistige Komponente.

Fleiß und die Fähigkeit, Mühsal zu ertragen (1747: 214), weist er an anderer Stelle darauf hin, daß die Finnen bekanntlich lebendiger und lasterhafter (*profligate*) als die Schweden seien (1819: 471 f.) und daß Gewalttaten, wenn sie denn im nördlichen Bereich des Bottnischen Meerbusens vorkämen, nicht Schweden oder Lappen, sondern Finnen (*Finns*) angelastet würden, "eine lebhafte, aber jähzornige Menschenrasse" (1819: 483). Neben aus Zorn heraus begangenen Taten würden ihnen oder wenigstens ihrem Einfluß auch solche aus Wollust, Gewalt und Trunkenheit zugeschrieben (ebd.). Ihre Neigung zum Alkohol hatte er selbst auf dem Markt in Kemi beobachtet, wo fast alle, die betrunken waren und lärmten, Finnen (*Finlanders*) waren. In Schweden, fährt Clarke fort, habe er nie betrunkenen Mob am Sabbat gesehen und unter den Bauern an keinem Tag der Woche. Wenn überhaupt Trunkenheit in jenem Lande herrsche, merkt er sozialkritisch an, dann werde sie in der Gesellschaftsklasse gefunden, die sich für die bessere halte (1819: 471 f.). Consett hatte es im Hinblick auf die Finnen weniger pauschal ausgedrückt, doch immerhin nicht versäumt, seine Leser mit der Geschichte von einem Finnen zu unterhalten, der in Tornio an ihrem Fenster gestanden und solange mit den Worten "Anna ma vino, Hurra Kultana" (!; "Lieber Herr, gib mir Schnaps") gebettelt habe, bis er vom reichlichen Alkoholgenuß umgefallen sei (Consett 1789: 58–60). Dafür spricht Consett ein Pauschalurteil zur Religion: "Die Religion der Bewohner in Finnland, wie die der in Lappland, ist die lutherische. Aber ach! Es fehlt noch viel, sie zu wahren Christen zu machen" (1789: 90). Er nennt es die Pflicht aller Herrscher der Nachbarschaft, diesem noch unaufgeklärten Volk das wahre Christentum einzuschärfen, das annehmen zu können er ihnen immerhin die charakterlichen Voraussetzungen zubilligt.⁵⁷ Consett schränkt allerdings ein, seine Beobachtungen gölten nur für die Einwohner in den Gebirgen, denn die in den großen Städten und anderen Handelsplätzen stünden dem Rest der Welt weder in Zivilisation noch in der Pflege der Religion weit nach. Der Autor identifiziert hier offenbar die Finnen, von denen er spricht, weitgehend mit den Lappen, zumal er Finnland, das er ja nicht weiter kennengelernt hat, auch hinsichtlich seiner

⁵⁷ Rush notierte in seinem "Commonplace Book" von seinen Begegnungen mit John Stewart, dieser habe sich über die "gemeinen Kniffe" (*base art*) der schwedischen und russischen Geistlichkeit lustig gemacht, die Lappen zu bekehren (Rush 1948: 210).

topographischen Gestalt und Natur mit Schwedisch-Lappland gleichsetzt (88). Bei Clarke wird der Topos vom zaubernden und im Christentum noch nicht gefestigten Norden recht wenig bemüht. Er zitiert aus Cripps Tagebuch die Eintragung, – nach ihrer Rückkehr aus Lappland – in Kemi erstmals eine Frau gefunden zu haben, die von sich behauptete, Zauberkraft zu besitzen (1819: 472, Fußnote). Bei den Lappen, hatte er vorher vermeldet, habe der heidnische Aberglaube noch immer erhebliche Macht über ihren Geist (Clarke 1819: 404), doch die, wie es heißt, von allen Landwirtschaft treibenden Kolonisten in Lappland und von fast allen Schweden in den Provinzen um den nördlichen Teil des Bottnischen Meerbusens und auch von Schweden in zivilisierteren Teilen des Landes gehegte Auffassung, die Lappen übten Hexerei aus und hätten als Zauberer die Macht, Personen, die sie nicht sehen und eventuell auch nie gesehen haben, Schaden zuzufügen, hatte er als falsch bezeichnet (1819: 417). Mit den Zaubertrommeln, auf die Clarke nicht näher eingeht, da sie hinlänglich beschrieben und abgebildet worden seien, die aber kaum mehr anzutreffen seien, werde geweissagt (1819: 404; also nicht gezaubert).

Eine sehr negative Erscheinung, die Clarke bei seiner Reise durch Südfinnland stört, ist der Mangel an Sauberkeit. So heißt es bei ihm sarkastisch, es scheine, als ob die Einwohner des öden Landstrichs zwischen Turku und Petersburg ihren äußersten Scharfsinn darauf verwendet hätten, und mit fatalem Erfolg, alles, was irgend etwas mit Bequemlichkeit und Sauberkeit zu tun habe, aus ihren Behausungen zu verbannen. Sie legten sich selbst auf schmutzige Bretter, dreckig von Fett und Rauch; in dunklen Hütten, die nach verdorbenem Fisch stänken: Und diese Bretter, die sie als Bett benutzten, seien nicht horizontal zusammengelegt, daß der Reisende sie mit Fellen bedecken könne, ... (1823: 454). Clarke findet bestätigt, was ihm hinsichtlich der Sauberkeit jemand in Turku warnend gesagt hatte (383), und das auch bei einem Pfarrhaus, wo die Reisenden nach Inaugenscheinnahme davon absehen, um Nachtquartier zu bitten (383 f.). Schon in Vartsala hatten ihn die hygienischen Verhältnisse bei den dortigen Finnen angewidert.⁵⁸ Der Schmutz dort läßt ihn die Frage aufwerfen, wo dieser besser zu ertragen sei, in Italien, im Süden Frank-

⁵⁸ Clarke führt als Bestätigung für die Erbärmlichkeit der Hütten in Vartsala einen späteren englischen Reisenden an (375, Fußnote). Wesentlich positiver waren die Eindrücke von Coxe von diesem Ort (1802 IV: 20).

reichs oder aber im Norden Europas (1823: 375 f.), was immerhin zeigt, daß er Unsauberkeit nicht nur der Bevölkerung im Süden Finnlands zusprechen möchte.

Der Schmutz, den Clarke in Südfinnland sieht, bringt diesen Landstrich und seine Bewohner in einen bemerkenswerten Gegensatz zu den Menschen ganz im Norden, deren Sauberkeit er mehrfach hervorgehoben hatte. An einer Stelle hatte er ebenfalls einen Vergleich mit Italien gezogen, der aber deutlich zu dessen Ungunsten, jedenfalls was den Süden des Landes betrifft, ausfällt. In Kieksiäinen⁵⁹ hatte der Raum, in dem die Reisenden Unterkunft gefunden hatten, zwar nur weiße Wände vorzuweisen gehabt, doch er war sauber und angenehm und übertraf "in seiner Sauberkeit weit jegliche Unterkunft (...), in die die Fremden in jenen Teilen Italiens geführt werden, die südlich von Neapel liegen" (1819: 330). Clarke ist offensichtlich von der Sauberkeit überrascht, denn die Hütte, die diesen Namen trägt, liegt eine Meile vom Muonionjoki ab und wird durch einen Wald und durch Sümpfe, die mittels längs hintereinander gelegter Baumstämme überquert werden, erreicht. Nahe der Wohnhütte ist eine Wolfsgrube ausgehoben. Es ist also hier bei Clarke der Erwartungshorizont, der das Urteil mitbestimmt. Und dieser Horizont ist einerseits von der Lage der Hütte und dem Bild seiner Bewohner, von denen es heißt, sie überträfen an Primitivität alles bisher Gesehene, so daß die Sauberkeit dem sonstigen Ersteindruck gegenübersteht, andererseits aber auch durch allgemeine Auffassungen vom nördlichsten Skandinavien bestimmt, die die Reisenden mitgebracht hatten. Einige Tage später – die Reisenden sind immer noch von der Mündung des Muonio zu dessen Quellen unterwegs – ist Clarke in Kuttanen wieder sehr von der Sauberkeit und den guten Sitten der Leute überrascht und ruft aus: "Was für falsche Vorstellungen von Lappland gehegt werden! Die Eingeborenen, sogar in diesem seinem abgelegenen Teil, unterscheiden sich von ihren südlicheren Nachbarn allein durch ihren kleinen Wuchs: Sie leben größtenteils wie die Einwohner am Bottnischen Meerbusen." (1819: 362.)

Interessanter als das Urteil zum Einzelaspekt der Sauberkeit, das bei Clarke hinsichtlich des Südens von Finnland in seiner Gesamtheit auch

⁵⁹ Clarke 1997: 241 (im Original Kicksis).

nicht von etwas positiveren Erfahrungen relativiert wird, ist aber der allgemeine Aspekt, wie die Finnen unter den Völkern eingeordnet werden. Consett hatte konstatiert, daß die Finnen (*Finlanders*), ein "wildes Volk" (Consett 1789: 90), soweit er das in und nahe Tornio beobachten konnte, ungeschlechter von Gestalt, weniger zivilisiert in ihren Sitten und weniger verständlich in ihrer Sprache als ihre Nachbarn, die Einheimischen in Lappland seien (1789: 87), mit denen er sie freilich auch Gemeinsamkeiten haben läßt. Clarke läßt die Nachbarvölker den Kopf über die Finnen (*Finns*) schütteln und sagt, die Finnen seien für die Schweden und Lappen, was die Iren für Engländer und Schotten seien; das heißt, ein Volk, in dem extreme Tugend und extremes Laster einzigartig vermischt seien (1819: 483 f.). Es bedarf nicht eines Zitats der nachfolgend aufgeführten Eigenschaften der Iren, um zu verstehen, daß der Vergleich mit den Iren für die Finnen Negatives meint. In anderem Zusammenhang werden die Finnen als barbarischer als die Lappen charakterisiert – welche er an einer Stelle sogar als Zwischenstufe von Mensch und Affe eingeordnet hat!⁶⁰ –, worauf ein Hinweis auf Tacitus und die Fenni erfolgt (1823: 355). Ihre Sprache, hatte er bereits in Verbindung mit den finnischen Neusiedlern am Ounasjoki in Lappland gesagt, sei auch weniger weich als die der Lappen (1819: 443). Die Weichheit der lappischen Sprache wird allerdings von einer unmännlichen Stimme begleitet, die auf bemerkenswerte

⁶⁰ Er tut dies im Zusammenhang mit der Schilderung, daß ihm ein Lappe – entsprechend einer öfters von den Lappen überlieferten Sitte, die dem entspricht, was man von anderen Wilden zu berichten weiß – seine Frau angeboten hatte. Der Vorschlag läßt Clarke sich offenbar vor Abscheu schütteln. Einige Tage später ist sein Urteil milder. Die Reisenden und die Lappen vergnügen sich miteinander, so verschieden sie als Menschen auch sind. Clarke meint nach Hinweis auf ihre Einzigartigkeit, vorausgesetzt, es sei zulässig, "die Menschen, wie andere Tiere, in viele verschiedene Spezies einzuteilen, dann würden wir nicht zögern, den ursprünglichen Lappen als eine davon anzusehen" (1819: 397). Ist jene Äußerung von dem Lappen als dem lange verschwundenen Zwischenglied von Mensch und Affen, die Halmesvirta (1990: 74) als Beleg für die Auffassungen des Engländers von den Lappen als Rasse zitiert – ohne freilich die unmittelbar voraufgehende Bemerkung Clarkes, die Züge der lappischen Frau ähnelten der einer Chinesin (was sich in Merkmalen wie hohe Backenknochen ausdrückt), anzuführen – eher als aus einer temporären Stimmung heraus erfolgt zu erklären, stimmt die Äußerung von einer besonderen Spezies der Lappen mit der u. a. von Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) und Graf Georges Louis Leclerc de Buffon (1707–1788) vertretenen Auffassung von den Lappen als einer gesonderten Rasse (Kemiläinen 1998: 54) überein.

Weise mit der nachgiebigen Wesensart ihrer Sprecher korrespondiert (1819: 416).

Am Ounasjoki spielt auch folgende morgendliche Szene: "Die Mitglieder unserer Gastfamilie und viele Bäuerinnen der Nachbarschaft hatten sich, wie gewöhnlich, um die Kammer herum niedergesetzt, in der wir schliefen, um Zeugen einiger Verrichtungen der Morgentoilette eines Reisenden zu sein und uns das Frühstück einnehmen zu sehen. Wir verteilten deshalb solch kleine Geschenke, wie man uns gesagt hatte und wie wir sie anzubieten pflegten" (1819: 444). Die verheirateten Frauen bekamen Halsbänder aus Glasperlen, die Mädchen losten um gold- oder silberfarbenen Haarschmuck. Diejenigen, die nach Anlegen des Schmuckes die Anerkennung der anderen erhalten hatten – sie hatten keine Spiegel, um sich selbst beurteilen zu können –, "begannen vor Freude Luftsprünge zu machen" (ebd.). Eine andere Szene wird für Turku beschrieben: Clarke und Cripps hatten im Dom der Stadt an einem Gottesdienst teilgenommen und führten anschließend einige finnische Bauern (*Finland peasants*) auf die Orgelempore; sie hatten vorher deren Erstaunen bemerkt, das sich beinahe zur Furcht steigerte, wann immer die Orgel ertönte. Sie hatten nun auf der Empore erreicht, daß der Organist den Bauern erlaubte, "die Tasten mit ihren Fingern zu berühren; aber sowie irgendein Laut entstand, fuhren sie zurück und waren sichtbar beunruhigt. Dann spielte der Organist ein Improvisationssolo und stimmte eines ihrer Volkslieder an: Die Wirkung, die es auf sie machte, war einzigartig genug; es wandelte ihre Furchtsamkeit in unbändige Freude: Brüllend vor Lachen, wie so viele Wilde, begannen sie die Bewegungen nachzuahmen, die der Organist mit seinen Armen und Füßen machte; gleichzeitig, ohne sich die Töne erklären zu können, wenn diese variiert wurden, fuhren sie erneut auf, worauf immer Gelächter folgte und sie einander wie zum Schutz anfaßten. Die Schocks einer Elektriziermaschine hätten kaum größere Gemütsbewegungen in Personen, die noch nie ihre Wirkung verspürt haben, hervorrufen können, als die feierlichen Töne dieses schönen Instruments bei diesen einfältigen Finnen (*Finlanders*), die offensichtlich nie etwas Ähnliches gehört hatten; obwohl ihnen musikalische Töne keineswegs gänzlich fremd waren, war der Unterschied zwischen den Klängen der Orgel und ihren eigenen groben Musikinstrumenten, zu

deren Klang seit langen Zeiten ihre Dichtung gesungen worden ist, überraschend" (1823: 405 f.).⁶¹

Der Amerikaner Ledyard hatte in den Gesichtern der Finnen, in ihrem großen Mund, den dicken Lippen und der breiten und flachen Nase Afrikanisches entdeckt (1966: 170).⁶² Swinton hatte erkennen wollen (1792: 463), daß die Einwohner in vielen Ländern unter dem Äquator nicht gelbbrauner (*tawny*) als die Finnen (*Finlanders*), Männer und Frauen in einer fortgeschrittenen und sogar in einer mittleren Phase ihres Lebens, seien, und der Pfarrer der französischen reformierten Gemeinde in St. Petersburg und spätere Professor für Mathematik in Berlin Abel Burja hatte 1780 bei einem Ausflug nach Wiborg und Imatra bemerkt, daß die Aussprache des Finnischen an die Eingeborenen von Otaiti⁶³ erinnere, es gebe sogar das Wort Ota-heitae im Finnischen und bedeute hier "nimm sie

⁶¹ Clarke weist in der Fußnote hierzu u. a. darauf hin, daß er an anderer Stelle (1819: 440) dies fünfsaitige Instrument der Finnen, "which they call *Kendele*, or *Kentelet*", abgebildet und beschrieben habe. – Im Unterschied zu Acerbi, dessen Beschreibung des Gesangsvortrags der Finnen eine wichtige Quelle darstellt und viel beachtet und diskutiert worden ist, sprach Clarke übrigens den Finnen Genuinität sowohl ihrer Lieder als auch ihrer Tänze ab. Alle die Volkslieder, die er in Finnland gehört habe, seien entweder Übersetzungen aus dem Schwedischen oder von Rußland entlehnt, was nachzuweisen er sich einige Mühe gemacht habe. Ihre bei Festen gesungenen Lieder, meist obszön, seien von gleicher Natur. Die reine Volksmusik Finnlands beschränke sich auf wenige traurige Liedchen oder sei an die Kirchenlieder und Psalmen angepaßt (1819: 503). Swinton meinte, ein Finne (*Finlander*) stimme niemals ein Lied an, außer wenn er betrunken sei, und dann brülle er, ohne Rücksicht auf die Musik: Er schnappe vielleicht von einem vorüberkommenden Russen eine Melodie auf, vergesse sie aber nach wenigen Augenblicken wieder (1789: 461 f.).

⁶² Der aus Connecticut stammende John Ledyard (1751–1789) war 1787 durch Lappland und Finnland gekommen. Er hatte an der letzten Expedition von James Cook teilgenommen und war auf der von 1786–1780 dauernden Seereise an die Nordwestküste Amerikas, nach Alaska und Kamtschatka gelangt. Nachdem sich andere Pläne zerschlagen hatten, brach Ledyard im Dezember 1786 von London auf, um durch das europäische Rußland und Sibirien die amerikanische Nordwestküste zu erreichen und um dann zu Fuß den nordamerikanischen Kontinent durchqueren zu können. Über die unten in Fußnote 90 wiedergegebenen Nachrichten hinaus sind keine näheren Angaben Ledyards zum Reiseabschnitt durch Lappland und Finnland bekannt.

⁶³ Andere Form für Tahiti (bei Georg Forster O-Tahiti). Zum Tahiti-Bild seit der Beschreibung der Insel durch Louis Antoine de Bougainville (Erdumsegelung 1766–1769) s. Wuthenow 1980: 207–267.

(saisissez-les)" (Burja 1787: 81; Hirn 1897: 170). In den beiden zitierten Stellen aus Clarke haben wir dann weitere Belege für eine kolonialistische Verhaltens- und Sichtweise: Die Reisenden verteilen wertlose Geschenke wie an außereuropäische Wilde, und die Beschenkten verhalten sich der Darstellung nach auch so, gleichfalls die Bauern auf der Orgelempore. Allerdings werden die Finnen von Clarke nur gelegentlich in die Nähe der Eingeborenen gestellt, der Vergleich mit den Iren etwa zeigt, daß sie doch im wesentlichen als Europäer gesehen werden, was freilich auch bedeutet, daß ihnen der Bonus des "Bon Sauvage", des "Noble Savage" nicht zuerkannt wird. So sind die finnischen Bauern, die aus Neugierde in den Dom zu Turku gehen und von Clarke an die Orgel gelockt werden, Vertreter der "wilden Rasse der Finnen (*Finns*) von Savolax" (1823: 405), kommen "ganze Stämme der wildesten Finnen (*Finlanders*) aus dem Inneren des Landes" mit ihren Schlitten auf den Markt in Turku (1823: 432)⁶⁴. Die "Fenni", die Clarke mit den Finnen gleichsetzt,⁶⁵ waren ein barbarischer Stamm außerhalb des Römischen Reiches, und hier gibt es offenbar noch immer unzivilisierte "Stämme". In Tacitus' Ausführungen zu den "Fenni" steckt auch eine kulturkritische Einstellung gegenüber den römischen Verhältnissen, doch mit Clarke ist kein Reisender unterwegs, der seinem Heimatland und dessen Kultur sonderlich kritisch gegenübersteht, und da der Status des "edlen Wilden" den Lappen viel eher zusteht als den Finnen, kann es letzteren nicht zum Vorteil gereichen, wenn sie so leben und sind wie die Lappen.⁶⁶ Trennen kann er Finnen und Lappen bei der Einteilung der Menschheit nicht. Zwar liegt noch vieles hinsichtlich des Ursprungs des Finnischen im Dunkeln (1819: 473), doch eines der Ergebnisse des

⁶⁴ Die Übersetzung von Ojala, "sisämaan suomalaisten tulviessa Turkuun rekineen" (Clarke 1990: 177), mildert stark ab.

⁶⁵ So entgegen der allgemeinen heutigen Ansicht, wenngleich mit einer gewissen Vorsicht, auch Sihvo (1995: 14).

⁶⁶ Die wahren Finnen (true *Finns*) "bewohnen die östlichen Provinzen von Savo und Häme; wo sie inmitten von Wäldern leben, am Ufer der Seen; und führen eine Lebensweise, die völlig der der Landwirtschaft treibenden oder seßhaften Lappen (*Laplander*) gleicht; in Häusern, die in der Spitze ein Loch haben, um den Rauch herauszulassen, und in einem großen Raum, der von der ganzen Familie eingenommen wird" (1823: 452, vgl. ebd. 354). Ihre Häuser sind kleiner und sehen elender aus als die Häuser, die die Reisenden in Schwedisch-Finnland – d. h. in dem küstennahen Gebiet – gesehen haben (473 f.).

Turku-Aufenthalts ist die Überzeugung, "daß die Sprache der Finnen ein Dialekt jener ist, die von den Lappen gesprochen wird".⁶⁷ Clarke belegt das durch eine ganze Reihe von lappisch-finnischen Wortvergleichen, die er von Porthan übernommen hat (1823: 444 f., Fußnote). In der Neigung, Landbevölkerung in die Nähe der Wilden zu rücken, folgte Clarke freilich allgemeinen Tendenzen. Sie ergab sich aus dem zunehmend stärker werdenden Gegensatz zwischen Stadt- und Landbevölkerung. Ferner führten die naturwissenschaftlichen Erkenntnisse dazu, daß lokales und bäuerliches Wissen in Europa ebenso abgewertet und verdrängt wurde, wie das mit dem der Eingeborenen außerhalb des Kontinents geschah (Pratt 1992: 35).⁶⁸

Nun hatte Clarke auch in dem von ihm hochgeschätzten Porthan einen Finnen vor sich, dessen Forschungsergebnisse zur Geschichte Finnlands und zur Sprache der Finnen er in Turku studieren konnte, und der "berühmte Dichterprofessor" Franzén dichtete über Finnland⁶⁹ und schrieb, so glaubte er,⁷⁰ gar in der für Dichtung so geeigneten finnischen Sprache. Er löst den Widerspruch zwischen den wilden Finnen, denen, die jährlich einmal zum Markt von Turku kommen, sonst aber in ihren Wäldern leben (1823: 452), und anderen, zu denen auch die gebildeten und kultivierten Finnen wie Porthan gehören, dadurch, daß er eine "Mischrasse" annimmt, hervorgerufen durch Heirat zwischen schwedischen und finnischen Familien (*Swedish and Finland families*), wodurch eine anmutige und gesunde Rasse entstanden ist, die sich fortwährend den gesunden Beschäftigungen und Arbeiten eines bäuerlichen Lebens widmet und sich körperlich von den dunklen und rauchgetrockneten Finnen unterscheidet.⁷¹

⁶⁷ Sowie auch von vielen russischen Nationen; auch das Ungarische sei, heißt es an der Stelle weiter, bemerkenswerterweise damit identifiziert worden (1823: 444 f.).

⁶⁸ Allerdings hatte es schon seit der Frühzeit der Kolonialisierung Gleichsetzungen von unterdrückten Teilen der eigenen Bevölkerung mit Indianern gegeben (Erdheim 1990: 24).

⁶⁹ Franzéns Dichtung "Finlands upodling" erschien in den Tagen der Anwesenheit von Clarke in Turku in der "Åbo Tidning", am 8. Jan. 1800.

⁷⁰ Daß Clarke bei dem Gedicht "Pojkarne" sowohl hinsichtlich der Sprache als auch der Verfasserschaft ein Irrtum unterlief (vgl. Ojala in Clarke 1990: 273), ist in diesem Zusammenhang nicht entscheidend.

⁷¹ Vgl. die oben angeführten Aussagen von Swinton zur Hautfarbe der Finnen. Swinton gibt an der zitierten Stelle mehrere Gründe für die Dunkelheit der Haut, neben der extre-

Solche gemischtrassigen "Finlanders" – die Angehörigen der alten, unvermischten Rasse nennt er in diesem Zusammenhang "Finns" – hat er zuerst in Ostbottnien ausgemacht (1823: 436), sie bevölkern wie die Schweden die küstennahen Gebiete.⁷²

Bemerkenswert ist der Vergleich von Finnen und Russen. Clarke äußerte sich dahingehend, man könne generell von den Finnen vielleicht sagen, daß sie, gleich dem von ihnen bewohnten Gebiet, zwischen den Schweden und den Russen stünden, die Russen jedoch in jeglicher liebenswürdigen Eigenschaft überträfen (1819: 492). An anderer Stelle betont Clarke, in Hinblick auf Statur, Gesichtszüge, Benehmen und Kleidung gäbe es auffallende Unterschiede zwischen den beiden Völkern (1823: 471 f.). Wraxall findet sich bereits in Hamina in einer völlig anderen Welt als im schwedischen Teil Finnlands und vergleicht das Überschreiten der Grenze zu Rußland mit der Überquerung der Pyrenäen vom französischen ins spanische Navarra, was ihm Beweis dafür ist, wie stark der Charakter der Individuen, die die Gesellschaft bilden, von Regierung, Politik und Religion der Nation gefärbt und geformt wird (1775: 198 f.). Er betont also die Unterschiede zwischen den Einwohnern der Länder, ohne verschiedene Bevölkerungsgruppen innerhalb des Landes zu differenzieren und differenzieren zu können. Swinton gelingt dies nach eigener

men Kälte des Polarwinters die heißen Öfen und Bäder, die heißen Sommer, dazu Unsauberkeit (1792: 463 f.). – Clarke spricht dem Dampfbad (*steam-bath*) dagegen eine positive Wirkung zu, indem er vermutet, daß ihm wie der natürlichen Sauberkeit und maßvollen Lebensweise die gute Gesundheit der Menschen ganz im Norden zuzuschreiben sei (1819: 294 f.).

⁷² Die Differenzierung von *Finlanders* und *Finns* ist bei Clarke jedoch, wie aus den zitierten Stellen ersichtlich wird, nicht konsequent. Andere Verfasser nehmen eine solche Unterscheidung nicht vor. Porthan ist bei Clarke "a native of *Finland*". – Nach Halmesvirta ähnelt Clarks Aufteilung in durch Vermischung mit der "edlen schwedischen Rasse" und kulturellen Kontakt mit den Schweden zivilisierte Finnen und in grobe Finnen des Landesinneren, die, wie bereits angeführt, "barbarischer sogar als die Lappen" seien und allen Annehmlichkeiten und Luxusartikeln kultivierter Nationen mit tiefer Verachtung begegneten (die von Halmesvirta zitierte Stelle findet sich in der Ausgabe von Clarke 1819: 355), der Auffassung Porthans, daß die Vorgeschichte der Finnen in der finnischen Zauberkunst verborgen sei, die den primitiven Geist reflektiere, und es entsprechend in Finnland zwei Nationen gebe, die groben und primitiven Finnen und die zivilisierten Schweden (Halmesvirta 1990: 76 f., bes. Anm. 117).

Aussage ohne Schwierigkeiten (1792: 460), denn "keine zwei Nationen unterscheiden sich stärker voneinander als die Russen und die Finnen (*Finlanders*)" (455). Während Clarke Rußland und die Russen negativ sieht, ist Swinton dem Land und seiner Majoritätsbevölkerung gegenüber positiv eingestellt, was sich bereits durch die Abbildung des Reiterstandbilds Peters des Großen als Frontispiz und der "demütigsten" Dedikation der Publikation an Katharina die Große deutlich ankündigt. Die Finnen dagegen sind langsam, schwerfällig, dumm, ihre Frauen äußerst grob von Gesicht und auch von ihrer ganzen Person. Sie sind devot und versuchen aus einem Minderwertigkeitsgefühl heraus, sich den Russen in Aussehen und Verhalten anzupassen (1792: 455, 459, 462). Da Russen und Finnen (gemeint sind die in Rußland lebenden) hinsichtlich Freiheit, oder eher Sklaverei, in der gleichen Lage sind und beide unter gleichen klimatischen Bedingungen leben, beweist das – so nimmt er zur Diskussion der Zeit um die den Menschen und seinen Charakter bestimmenden Faktoren Stellung –, daß es Unterschiede in der Natur der Menschen selbst gibt, die weder politisch-soziale Situation noch das Klima gänzlich aufheben können (1792: 455). Allerdings könnte die offensichtliche Trägheit und Dummheit doch auch teilweise aus der erniedrigenden Behandlung durch die Russen herrühren. Swinton schlägt vor, die Finnen in die Ukraine umzusiedeln, wo sich ihre eventuell vorhandenen positiven Eigenschaften unter der größeren Unabhängigkeit entfalten und sie sich vorwärtsbringen könnten. Dieser Plan wäre auch für die Russen von großem Nutzen. Statt sich in der Betrachtung ihrer Überlegenheit über die Finnen zu gefallen, würden die Russen sich anstrengen, sich selbst fortzuentwickeln bemühen, damit der Abstand zu den anderen, den Finnen, gewahrt bleibt (1792: 456 f.).⁷³ Es wird in diesem Zusammenhang klar, daß für den Autor die Engländer unter den Nationen den ersten Rang einnehmen, doch wird einer daraus möglicherweise resultierenden Verletzung des Selbstwertgefühls der Russen dadurch die Spitze genommen, daß Swinton den typisch aufklärerischen Gedanken der Entwicklung ins Spiel bringt, die ja vor allem auch für die Russen positiv sein würde. Swinton kommt am Ende des Buches auf seine Idee zurück und nennt unter den günstigen Voraussetzungen für den

⁷³ Die Textstelle aus Thomson 1796 I: 289–292, die Halmesvirta in finnischer Übersetzung anführt (1995: 85–87), ist mit der betreffenden von Swinton (1792: 455–459), in der dieser seinen Vorschlag macht und begründet, bis auf Kleinigkeiten identisch.

Erfolg der Umsiedlung, daß die Finnen bereits an die Landwirtschaft gewöhnt und von Natur aus fleißig seien (Swinton 1792: 494 = Thomson 1796 I: 324). Letzteres überrascht angesichts der früher attestierten Trägheit, auch wenn er für diese eine mögliche Erklärung hatte, stimmt jedoch überein mit einer entsprechenden allgemeinen Charakterisierung der Finnen in Reiseberichten und geographischen Beschreibungen.⁷⁴

Im zweiten Band von Thomson, in dem der Berichtende nach Hinweis auf und Zitat von der abweichenden Charakterisierung der Finnen durch Coxe erneut auf das Wesen der Finnen zu sprechen kommt, verweist er noch ein weiteres Mal auf "seinen" (d.h. Swintons) Vorschlag der Umsiedlung und nennt als Grund – "neben anderen wesentlichen" – nun, die Finnen stünden zwischen zwei Feuern, zwei kriegerischen Nationen, Russen und Schweden. Die Russen hätten sie im gegenwärtigen Krieg – entgegen dem mit Schweden geschlossenen Vertrag – wie andere Untertanen des Reiches zu Dienst in Armee und Flotte eingezogen. "Dieses Volk ist von Natur aus furchtsam und kann im Krieg nicht von großem Nutzen sein" (II: 98). Zuvor war nach den Zitaten aus Coxe⁷⁵ zugestanden worden, daß die Finnen (*Fins*) unter der schwedischen Regierung und die russischen Finnen (*Fins*) an der Grenze von Schweden tatsächlich wohlhabender und sauberer als der Rest ihrer Landsleute seien und nur im Alter den Bart trügen (das allgemeine Tragen eines Bartes hatte Swinton als Zeichen der Anpassung an die Russen genannt, 1792: 459). Das wird dem Einfluß der zahlreichen Häfen und Handelsstädte auf der schwedischen Seite des Finnischen Meerbusens und im angrenzenden russischen Finnland zugeschrieben, die in den benachbarten Finnen (*Finlanders*) lange Zeit den Geist des Handels erweckt hätten, der, obwohl die Ländereien nicht annähernd so fruchtbar seien wie die gegenüberliegenden Provinzen Ingermanland und Estland, die Menschen reicher und folglich sauberer gemacht habe. Die Finnen (*Finlanders*) von Ingermanland und Estland hätten die gleichen Privilegien und die gleiche Religion wie die der Provinz Wiborg, doch hätten sie weder die gleichen Handelsmöglichkeiten noch die gleichen Mittel (Thomson 1796 II: 96 f.). Daß die alten Leute, in

⁷⁴ Siehe oben. Bei Robinson heißt es: "Die Finnen sind härter, fleißiger, widerstandsfähiger, unwissender und abergläubiger als die Schweden" (1695: 21; 1720: 18).

⁷⁵ Die zitierten Stellen finden sich in Coxe 1802 IV: 7 f.

bemerkenswertem Gegensatz zu der hellen Jugend, so schwarz seien, wird wiederholt und als Erklärung gegeben, dies müsse in hohem Maße der Verwendung der heißen Bäder zugeschrieben werden. Nach kurzer Beschreibung der Badegewohnheiten und der Sauna sagt der Berichtende dann, er habe die gelbbraunen (*tawny*) Körper und die häßlichen Gesichter der Frauen – ein abscheulicher Anblick – gesehen, wenn sie nackt aus dem Bade gekommen seien.⁷⁶ Doch weiß der Berichtende die in Band I (gemäß Swinton 1792: 464) den jugendlichen Finnen nur eher beiläufig zugestandene delikate Farbe und die unter ihnen nur selten zu findende Schönheit nun anhand verschiedener Berichte und Anekdoten für junge Mädchen näher zu belegen. Überhaupt ist das Gesamtbild der "Finnen" im zweiten Band von Thomson gegenüber Band I günstiger. Es werden denn auch Gemeinsamkeiten mit den Briten entdeckt, so in ihren Spielen (II: 104 f.) und in ihrer Sprache, die viele Gemeinsamkeiten mit der der Schotten und Deutschen habe (II: 105; vgl. Clarke).

9. Die Bedeutung und Leistung der Reiseberichte

Eine literarisch gestaltete Reisebeschreibung, wie sie dem südlicheren Skandinavien durch die Schriftstellerin und erste englische Frauenrechtlerin Mary Wollstonecraft (1759–1797) 1796 zuteil geworden ist, hat Finnland seitens deren im 18. Jahrhundert reisenden Landsleuten nicht erfahren, doch heben sich mehrere Verfasser, nimmt man etwa die Erwähnung in der "Oxford History of English Literature" als Maßstab, aus der großen Zahl der Verfasser von Reiseberichten überhaupt heraus. Ihre Publikationen deckten offensichtlich einen Bedarf inner- und außerhalb Englands, wie aus der Zahl der Auflagen wie auch aus den Übersetzungen geschlossen werden kann.⁷⁷ Finnland – obwohl selbst nicht eigentliches

⁷⁶ Die dunkle Hautfarbe, von der auch schon weiter oben die Rede war, sowie die Häßlichkeit und der kleine Wuchs sind Eigenschaften, die Buffon wilden Völkern allgemein zuschrieb. Auch die Völker am Polarkreis waren seiner Ansicht nach häßlich (Kemiläinen 1998: 55 f.).

⁷⁷ Die in Anmerkung 7 zitierte, von Klockenbring gemutmaßte Motivation zur Abfassung des Marshallschen Werkes bestätigt auf ihre Weise den Bedarf. – In den Übersetzungen, die hier nicht für alle Sprachen nachgewiesen worden sind, sind teils Korrekturen vorgenommen worden, auch konnten aus verschiedenen Gründen Auslassungen von Textpassagen erfolgen. So sind aus Coxe' Reisebericht, der u. a. von Stuck ("Nicht nur geographisch und statistisch, sondern auch mit guthen theils eignen historischen, theils aus andern Schriften genommenen Bemerkungen durchwebt, überhaupt besser als an-

Ziel der Reisen – partizipierte an dem steigenden Interesse an Nord-europa.⁷⁸

”Das Reisen”, heißt es bei Bacon (1940: 77), ”dient in jüngeren Jahren der Erziehung, in reiferen der Erfahrung.” Da Angehörige der führenden Stände reisten, hatte das Reisen neben kulturellen auch politisch-soziale Auswirkungen, da die gewonnenen Eindrücke und gesammelten Erfahrungen auch im öffentlichen Leben nutzbar gemacht wurden. In der elisabethanischen Zeit war das Reisen zu einem wichtigen Bestandteil höfischer Erziehung geworden, ein Training für eine diplomatische und politische Karriere (Kalb 1981: 7; Treue 1953a: 200). Auch unter zeitgemäßen Gesichtspunkten ist ein ernsthafter Reisender in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts ein ”patriotic traveller”, und als seinem Vaterlande verpflichteter Geist muß er natürlich Wesentliches vom Unwesentlichen unterscheiden können. Um mit Edward Clarke, dem Vater von Edward Daniel, mal nicht einen der philosophischen Theoretiker des Reisens zu

dere englische bisherige Schriftsteller von diesen Landen und unterhaltend”, 1787: Nr. 2499) und auch von dem Übersetzer, Professor Mallet, gelobt wird, von letzterem in der französischen Version Auslassungen vorgenommen worden, ”insbesondere bei Ausschweifungen in das Gebiet der Geschichte, die ohnehin nicht so wie das Selbstgesehene, für Hrn. Coxe’s Arbeit gehalten werden könnten”. Auch fänden französische Leser nicht an alle dem Geschmack, was englischen Lesern gefalle. (Nach Gebhardi 1787: 66.) Außerdem seien vom Übersetzer Zusätze gemacht worden, vor allem zu Dänemark (ebd. 67). Der Übersetzer der deutschen Ausgabe, Pezzl, sagt in seinem ”Vorbericht” zum ersten Band (1785: VII), nichts ausgelassen zu haben, während er im entsprechenden ”Vorbericht des Übersetzers” zu Band II (1786: III), der auch den Schweden betreffenden Teil enthält, auf einige Kürzungen hinweist, zugleich aber auch darauf, ”viele” ihm vom Autor mitgeteilte Berichtigungen berücksichtigt zu haben. – Auch Canzler hat, wie er im ”Nachtrag des Übersetzers” sagt, in seiner Übersetzung von Swinton Passagen ausgelassen (Swinton 1793: VIII), andererseits, wie bereits auf dem Titelblatt verkündet wird, den übersetzten Text ”mit einigen Anmerkungen versehen”. Canzler moniert in dem ”Nachtrag”, daß auch Swinton wie die von diesem getadelten – englischen – Vorgänger nicht selten zu rasch auf den ersten Anblick oder die erste Nachricht urteile und daher zu einseitig bleibe oder zu leichtgläubig werde (Swinton 1793: VII). – Die Bemerkungen der Übersetzer in ihren Vorworten und die Art ihrer Auslassungen ließen sich selbst wieder imagologisch in Hinblick auf die Nation der betreffenden Reisenden verwerthen.

⁷⁸ Von Clarkes ”Travels” erschien in deutscher Übersetzung (von Ph. Chr. Weyland) nur der Rußland und die Tartarei betreffende Teil 1817 in Weimar als Band 13 der Reihe ”Neue Bibliothek der wichtigsten Reisebeschreibungen” u. d. T. ”Clarke’s Reise durch Rußland und die Tartarei, in den Jahren 1800 und 1801”.

zitieren: "Die Betrachtung der Verschiedenheit der Sitten, der Stärke der Gewohnheit, der Nützlichkeit der Gesetze, oder der Wirkungen der Himmelsgegenden, leistet unserm Vaterlande weit wirklichere Dienste, als die Einführung einer neuen Mode, die Anpreisung einer neuen Bildungsart, und die Kunst eine fremde Speise aufzusetzen" (1765, Vorrede). Die Publikation war ein Mittel, den Horizont und den Wissensstand der Gesellschaft zu erweitern. Wir können die Reiseberichte unter dem Aspekt lesen, was wir daraus für Finnland lernen – wie Y. Hirn das getan hat –, primär aber ist natürlich die Frage, was gaben sie den Zeitgenossen.

Clarkes Vater "schien ... jederzeit die wahre und eigentliche Absicht vom Reisen zu seyn, solche Nachrichten aus fremden Ländern zurück zu bringen, welche die bisher von ihnen gehegten Vorurtheile und Irthümer zu verbessern dienen, und hinreichend sind, sowol unsere gegenwärtigen Meinungen zu bestärken, als auch einen wahren Begriff von verschiedenen Völkerschaften zu geben" (Clarke 1765, Vorrede). Diese "wahre und eigentliche Absicht", die ein längst formuliertes allgemeines Ziel darstellte, das sich Edward Clarke zueigen gemacht hatte, wurde von unseren Reisenden auch in bezug auf Skandinavien und speziell Finnland nur teilweise verwirklicht, aber wenigstens wurde ein bedeutender Schritt getan, die Auffassungen vom Norden Europas dem im Zeitalter der Aufklärung geschaffenen Weltbild anzupassen. Ein Hindernis, sich im Norden zu bewegen, war der Schrecken des Winters, der die Reisenden selbst dann verfolgt hatte, wenn sie in der Wärme des Sommers unterwegs waren. Noch Wraxall schreibt: "So groß ist meine Abscheu vor diesen unwirtlichen und polaren Ländern, daß weder Ehren noch Reichtümer mich in Versuchung bringen könnten, in ihnen zu bleiben, und ich würde lieber in einer Hütte unter einem milden und heiteren Himmel wohnen, als in einem Palast, der so viele Monate von Eis und Dunkelheit umgeben ist" (1775: 160 f.). Swinton bekennt dann, sich an der nordischen Natur in winterlichem Kleid erfreuen zu können (1792: 1 f.), und Clarke beobachtet zunächst im schwedischen Upland, daß die Einheimischen mit Einbruch der Kälte lebendig geworden sind und der einsetzende Winter ihnen einen Höhepunkt des Jahres bringt. Das ist offenbar eine auch für ihn etwas überraschende Erkenntnis, denn von den Ålandinseln notiert er Entsprechendes – sogar das Vieh verspürt, wenn es für kurze Zeit in die Kälte hinausgelassen wird, Lebensfreude – und konstatiert in diesem Zusammenhang, daß das Bild von den Lebensgewohnheiten der nordischen Völ-

ker zu berichtigen sei, sie seien nicht von der Kälte erstarrt (1823: 334 f., 336 f.). Diese Feststellung ist vor dem Hintergrund der Auffassung zu sehen, daß das nordische Klima zwar den Einheimischen eine gute körperliche Konstitution verleihe, aber andererseits in gewisser Weise die geistigen Fähigkeiten einschränke, wie ein englischer Gesandter in einem Bericht vom Ende des 17. Jahrhunderts vermutet hatte (Harris 1764 II: 497).⁷⁹ Die körperliche und geistige Disposition der Schweden, die sie nach Ansicht des Autors mehr für körperliche Arbeit und Anstrengungen als für schöpferisches Handwerk und Wissenserwerb (*art and curiosity*) geeignet macht, läßt auch auf dem Gebiet, auf welchem den Schweden besondere Leistungen zuerkannt werden, dem militärischen – diesem Urteil schließt sich auch Wraxall an –, die Fähigkeit zu strategischem Denken und zur Erfindung von Kriegslisten hinter Mut und Entbehrungen zurücktreten (ebd.).⁸⁰ Angesichts der umwälzenden wissenschaftlichen Leistungen von Linné und seinen Schülern mag es fast als Anachronismus erscheinen, wenn Marshall den Schweden nun andern Völkern vergleichbare Fähigkeiten auf allen Gebieten zuspricht (1772 III: 82 f.), Clarke aber "entdeckt", nachdem Uppsala zu Ruhm gekommen war, die von Wraxall noch verschmähte Universität Turku (1775: 195 f.)⁸¹ und spricht einigen Professoren dort europäischen Rang zu, besonders auch dem Finnen Porthan.⁸² Indem er auf dessen Forschungen zur Geschichte Finnlands und zur Geschichte des Finnischen hinweist, bringt er den Lesern zu

⁷⁹ Der namentlich nicht genannte Schreiber, dessen Bericht "A succinct and impartial Account of the Kingdom of Sweden, with respect to its Climate, Soil and Produce; as also of the Temper, Genius, Customs, Policy, Form of Government, Force, and Trade of its Inhabitants" die Seiten 493–501 der Sammlung von Harris ausmacht, war Gesandter König Wilhelms III. von England (1689–1702) am Hofe Karls XI. von Schweden (1660–1697).

⁸⁰ Entsprechend Williams 1777 I: 630 f.

⁸¹ Vgl. Robinson, wo nach eingehenderer Beschreibung der Universität Uppsala zu Turku nur ein Satz steht: "Die andere Universität, die von Turku im Herzogtum Finnland, hat die gleiche Verfassung, aber nicht so viele Professoren und nicht so viele Studenten" (1695: 61; 1720: 56), und vor allem Williams, wo nach einigen Ausführungen über Uppsala zu den beiden anderen Universitäten gesagt wird: "Die anderen Universitäten in Schweden, in Turku und in Lund, verdienen kaum den Namen von Universitäten" (1777 I: 635). Man hatte Wraxall (offenbar in Schweden) versichert, es wäre lächerlich, die Universität Turku zu besichtigen, da sie nichts in ihren Mauern enthalte als eine sehr kleine Bibliothek und einige naturwissenschaftliche Instrumente.

Bewußtsein, daß auch die Finnen eine Geschichte haben. Erfolgt so die Einordnung in historischer Hinsicht, ergeben sich auch kulturanthropologische Einblicke: Clarke fühlt sich von dem altertümlichen Pflug, der in Ostbottnien verwendet wird, an den alten sarmatischen Pflug erinnert, der noch in der Nähe von Benevent in Italien gebraucht wird, und die Gedanken gehen weiter zu ägyptischen Abbildungen, auf denen Osiris mit einem entsprechenden urtümlichen Gerät zu sehen ist (1819: 465). Das heißt, wie die bekannten alten Kulturen (oder Relikte daraus) kann auch Finnland dazu beitragen, in die Vergangenheit der Zivilisation zu blicken und die Geschichte der Menschheit zu ergründen. Auch so erhalten die Finnen ihren Platz unter den Völkern. Clarke trennt Schweden und Finnland, subsumiert letzteres nicht unter ersterem, mit dem er die Teile des Königreichs westlich des Bottnischen Meerbusens meint.⁸³ Diese Trennung ist das Ergebnis seiner Beobachtungen sowie seiner Begegnungen und seines "Studiums" in Turku⁸⁴ und nicht Reflex der zwischen Reise und Publikation erfolgten Trennung Finnlands von Schweden und der Entstehung eines Großfürstentums Finnland 1809, denn Clarke trifft dieselbe Unterscheidung schon in seinen Briefen, die er während der Reise nach England gesandt hat. Ein Indiz dafür, daß Finnland bereits vor der Veränderung der politischen Zugehörigkeit allgemein stärker als früher ins Bewußtsein der Engländer gerückt war, ist darin zu sehen, daß in der 4. Auflage von Wraxalls Reisepublikation Finnland im Titel auftaucht.

Eine besondere Stellung nimmt Marshall ein. In einer Zeit, in der die Franzosen nach England kamen, um sich über den Ackerbau und die Viehzucht in diesem Lande zu informieren und es dabei auch in anderer Hinsicht für sich entdeckten (Treue 1953b), zog er seinerseits aus, um zu erkunden, wie anderweitig Ressourcen genutzt werden und welche Mög-

⁸² Der Universität Uppsala kann er dagegen wenig abgewinnen. In einem Brief aus Turku vom 13. Jan. 1800 schreibt er an Otter, die Professoren Porthan, Hellenius, Gadolin und Franzén schlugen Uppsala ganz und gar. "Die Uppsalenser sind gegenwärtig von Kant besessen; und man hört von nichts anderem als von seiner Philosophie, die er, wie mir gesagt wurde, selbst nicht versteht" (Otter 1825 I: 499 f.).

⁸³ Lappland bildet eine weitere Einheit.

⁸⁴ Die Passage aus dem bereits erwähnten Gedicht "Finlands upodling" von Franzén, in dem die Frage gestellt wird, wann sich Finnland endlich unter die Länder der Erde erheben werde, wird von Clarke in Originalsprache zitiert (1823: 398, Fußnote 1).

lichkeiten zur noch besseren Nutzung es gäbe. Durch seine Publikation erklärt er in dem Finnland betreffenden Teil, warum der Handel mit England bislang so begrenzt ist – nämlich vor allem infolge der schlechten schwedischen Politik –, zeigt, wie z. B. durch Erschließung der Ressourcen des Landesinnern Handelsgut vermehrt produziert und auf den Markt gebracht werden könnte, und rückt so der Handelsnation England ins Bewußtsein, daß auch östlich des Bottnischen Meerbusens ein entwicklungsfähiges und somit handelspolitisch interessantes Gebiet liegt. Diese für unseren Bereich besondere Stellung bliebe auch dann erhalten, wenn der Reisebericht – wie Klockenbring annahm – am heimischen Kamin entstanden sein sollte. Denn das Bild, das er vermittelt, bleibt von der Art seiner Entstehung unberührt, seine Wirkung ebenfalls. Mißbilligend mußte Klockenbring nämlich auch konstatieren, daß das Buch in England Beifall gefunden habe (1776: 231).

Der soziale Blick der englischen Reisenden ist unterschiedlich entwickelt, kritisch ist er bei der Reise durch Finnland selten. Marshall zieht hinsichtlich der Bauern in Schweden das Fazit, daß sie trotz einiger Unterdrückungsmaßnahmen, die vorgefallen sind, im gesamten Königreich ein hohes Maß an Freiheit genossen und ihr Besitz nicht angetastet worden sei. Ihre Steuern seien in einigen Fällen sehr ungleich, sie würden vom Adel auf große Distanz gehalten und ihnen seien keine jener Zügellosigkeiten – er führt hier nicht aus, was er damit meint – erlaubt worden, die eine solche Schande für England seien. Sie seien aber in jeder Hinsicht glücklicher, als wenn ihre Regierung absolut wäre – wie in Frankreich (1772 III: 90). Wraxall interessiert sich nicht für die Landbevölkerung, mit der er eher notgedrungen zu tun hat. Eine Zwischenlandung auf der Ålandinsel Lappo zeitigt einige Zeilen, in denen die Nahrung dieser in äußerster Armut lebenden Menschen beschrieben wird. In Turku ist der Reisende in seiner Unterkunft offenbar gut versorgt, deshalb begnügt er sich, während er auf die Kühle des Abends zur Weiterfahrt wartet, nur durch das Fenster amüsiert die drei- oder viertausend Bauern zu beobachten, die den gerade stattfindenden großen Markt besuchen und in ihrer ländlichen Kleidung "einen merkwürdigen coup d'œil" bilden (1775: 195). Clarke ist aufmerksamer. Der unfreiwillig lange Aufenthalt auf den Ålandinseln bringt ihn gerade hier in Kontakt

mit den Bauern und Fischern. Die Erlebnisse auf Vårdö, als sich das Innere einer Hütte "in unverhülltestem Zustand" zeigte, die Bewohner nämlich nackt aus ihren Schlafstellen hervorkommen, und beim anschließenden Frühstück die Säuglinge etwas vom Schnaps abbekommen, mochte der Verfasser der Besprechung in "The Edinburgh Review" seinen Lesern nicht vorenthalten, er zitiert Clarke wörtlich (Clarke 1823: 326–328; Travels 1823: 151 f.).⁸⁵ Der Aufenthalt auf den Inseln läßt Clarke aber auch Elend sehen. "Bettler, so selten in Schweden, sind hier gewöhnlich" (1823: 336). Nachdem er nun schon einmal auf soziale Verhältnisse gekommen ist, erwähnt er als besser gestellte Personen – auf den Inseln wie im ganzen Lande – die Landvermesser, die sich an den Bauern bereichern und deren Land an sich bringen und so in Luxus leben können (337 f.). Wie die finnischen Bauern in Lappland leben, wovon sie ihren teils sehr kargen Lebensunterhalt bestreiten, hatte Clarke bereits im ersten Teil des dritten Bandes beschrieben.

Auch Coxe hatte gerade von den Ålandinseln einen etwas eingehenderen Bericht gegeben, und zwar von dem schwedischsprachigen Kumlinge, dessen Bewohnern er einen höheren Lebensstandard als der Landbevölkerung in Rußland zuspricht. Befürchtungen, eventuell Hunger leiden zu müssen, wenn der Sturm die Eisdecke gänzlich aufbrechen und dadurch ein längerer Aufenthalt unvermeidlich würde, zerstreuen sich angesichts der Nahrungsressourcen der Bauernfamilie, bei der die Reisenden übernachten. Doch sind diese froh, daß sie nicht auf die vier Kühe, ein paar Schweine, Geflügel und einen großen Vorrat harten Brots angewiesen sind und anderntags diesen öden Ort verlassen können (1802 IV: 21–23).

10. Schlußbetrachtung

Die Beschreibung fremder Nationen und ihrer Handlungs- und Denkweise soll, so Wraxall, nicht nur den menschlichen Geist erweitern und Vorurteile abbauen, sondern auch in höchstem Maße bezaubern und entzücken, also die Wißbegierde des Menschen befriedigen und positiv unterhalten. "Elegant delight" stellt sich nach Meinung des Verfassers jedoch in den Königreichen, die er besucht, nicht ohne weiteres ein, diese

⁸⁵ Auch in Thomson (1796 II: 98 f.) weiß der Bericht in einem Brief aus Ingermanland mitzuteilen, daß die Finnen (*Finlanders*) nackt auf ihren mit ihrer Kleidung bedeckten Bänken schliefen. "Es wäre unangenehm, im Hemd zu liegen, da der Raum so warm ist und der Körper fortwährend ausdünstet."

Teile der Welt sind wie "ungeschliffene Edelsteine", sie glänzen nur bei genauer Betrachtung (1775: 4). Das Wissen zu erweitern, scheint da leichter zu sein. Clarke fühlt sich geradezu als Entdeckungsreisender:⁸⁶ "Wir haben Mineralien, Pflanzen, Zeichnungen und, was wichtiger ist, handgezeichnete Karten von Gegenden gesammelt, die nicht nur den Einwohnern Schwedens, sondern allen Geographen Europas unbekannt sind. Die besten Karten geben keine genaue Vorstellung von Lappland. Die Geographie des Nordens von Europa, und besonders die der Gegenden nördlich des Bottnischen Meerbusens, ist gänzlich unbestimmt", schreibt er in einem Brief aus Enontekiö an seine Mutter (29. Juli 1799; Otter 1825 I: 467 f.). Auch was die Mühsal und die Gefahren des Reisens – zumindest des östlichen Reiseabschnitts auf den Ålandinseln – anbelangt, haben seiner Aussage nach wohl nur wenige Landsleute Schlimmeres erlebt: Die Fortsetzung der Reise von Vartsala sei ein großes Leiden gewesen und vielleicht nur wenige englische Reisende seien je größerer Prüfung ausgesetzt gewesen (1823: 379). Entsprechend taucht im Titel des Berichts seiner auch in ihrer zeitlichen Ausdehnung ungewöhnlichen Reise das Wort "travels" auf.⁸⁷

Daß der Norden Europas und speziell Finnland erst spät als Reiseziel entdeckt wird und Finnland erst mit dem Ausgang des 18. Jahrhunderts in immer noch bescheidenem Maße Gegenstand von Beschreibungen englischer Reisender wird, hat eine ganze Reihe von Gründen. Wie oben gesagt worden ist, war zunächst ein wesentlicher Grund für das Reisen das Training für eine diplomatische und politische Karriere gewesen. Dabei war es für die Zukunft des Reisenden wichtig, in die Zentren der europäischen Politik zu gelangen, wobei sich Paris immer mehr in den Vordergrund schob (Treue 1953a: 207). Skandinavien bot, trotz des Aufstiegs

⁸⁶ Vermerkt sei hier, daß Linnés Tagebuch seiner Lapplandreise noch nicht publiziert war, als Clarke in Nordskandinavien unterwegs war, es erschien erstmals (auf englisch) 1811 in London.

⁸⁷ Unter "travels" im engeren Sinne wird oft die Forschungs- und Entdeckungsreise verstanden, die Bildungsreise auf den europäischen Kontinent ("educational travel") wird wie die Reise im eigenen Lande oft als "tour" bezeichnet (Kalb 1981: 15). Dieses Wort erscheint z. B. im Titel von Clarks Publikation zu seiner Großbritannienreise (s. o.), aber auch im Titel von Wraxall 1775 und Consett 1789. Die klassische Bildungsreise auf den Kontinent ist als "Grand tour" in die Literatur eingegangen.

Schwedens zur Großmacht im 17. Jahrhundert, kein solches Zentrum. Dorthin reiste man im allgemeinen nur als Diplomat in konkreter Mission oder als Botschaftsangehöriger. Finnland als Provinz blieb dabei im Abseits, wie es auch für England als Handelsnation abseitig lag, obwohl die Engländer neben dem erstmals 1553 erreichten Archangelsk seit langem auch den Bereich des Finnischen Meerbusens, hier zunächst Narva, als Handelsplätze im Blick hatten. Eine Art Voraussetzung dafür, daß Finnland, wenn auch zunächst nur als Durchgangsland, bereist wird, wird durch die Verlegung der Hauptstadt der aufsteigenden Macht Rußland nach St. Petersburg geschaffen, doch bedurfte es noch einer stärkeren Verlagerung des Reisens auf den Landweg, damit der Weg nach dort tatsächlich durch Südfinnland führte. Erwähnt sei in diesem Zusammenhang, daß auch Tornio bis ins 18. Jahrhundert üblicherweise von Stockholm aus per Schiff erreicht wurde.

Die Wahl des Landweges bedeutete aber noch nicht die Erschließung des Landesinneren für die Reisenden. Die sich, wie erwähnt, erst langsam entwickelnde Infrastruktur ist nur ein Grund für die Beschränkung auf küstennahe Gebiete. Keine Erklärung für diesen Sachverhalt ergibt sich aus einem eventuellen Desinteresse an der Landschaft im Innern Finnlands seitens der Reisenden im späteren 18. Jahrhundert. Die Seenlandschaft ist, als unsere englischen Reisenden unterwegs sind, bereits entdeckt. 1769 verfaßte der von Clarke verehrte Thomas Gray sein "Journal in the Lakes", dem viele andere Reiseberichte über den nordenglischen Lake District folgen sollten (Kalb 1981: 99 f.). Clarke schwärmt in einem nach Cambridge gesandten Brief vom 9. Juli 1799 aus Tornio: "Der Norden Schwedens ist die schönste Gegend in Europa. Italien und die Schweiz mögen sich höherer Berge und kühnerer Landschaften rühmen; aber die Pracht seiner Wälder, die Schönheit seiner Seen und Inseln und die Ehrlichkeit und die Gastfreundschaft seiner Bewohner sind unvergleichlich" (Otter 1825 I: 460). So wie die Seen des eigentlichen Schweden gerühmt werden, nur ausnahmsweise (Marshall) die Finnlands, erleben die Reisenden anderweitig als im finnischen Gebiet die Faszination der Katarakte, obwohl Katharina die Große durch ihren Besuch von 1772 den Ruhm von Imatra begründet hatte (Hirn 1995: 64, s. ebd. auch 71). Von der Schönheit und Wohlbestelltheit des Landesinneren Finnlands

hören die Reisenden nur und teilen solche Nachrichten mit.⁸⁸ Wenn Wraxall stattdessen – wie andere englische Reisende – einen Katarakt des Dalälv aufsucht und sich für Stunden dessen Anblick hingibt (1775: 162 f.), geschieht das, weil dieser Katarakt recht nahe an dem berühmten und viel beschriebenen Bergwerk Dannemora liegt, in dem seit 1480 Eisenerz abgebaut wird. Dessen Besichtigung ist gleichsam ein Muß für englische Reisende. In der Nähe des Bergwerks lebten dessen Besitzer. Zugang zu ihren Häusern und ihrer Gastfreundschaft wie überhaupt zu den Angehörigen der adligen Oberschicht und der Bildungsschicht fand der Reisende durch Empfehlungsschreiben, deren Existenz den Reiseverlauf und das Programm mitbestimmten.⁸⁹ Wie Marshall mitteilt (1772 IV: 75), wohnten die meisten Besitzer großer finnischer Ländereien in der Hauptstadt Stockholm, und auch wenn sie umgekehrt zurückgezogen im Lande lebten, war das keine günstige Voraussetzung, um "Stützpunkte" für eine eingehendere Bereisung Finnlands zu gewinnen. Nicht von ungefähr ergibt sich Marshalls Weg durch das Landesinnere aus einer Zufallsbekanntschaft – sofern er nicht der Phantasie entsprungen ist.⁹⁰

⁸⁸ Clarke 1823: 459. Vgl. Coxe 1802 IV: 12, wo der Gouverneur von Loviisa zitiert wird.

⁸⁹ Berchtold widmet (1789 I: 64 f.) auch den Empfehlungsschreiben einen eigenen Abschnitt, wobei er empfiehlt, auch solche für die untere Schicht der Bevölkerung zu akzeptieren: "Ein Fremder kann niemals zu viele Freunde haben" (I: 64). Er meint, Empfehlungen für Bankiers und Kaufleute seien in mancher Hinsicht wertvoller als solche für hohe Adelige, weil jene besser für den Informationserwerb seien. "Dennoch, Briefe für große Persönlichkeiten sind immer sehr angenehm und können bei vielen Gelegenheiten von Nutzen sein" (ebd.). Die englischen Reisenden, die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts nach Finnland kommen, repräsentieren nicht die soziale Bandbreite der Reisenden jener Zeit überhaupt und sind offensichtlich auf den Umgang mit der Oberschicht bedacht gewesen (vgl. oben).

⁹⁰ Durch das Innere Finnlands ist allerdings auch Ledyard gekommen. Ursprünglich wollte Ledyard über Warschau nach St. Petersburg gelangen, wählte dann aus bestimmten Gründen aber den Weg über Stockholm. Der ungewöhnlich warme Winter verhinderte, den Bottnischen Meerbusen auf der üblichen Route über die Ålandinseln zu überqueren, weshalb sich der über wenige finanzielle Mittel verfügende Ledyard entschloß, den Meerbusen zu umwandern. Nach dem "ehrbaren (honest) Schweden" kam er zu Fuß (Ledyard 1986: 247; vgl. Einleitung von Watrous op. cit. 21 mit Anm. 37) durch das "eisige Lappland" und das "wilde und grobe (churlish) Finnland" (1986: 183). Offenbar hat er von Tornio aus, durch das er wahrscheinlich Mitte Februar 1787 gekommen war (1986: 21, Anm. 37), einen möglichst kurzen Weg durch das Landesinnere ge-

Finnland hatte den Reisenden keine antiken Stätten, keine großen Kunstschatze zu bieten, auch keine Bergwerke und Zeugnisse fortschrittlicher Industrie, kein höfisches Leben. Zu ihm und der Geschichte seiner Bewohner waren, von Tacitus abgesehen, bis gegen Ende des 18. Jahrhunderts auch keine Nachrichten, Theorien bekannt oder hinlänglich rezipiert, die die Wissenschaftler in Westeuropa zu einer Stellungnahme hätten herausfordern und die Reisenden zu näherer Betrachtung in ihren Berichten hätten veranlassen können,⁹¹ was erklärt, weshalb Clarke dann so begierig Porthans diesbezüglichen Ansichten zuhört. Es bedurfte mehrerer Veränderungen, um das Land attraktiv zu machen, wie der Lösung von der Antike und ihren Kunstidealen, eines Blickes in die Menschheitsgeschichte, der über den von der Antike geprägten Raum hinausgeht, des Strebens, immer weitere Gebiete systematisch naturwissenschaftlich zu erschließen, der Ästhetisierung der Natur und der Landschaft an sich, die sie – wie die Inselwelt Ålands für Wraxall – auch ohne antike Relikte und Assoziationen faszinierend machen kann, aber auch politischer Entwicklungen, von denen langfristig der Aufstieg Rußlands mit seiner nahegelegenen Hauptstadt die wirkungsreichste ist. Die Berichte der englischen Reisenden, von denen hier die Rede war, zeigen, wie Finnland von diesen geistesgeschichtlichen und politischen Entwicklungen als Gegenstand des Interesses profitiert hat. Es ist dabei jedoch durch sie noch nicht in den Rang eines selbständigen Beobachtungsobjektes gelangt.

Literaturverzeichnis

Aufgeführt wird nur die verwendete Literatur. Sonstige im Text angeführte Titel (meist Übersetzungsausgaben) wurden überwiegend Bibliographien entnommen: Solche bibliographischen Angaben konnten nicht durch Augenschein überprüft werden.

nommen, der ihn "durch Schwedisch-Finnland und die einsamsten (most unfrequent) Teile von Russisch-Finnland" führte; im März kam er in Petersburg an, das ihm nach den Beschwerden der Wanderung mitten im Winter als eine "Aurora Borealis von Stadt" erschien (Brief aus St. Petersburg an Thomas Jefferson, seinerzeit amerikanischer Gesandter in Paris, vom 19. März 1787; Ledyard 1986: 122). Ledyard gelangte bis Jakutsk, wo er umkehren mußte.

⁹¹ Vorher war 1756 im "Journal Encyclopedique" ein namentlich nicht gezeichneter Artikel unter dem Titel "Remarques sur le Finnois ou Finlandois" erschienen, der die Herkunft der Finnen behandelte (Remarques 1756). Diese Bemerkungen eines "Stümpers", wie Warmholtz ihn bezeichnet, riefen einige kritische Stellungnahmen hervor (Warmholtz 1782: 282 f.).

- Adelung 1846: Adelung, Friedrich v.: Kritisch-literärische Übersicht der Reisen in Rußland bis 1700, deren Berichte bekannt sind. Band II. St. Petersburg–Leipzig.
- Bacon 1940: Bacon, Francis: Essays. Hrsg. von L.L. Schücking. Leipzig.
- Barker 1891: B(arker), G. F. R(ussell): Hill, John. In: Dictionary of National Biography. Ed. by Leslie Stephen and Sidney Lee. Vol. XXVI. London, 397–401.
- Bartens–Bartens 1994: Bartens, Raija–Bartens, Hans-Hermann: Lappische Anthologien – Lappisches in Anthologien. In: János Gulya/Norbert Lossau (Hrsg.): Anthologie und interkulturelle Rezeption. Frankfurt am Main (usw.), 41–65. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia VI.)
- Bayne 1898: B(ayne), T(homas): Thomson, William. In: Dictionary of National Biography. Ed. by Sidney Lee. Vol. LVI. London, 274–275.
- Beckmann 1807, 1810: Beckmann, Johann: Litteratur der älteren Reisebeschreibungen. 2 Bde. Göttingen.
- Berchtold 1789: Berchtold, Leopold, Count: An Essay to direct and extend the Inquiries of patriotic Travellers; with further Observations on the Means of preserving the Life, Health, & Property of the unexperienced in their Journies by Land and Sea. 2 Bde. London.
- Bjurman 1776: Bjurman, Georg: Vägvisare til och ifrån alla Städer och Namnkunnige Orter uti Svea och Göta Riken, samt Stor-Förstendömet Finland. Stockholm.
- Bring 1954: Bring, Samuel E.: Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950. Stockholm.
- Bure 1985: Bure, Anders: Pohjoismaiden kuvaus v. 1616. Suomennos, johdanto, selitykset Tuomo Pekkanen. Helsinki. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 427.)
- Burja 1787: Burja, Abel: Observations d'un voyageur sur la Russie, la Finlande, la Livonie, la Curlande et la Prusse. Nouvelle Edition, revue & corrigée. Maestricht. (1. Aufl. 1785.)
- Butt–Carnall 1979: Butt, John: The Mid-eighteenth Century. Ed. and completed by Geoffrey Carnall. Oxford. (The Oxford History of English Literature VIII.)
- Chambers–Thomson 1971: Chambers, Robert: A Biographical Dictionary of Eminent Scotsmen. New Edition, Revised Throughout and Continued by Thomas Thomson. 3 Bde. Hildesheim–New York. (Reprographischer Nachdruck der Ausgabe von 1870.)
- Clarke 1765: Clarke, Edward: Briefe von dem gegenwärtigen Zustande des Königreichs Spanien, geschrieben zu Madrid in den Jahren 1760 und 1761. In das Deutsche übersetzt und hin und wieder erläutert von Johann Tobias Köhler. Lemgo 1765. (Engl. Original London 1763.)

- Clarke 1819, 1823: Clarke, Edward Daniel: *Travels in various Countries of Europe, Asia, and Africa. Part the third. Scandinavia. Section the first 1819. Section the second 1823.* London.
- Clarke 1990: Clarke, Edward Daniel: *Matka Suomen halki Pietariin 1799.* Edward Daniel Clarken matka Suomessa talvella 1799–1800. Suomentanut sekä johdannolla ja selityksin varustanut Jorma Ojala. Porvoo–Helsinki–Juva.
- Clarke 1997: Clarke, Edward Daniel: *Matka Lapin perukoille 1799.* Edward Daniel Clarken matka Hampurin, Kööpenhaminan ja Tukholman kautta Tornioon ja Enontekiölle kesällä 1799. Suomentanut sekä johdannolla ja selityksin varustanut Jorma Ojala.
- Consett 1789: Consett, Matthew: *A Tour through Sweden, Swedish-Lapland, Finland and Denmark.* London.
- Courtney 1895: Courtney, W. P.: Otter, William. In: *Dictionary of National Biography.* Ed. by Sidney Lee. Vol. XLII. London, 340–341.
- Courtney 1898: Courtney, W. P.: Stewart, John. In: *Dictionary of National Biography.* Ed. by Sidney Lee. Vol. LIV. London, 328–331.
- Cox 1935: Cox, Edward Godfrey: *A Reference Guide to the Literature of Travel. Including Voyages, Geographical Descriptions, Adventures, Shipwrecks and Expeditions. 1. The Old World.* Seattle. (Reprint Cambridge, Mass.o.J.)
- Coxe 1785–1792: Coxe, Wilhelm: *Reise durch Polen, Rußland, Schweden, und Dänemark. Mit historischen Nachrichten und politischen Bemerkungen begleitet.* 3 Bde. Zürich.
- Coxe 1802: Coxe, William: *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark.* 5 Bde. 5. Aufl. London.
- Coxe, William. In: *Dictionary of National Biography.* Ed. by Leslie Stephen. Vol. XII. London 1887: 421–422. (Ohne Verfasserangabe.)
- Erdheim 1990: Erdheim, Mario: *Anthropologische Modelle des 16. Jahrhunderts: Oviedo (1478–1557), Las Casas (1475–1566), Sahagún (1499–1540), Montaigne (1533–1592).* In: Wolfgang Marschall (Hrsg.): *Klassiker der Kulturanthropologie. Von Montaigne bis Margaret Mead.* München, 19–50.
- Fredrikson 1994: Fredrikson, Erkki: *Finland Defined. A Nation Takes Shape on the Map.* Jyväskylä–Helsinki.
- Gebhardi 1785, 1787: [Gebhardi, Ludwig August]: (Rezension zu Coxe 1785–1792 und der französischen Übersetzung des Originals). *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen.* Göttingen 1785: 1938–1943; 1787: 65–74.
- Grünthal 1997: Grünthal, Riho: *Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit.* Helsinki. (Castrenianumin toimitteita 51.)
- Haller 1773: [Haller, Albrecht von]: (Rezension zu Marshall 1772). *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen.* Göttingen, 905–907, 930–933, 969–973, 1319–1320.

- Halmesvirta 1990: Halmesvirta, Anssi: The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760–1918. Helsinki. (Studia Historica 34.)
- Halmesvirta 1995: Halmesvirta, Anssi: Barbariaasta demokratiaan. Englantilaisia näkökulmia Suomeen ja suomalaisuuteen 1700-luvun lopulta toiseen maailmansotaan. In: Sihvo 1995a: 77–157.
- Harris 1764: Harris John: Navigantium atque Itinerantium Bibliotheca: A complete Collection of Voyages and Travels, consisting of above 400 of the most authentick Writers. 2 Bde. London. (Erstausgabe London 1705, revidiert und erweitert 1744–1748.)
- Heyne 1775: [Heyne, Christian Gottlob]: (Rezension zu Wraxall 1775). Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen. Göttingen, 19–21.
- Hirn 1897: Hirn, Yrjö: Finland i den utländska reseliteraturen under slutet af sjuttonhundratalet. Skrifter utgifna av Svenska Litteratursällskapet i Finland XXXVI. Förhandlingar og uppsatser 11. Helsingfors.
- Hirn 1995: Hirn, Sven: Kosken kuohuista keskiyön aurinkoon. Suomi matkakirjallisuudessa. In: Sihvo 1995a: 63–76.
- James 1819: James, J. T.: Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland in 1813–14. 2 Bde. 3. Aufl. London.
- Jutikkala 1959: Suomen historian kartasto. Atlas of Finnish History. Toimittanut/Ed. by Eino Jutikkala. 2., erneuerte Aufl. Porvoo–Helsinki 1959
- Kalb 1819: Kalb, Gertrud: Bildungsreise und literarischer Reisebericht. Studien zur englischen Reiseliteratur (1700–1850). Nürnberg. (Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft 67.)
- Kemiläinen 1998: Kemiläinen, Aira: Finns in the Shadow of the "Aryans". Race Theories and Racism. Helsinki. (Studia Historica 59.)
- Klockenbring 1775, 1776: Tr. (steht für den Verfasser Klockenbring, Friedrich Arnold): Rez. Joseph Marschalls Esq. Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, etc. Allgemeine deutsche Bibliothek, 23. Band, 2. Stück. Berlin und Stettin 1775: 558–561; 28. Band, 1. Stück. 1776: 230–231.
- Knapas–Koistinen 1993: Knapas, Rainer–Koistinen, Pertti: Historiallisia kuvia. Suomi vanhassa grafiikassa. Helsinki.
- Ledyard 1966: Ledyard, John: Journey through Russia and Siberia 1787–1788. The Journal and Selected Letters. Ed. with an introduction by Stephen D. Watrous. Madison–Milwaukee–London.
- Lindroth 1969–1971: Lindroth, Sten: Hellant, Anders. In: Svenskt biografiskt lexikon. Under redaktion av Erik Grill. Bd. 18. Stockholm, 556–558.
- Malthus 1986: The Works of Thomas Robert Malthus. Vol. 2. An Essay on the Principle of Population. The sixth edition (1826) with variant readings from

- the second edition (1803). Part I. Ed. by E. A. Wrigley and David Souden. London.
- Marshall 1772: Marshall, Joseph: Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, The Ukraine, and Poland, in the Years 1768, 1769, and 1770. 3 Bde. London.
- Münster 1588: Münster, Sebastian: Cosmographey. Oder beschreibung aller Länder, herrschafitem und fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens. Basel. (Reprint Grünwald 1977.)
- Otter 1825: Otter, William: The Life and Remains of Edward Daniel Clarke, Professor of Mineralogy in the University of Cambrigde. 2 Bde. 2. Aufl. London.
- Pinkerton 1808–1814: Pinkerton, John: A General Collection of the best and most interesting Voyages and Travels in all Parts of the World. 17 Bde. London.
- Posselt 1795: [Posselt, Franz]: Apodemik oder die Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Ständen überhaupt und angehenden Gelehrten und Künstler insbesondere. 2 Bde. Leipzig.
- Pratt 1993: Pratt, Mary Louise: Imperial Eyes. Traveling Writing and Transculturation. London.
- Rapson 1892: R(apson), E. J.: James, John Thomas. In: Dictionary of National Biography. Ed. by Sidney Lee. Vol. XXIX. London, 217–218.
- Remarques 1756: Remarques sur les Finnois ou Finlandois. Journal Encyclopedique. Tome I. Troisieme partie. Liège, 31–39.
- Renwick 1963: Renwick, W. L.: English Literature 1789–1815. Oxford. (The Oxford History of English Literature IX.)
- Robinson 1695: [Robinson, John]: L'Etat present de la Suede, avec un abrege' de l'Histoire de ce Royaume. Londres.
- Robinson 1720: Robinson, John: L'État présent de la Suède, avec un abrege de l'Histoire de ce Royaume. Nouvelle edition, augmentée de plusieurs Remarques, du Regne de Charles XII. & de l'Avénement de la Reine au Trône, jusqu'à présent. Amsterdam.
- Rush 1948: The Autobiography of Benjamin Rush. His "Travels Through Life" together with his Commonplace Book for 1789–1813. Ed. with introduction and notes by George W. Corner. Princeton 1948. (2. Aufl. 1949.) (Memoirs of The American Philosophical Society 25.)
- Seccombe 1897: S(eccombe), T(homas): Robinson, John. In: Dictionary of National Biography. Ed. by Sidney Lee. Vol. XLIX. London, 23–26.
- Seccombe 1900: S(eccombe), T(homas): Wraxall, Sir Nathaniel William. In: Dictionary of National Biography. Ed. by Sidney Lee. Vol. LXIII. London, 71–74.

- Sihvo 1995a: Toisten Suomi eli mitä meistä kerrotaan maailmalla. Toimittanut Hannes Sihvo. Jyväskylä.
- Sihvo 1995b: Sihvo, Hannes: Merkillinen maa pohjan perillä. Suomi ja suomalaiset maantieteellisissä kuvauksissa ja Suomi-kirjoissa. In: Sihvo 1995a: 13–61.
- Sippola–Rauhala 1992: Sippola, Anna-Liisa–Rauhala, Juha-Pekka: Acerbin keinoista Jerisjärven tielle. Pallas-Ounastunturin kansallispuiston historiaa. Rovaniemi.
- Stewart [Stewart, John]: Travels over the most interesting Parts of the Globe, to discover the Source of moral Motion. London (s. a.).
- Stipa 1990: Stipa, Günter Johannes: Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 206.)
- Story 1747: John Story's Travels through Sweden: containing a short Survey of that Kingdom; and a brief Description of all its Provinces. In: A Collection of Voyages and Travels, consisting of Authentic Writers in our own Tongue. Vol. VII. London, 209–237.
- Stuck 1784: Gottlieb Heinrich Stuck's Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen. Ein Versuch eines Hauptstücks der geographischen Litteratur mit einem vollstaendigen Realregister, und einer Vorrede von M. Iohann Ernst Fabri. Halle.
- Stuck 1785: Gottlieb Heinrich Stuck's Nachtrag zu seinem Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen mit einem vollstaendigen Realregister. Halle.
- Stuck 1787: Gottlieb Heinrich Stuck's Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen. Versuch eines Hauptstücks der geographischen Litteratur. Zweyter Theil mit vollstaendigem Realregister und einer Vorrede herausgegeben von Heinrich Christian Weber. Halle.
- Swinton 1792: Swinton, A.: Travels into Norway, Denmark, and Russia, in the Years 1788, 1789, 1790, and 1791. London.
- Swinton 1793: A. Swinton's Esq. Reisen nach Norwegen, Dänmark und Rußland in den Jahren 1788, 1789, 1790 und 1791. Berlin.
- Thomson 1796: [Thomson, William]: Letters from Scandinavia, on the Past and Present State of the Northern Nations of Europe. 2 Bde. London.
- Tietosanakirja 1931–1939 = Iso tietosanakirja. Toimituskunta: Jaakko Forsman et al. 15 Bde. Helsinki.
- Travels 1823: Travels through Denmark, Sweden, Lapland, Finland, Norway and Russia. By the late E.D. Clarke, L.L.D. (Ohne Verfasserangabe). The Edinburgh Review XXXIX, Oct. 1823, 140–158.

- Treue 1953a: Treue, Wilhelm: Zum Thema der Auslandsreisen im 17. Jahrhundert. *Archiv für Kulturgeschichte* 35, 199–211.
- Treue 1953b: Treue, Wilhelm: Zum Thema der Auslandsreisen im 18. und 19. Jahrhundert. *Archiv für Kulturgeschichte* 35, 328–333.
- Varpio 1997: Varpio, Yrjö: *Matkalla moderniin Suomeen. 1800-luvun suomalaisen matkakirjallisuus*. Helsinki. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 681.)
- Volkman 1783: Volkman, Johann Jacob: *Neueste Reisen durch die Vereinigten Niederlande, vorzüglich in Absicht auf die Kunstsammlungen, Naturgeschichte, Oekonomie und Manufacturen, aus den besten Nachrichten und neuern Schriften zusammen getragen*. Leipzig.
- Warmholtz 1782: Warmholtz, Carl Gustav: *Bibliotheca Historica Sueo-Gothica; eller Förteckning uppå så väl trykte som handskrifna Böcker, Tractater och Skrifter, hvilka handla om Svenska Historien. Första Delen*. Geographie. Stockholm.
- Whitelocke 1855: Whitelocke, Bulstrode: *A Journal of the Swedish Embassy in the Years 1653 and 1654*. First published from the original manuscript by Dr. Charles Morton. A new edition, revised by Henry Reeve. 2 Bde. London. (Erstausgabe London 1772.)
- Williams 1777: Williams, J.: *The Rise, Progress, and Present State of the Northern Governments; viz. United Provinces, Denmark, Sweden, Russia, and Poland; or Observations on the Nature, Constitution, Religion, Laws, Policy, Customs, and Commerce of each Government ... and on the Circumstances to Produce the Various Revolutions*. 2 Bde. London.
- Wollstonecraft 1970: Wollstonecraft, Mary: *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark*. Introduction by Sylva Norman. Fontwell, Sussex. (Erstausgabe 1796.)
- Wraxall 1775: Wraxall jun., N: *Cursory Remarks made in a Tour through some of the Northern Parts of Europe, particularly Copenhagen, Stockholm, and Petersburg*. London.
- Wroth 1887: W(roth), W(arwick): Clarke, Edward Daniel. In: *Dictionary of National Biography*. Ed. by Leslie Stephen. Vol. X. London, 421–424.
- Wuthenow 1980: Wuthenow, Ralph-Rainer: *Die erfahrene Welt. Europäische Reiseliteratur im Zeitalter der Aufklärung*. Frankfurt am Main.

Utószó két könyv új előszavához

DOMOKOS PÉTER

A FUD 4. (1997) számában jelent meg *A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása* című könyvem orosz fordításához írt előszavam. (A fel-tüntetett 1995-ös évszám 1993-ra helyesbítendő.) Most megint egy előszó következik majd, mégpedig *Az udmurt irodalom története* című, 1975-ben kiadott könyvem 1993-ban oroszul publikált változatának 1990-ben írt bevezetője.

Mindkét prologusban röviden szóltam a fent nevezett művek keletke-zési körülményeiről, de bizonyos érdekekre, érzékenységre tekintettel “jó-tékony homályban” hagytam a múlt számos mozzanatát. Munkáim folyta-tódó utóéletéről pedig sejtelmem sem lehetett. Mielőtt minden adat, infor-máció, dokumentum, ill. személyes emlék eltűnne, elfelejtődne, tömör-ségre törekedve nem érdektelen bizonyos fátylakat fellebbenteni (noha még most sem ajánlatos minden szereplőt megnevezni, még kezdőbetűk-vel sem).

Ez a most írt “utószó” – szándékaim szerint – a finnugor irodalomtudo-mány sorsát s jelenlegi helyzetét is szem elé tárja, pontosabban, mint ahogy azt bárki tudni vélhetné. (Természetesen csak röviden, a címben jelzett apropóból.)

Nos: az ötvenes évek végén tanárain és kollégáim körében lelkesnek éppen nem mondható hangulat fogadta frissen bejelentett elképzelésemet a finnugor (pontosabban az udmurt) irodalom tervezett kutatását illetően. Tucatnyi nyelvészeti témát ajánlottak helyette (szófajok osztályozásáról, jövevényszavakról, szórendről – s folytathatnám), amelyek bármelyikének kidolgozásával megnyílt volna előttem a “finnugor világ”, a tudományos versenypálya. (Még napjainkban is elhangzik a kérdezőt minősítő kérdés: “Miként kutatható olyasmi, ami voltaképp nem létezik?”) A magam elgondolásait illetően tehát semmiféle segítségre nem számíthattam, szakmabelire sem, de könyvtári anyagra sem. (A cirill

betűs irodalmi kiadványok jelentős hányada a papírkosárban kötött ki, szemem láttára!!!) Csupán néhány véletlenül megmenekült példány került a kezembe, s ezek csak sejtették velem, hogy a kiszemelt téma valóban érdekes lehet. Pedig ezek a könyvek az ötvenes évek jellegzetes szovjet termékei voltak, általában kívül s belül riasztóak. Mégis: jobb híján ezek segítségével írtam meg első udmurt témájú cikkemet (1960-ban), ill. tartottam meg “a permi irodalmáról” szóló előadásomat az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Budapesten, 1960-ban).

Hála V. I. Lytkin, T. I. Tyepljasina és Fokos-Fuchs Dávid személyes támogatásának, baráti segítségének, a források szűkössége apránként megszűnt, s évek során új kapcsolatok, barátok, kiadványok állandó gyarapodásával megkezdhettem ma is tartó – érdekesítő, furcsa, kényes, fordulatokban gazdag – tényleges munkámat.

Ugorjunk! 1972-ben került sor *Az udmurt irodalom története* című kandidátusi értekezésem munkahelyi vitájára. Az itt elhangzottak sokban gazdagították, javították, hangnemében pedig enyhítették a valóság kimondására törekvő disszertációt. 1973-ban történt meg a védelem Ortutay Gyula elnöklésével, Kálmán Béla és Szauder József opponensi közreműködésével. (A nem finnugrista Szauder József véleménye ma is tanulságos, publikálásra érdemes. Természetesen Kálmán Béláé is.) A Bizottság tagjai közül különösképp Czine Mihály írásos értékelése maradandó számomra. A dolgozat 1975-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. (Itt sajnos olyan belső átszerkesztésre készítették – a bibliográfiai részben –, amelynek vállalását ma is bánom. Sok fontos adatnak vesztettem nyomát.) A könyvet Akadémiai Díjra is javasolták, végül Nívódíjban részesült, s 13 recenziójáról, bírálatáról tudok (több nyelven, általában elismerő tónusban, elemzéssel.)

Az Izsevszkbe is elkerült 550 lapos, nagy alakú könyvet az Udmurt Tudományos és Kutató Intézet és az Udmurt Írószövetség 1976-ban és 1977-ben megkérdezésem, tudtom és beleegyezésem nélkül oroszra fordíttatta – egy Ungvárról meghívott magyar anyanyelvű személlyel. (A kézirat három példányban készült el – úgynevezett “munkapéldány” gyanánt, magyarán: hevenyészett fordításban.) Miután egyre több érintett és érdekelt személy (helybeli író, költő, tudós, politikus) olvasta, olvasta el, lapozta át a művet (a Brezsnyev éra fénykorát éljük!), napról napra nőtt a felháborodás, az értetlenség, a düh: hogyan lehetséges s ki merészelhet így írni (Marx, Lenin és más jelességek mellőzésével) egy szovjet nemzetiségről s annak irodalmáról? (Ekkoriban itthon is nem egy

barátom kezdett féltetni valamiféle “véletlen” autóbalesettől, vízbefulladásától, “fehérházbeli elbeszélgetéstől”.) Ezt megúsztam. Ellenben 1978-ban Izsevszkben példátlan s nagy arányú rendezvényre került sor: könyvem két napos értekezleten szedte ízekre az Udmurt Pártbizottság a fent nevezett intézet és szövetség bevonásával, mintegy 40 hozzászólóval. Megközelítőleg 80 oldalas jegyzőkönyv is készült, amelyben engem nem csupán tévelygőnek, reakciónak, burzsoánacionalistának, de fasisztának is minősítettek (egyesekek), s ottani pártolím, segítőim közül többeket meghurcoltak. F. K. Jermakovot, a legkiválóbb udmurt filológusok egyikét kizárták a pártból, munkahelyéről is elbocsátották. (Máig sem vették vissza, bár már 1999-ben járunk!)

Mondanom sem szükséges, ide sem hívtak, a konferenciáról sem értesítettek – hivatalosan. Nyilván – szerencsémre. Az eseményekről csak utólag (finomítottan!) szereztem tudomást, a jegyzőkönyvnek csak egy 20 oldalra rövidített, szelídített változatát kaptam meg. Természetesen illegálisan! Ezekben az években – felteszem – “nemkívánatos személy” -nek tekinthettek a Szovjetunióban.

Az izsevszki vita azonban nem zárult le az udmurt fővárosban, Moszkvában is komoly érdeklődést keltett. Az anyagot fel- és bekérte az SzKP egyik legtekintélyesebb bizottsága (amelynek elnöke Pelse, PB tag volt), s e testület további vizsgálat céljából átküldte a Gorkij Világirodalmi Intézet Nemzetiségi Osztályának, amelyet egy neves grúz tudós, Lomidze akadémikus vezetett. Lomidze magához hívatott két általa józannak, elfogulatlanak tartott udmurt irodalomtörténészt (Zoja Bogomolovát, Anatolij Uvarovot), s velük együtt alapos megfontolást követően korrekt állásfoglalást alakítottak ki könyvemről. Ennek írásos kivonatát nekem is megküldték. (Erre történő reagálásomat azonban, sajnos, nem vették tudomásul, s egy betűvel sem viszonzták.)

A hetvenes évek legvégén változás következett be az Udmurt Tudományos Intézet élén (máig tartóan!!!). Az elkövetkező években eltávozott az élők sorából Brezsnyev, Andropov és Csernyenko is, s 1985-től más szelek kezdtek fújdogálni a Nagy Birodalomban. Egy-két melegebb szelőlőcske már engem is elért, s 1989-ben végre hivatalosan is meghívtak Udmurtiába (az egyetem és az Írószövetség). Mindössze harmincéves késéssel, de még mindig nem későn. Igaz szeretettel fogadtak. Tényleges barátaim, mosolygósra váltott korábbi ellenfeleim, szidalmazóim, mintha mi sem történt volna, úgy ölelgettek. Kitüntettek, szerepeltettek, ünnepeltek.

Ekkor ajánlották fel könyvem megjelentetését is – az egykori “törvénytelen” fordítás alapján. Megismerésére sem volt akkor mód, időm. (Egyébként az egykori 3 példány 9 kötetéből mindössze egyetlen komplett példány létezett, a többi “szocialista megőrzésben” ismeretlen helyen lappangott s lappang ma is.) Mit tehettem? Beleegyeztem. A szerkesztést természetesen nem régi híveim valamelyikére bízta! Arra egyébként többen figyelmeztettek (bizalmasan), hogy a fordítás kifogásolható. Ez enyhe kifejezés! A kéziratot dolgozni kezdték, a szöveghez a szerkesztő kiegészítéseket, helyesbítéseket, megjegyzéseket fűzött, s utószót is írt a kötethez, amelynek egyetlen korrektúráját sem láttam. Tőlem csupán egy aktuális előszót kértek (ez olvasható alább!) Az elkészült kötetet 1993 júliusában, Göncz Árpád köztársasági elnökünk udmurtiai látogatása idején adták át nekem az Udmurt Állami Egyetemen. Ünnepeles körülmények között, Elnökünk jelenlétében. Ezt követően – egy taxiban – nyomták kezembe a honoráriumot, amelyet azon melegében átadtam az Udmurt Nemzeti Mozgalom vezetőinek. Ez is tény. Az 1800 (!) példányban megjelent könyv sikeresnek bizonyult, napok alatt felvásárolták, sűrűn idézik, emlegetik, az egyetemen – tankönyv.

Időközben elkerült Udmurtiába 1984-ban megvédett s 1985-ben Budapesten megjelent *A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása* című doktori disszertációm is. Udmurt kollégáim – korábbi gyakorlatuknak megfelelően – ezt is igen gyorsan lefordították oroszra (ugyancsak megkérdezésem, hozzájárulásom nélkül!). A fordító feltehetően az előzőével azonos személy, a fordítás minősége, ha lehet, még gyengébb. Éveken át forgatták, használták s idézték ezt a kéziratot is – a szerző nevének említése nélkül.

Mikor kiadása szóba került Joskar-Olában a Mari Köztársaság fővárosában, véletlenül szem- és fültanúja voltam a legszemérmetlenebb, legpimaszabb üzletkötések egyikének. Mindez az Udmurt Tudományos Intézet irodájában történt 1989-ben. A mari Miklaj Ribakov (ő volt akkor a Finnugor Irodalmi Társaság elnöke, utóbb államtitkár a Mari Köztársaság elnöke mellett), tudván a kézirat létéről, kérte az igazgatót, adja át annak egy példányát a Mari Könyvkiadónak, hogy a könyvet mielőbb kiadhassák. Az igazgató olyan magas összeget kért (a fordíttatás költségeire hivatkozva), hogy az szinte kifizethetetlennek bizonyult. Az természetes, hogy a szerző lemondott a honoráriumáról, ill. annak maradványát a Mari Nemzeti Mozgalom céljaira ajánlotta fel. Így jelenhetett meg ez a mű. (Ennek előszava olvasható a FUD 4. számában.)

De a történet itt nem ér véget. 1996 januárjában, hatvanadik születésnapomon az ELTE Finnugor Tanszékén kollégáim és barátaim “ünnepi kötettel” örvendeztettek meg. A gazdag tartalmú kötetben szerzőként néhány régi izsevszki barátomat is szerepeltették. Ők – nem kis veszélyt és meghurcoltatást is vállalva – “kipakoltak”. Udmurt monográfiám teljes külső történetét és szereplőgárdáját is bemutatták kendőzés, mellébeszélés nélkül. Ezzel ismét “kiborult a bili”. Az új keletű barátok (élén a többször említett igazgatóval, aki zootechnikusból lett történész, régész, irodalmár nagydoktor, leválthatatlan helyi hatalmasság) engem gyanítottak a cikkek kezdeményezőjeként. Ezért még 1996 tavaszán minősíthetetlen hangú támadást indítottak ellenem – egyebek között a Moszkvai Nagykövetségen, az MTA elnökségén s több helyi lapban. Irományaikból nem idézek, miként rövid válaszlevelemből sem. Lényege: “Noha szívesen ellátogatnék ismét Udmurtiába, ahol sokan szeretnek s ahova még többen várnak, utazásommal csak bajt idéznék elő, amíg új Sztálinok trónolnak e túlságosan sok megpróbáltatást megélt népen.”

Ennyi tehát – valóban röviden előadva – két könyvem orosz fordításának, s az azokhoz készített előszavak históriája, amelyekből álljon itt a korábbi: az 1993-ban oroszul megjelent *Az udmurt irodalom története* című munka 1990-ben írt előszava.

Előszó

“Habent sua fata libelli est...” Ez a régi, milliószer idézett mondás a Tisztelt Olvasó által éppen kézben tartott könyvvel kapcsolatban is igaznak, érvényesnek bizonyult. Nagyon is. Történetét akár egy külön kötetben is meg lehetne írni, “egy monográfia regénye” címen. Ebbe egy negyed század történetét lehetne belesűríteni, a könyv megtervezésének, megkezdésének idejétől (a hatvanas évek végétől) a jelenig, az orosz nyelvű kiadás évéig. Ez az időszakasz – egyébként – még legalább további tíz évvel hosszabbítható meg visszafelé az időben, a szerző udmurt nyelvű tanulmányainak kezdetéig. A budapesti egyetemen hírneves finnugor nyelvész professzor, Beke Ödön tanítványaként 1956 tavaszán kezdtem meg ezt a munkát, amelynek első nagy állomása “Az udmurt irodalom története” című 1973-ban megvédett kandidátusi disszertáció, következő fázisa pedig ennek az értekezésnek magyar

nyelvű könyvként való megtestesülése 1975-ben. Való igaz, hosszú volt ez az út a fülembé visszacsengő első megértett udmurt mondattól (*Odig k|únomurtlen v|lem dask|k pinalez* 'Egy asszonynak tizenkét fia volt') Gerd Kuzebaj felejthetetlen sorainak (*Ta k|rdzanjosme, úur tulk|mjosme..., tu1 kema hukaj, tu1 kema go1jaj...* 'E dalaimat, hullámaimat..., régtől gyűjtöttem, hosszan jegyeztem...') analíziséig, a szépséges folklórtól a klasszikus műköltészetig.

De mindennél érdekesebb talán az, ami azóta történt. Nem véletlen tehát, ha e sorok olvasója legalább három kérdést szegez a szerzőnek is, a kiadónak is: más szavakkal az ún. illetékeseknek. S melyek ezek a kérdések?

Miért kellett több mint másfél évtizedet várni a könyv lefordítására és publikálására? Vajon nem avult-e el az idők során szemléletében s részletei sokaságában is egy ilyen típusú monográfia? Nem kellett volna-e legalább korrigálni, új fejezettel is kiegészíteni ezt a munkát?

Jogos mind a három kérdés. A feleletet megpróbálom rövidre fogni, őszintén, egyszerű szavakkal összefoglalni.

A várakozásnak vagy késésnek megvannak a maga történeti, tudománypolitikai okai. Ezek Udmurtiában jórészt ismeretesek, különösképp a filológusok táborában. Minderről a szerző mondhatja a legkevesebbet.

Az elavulás az élet egész területén elkerülhetetlen sorsa valamennyi egykor érvényes, friss tudományos eredménynek. Nem kivétel e kemény törvény alól ez a könyv sem. 1975-ben számos hibája, hiányossága ellenére is naprakész, teljességre törekvő műnek lehetett tekinteni. Azóta elröppent azonban a jelzett több mint másfél évtized, s ebben az egyáltalán nem kurta időszakban az udmurt tudomány annyi jelentős, új eredményt produkált, hogy ezeknek felhasználásával eredeti munkámnak majd minden fejezetét vagy teljesen újra kellene fogalmaznom, vagy meg kellene toldanom hosszú fejtegetésekkel. E tevékenységből következően több tucat tétellel gazdagodnának a bibliográfiák is. Mindez voltaképpen átdolgozást jelentene, ami tetemesen megnövelné az amúgy is terjedelmes mű korpuszát, megbontaná sokáig érlelt, gondosan megtervezett felépítését, arányait. Szerencsésebb lenne akkor már teljesen újra írni az egész könyvet, erre azonban nincs mód, az életnek, a tevékenységnek és az ihletnek vannak megismételhetetlen pillanatai. Egyébként pedig, ha csak egyetlen tétellel vagy névvel is gyarapítanám az alapművet, igazságtalanság és méltánytalanság történnék mindazokkal a művekkel és szerzőkkel szemben, amelyek és akik nem kerültek be az említettek sorába.

Felfogásom, látásmódom az udmurt műveltség egészét, az udmurt irodalom fejlődését és fő tendenciáit, kiemelkedő alakjait illetően, ami a lényegét illeti, nem változott, még csak nem is módosult a hetvenes évek közepétől. Legfeljebb azt tudom most – kvázi többletként – biztosan, amit húsz évvel ezelőtt csak sejtettem, éreztem (de leírni nem írhattam le!), hogy az éppen akkor aktuális periódus a szovjet irodalom egészében, s ilyenképp az udmurt irodalomban is a “pangás” szóval jellemezhető.

A kilencvenes években is változatlan figyelemmel kísérem a nyelvrokon udmurt nép életét, olvasom mai irodalmát, s tanulmányozom tudós kollégáim érdekes, izgalmas, friss tanulmányait, felfedezéseit. Mennyi a nem is olyan rég ismeretlen tény, összefüggés, érték és érdekesség! De jó lett volna ismerni, felhasználni mindezt, mikor munkámat végezve lelkemben magam is udmurttá váltam, udmurt miliőben éltem! De ennyi elég, sőt sok is a kesergésből, a tudós ember meddő és hiú ábrándjaiból! Inkább örvideni kell, hisz van minek. Imponálóan gazdag ennek az utolsó tizenöt - húsz esztendőnek a szellemi termése, érzékelhető az udmurt nép erősödő öntudata, önbizalma az immár legalizált 220 esztendő írásbeliség fokozatosan feltáruló emlékeinek láttán, ill. több mint 100 éve megszületett szépirodalom birtokában.

S végezetül. Most, amikor az udmurtiai (és az oroszul olvasó szélesebb) közönség figyelmébe ajánlom könyvemet, kérem, e mondatok olvasói gondoljanak arra, hogy ez a munka Udmurtiától igen messze, a Duna partján készült; megírása idején a szerző (bár törekedett rá) még nem jutott el Udmurtiába. Ennek ellenére talán az is érződni fog soraiból, hogy meleg szeretettel viseltetik tárgya, az egész udmurt nép és az általa létrehozott műveltség iránt. Ragaszkodása ma is a régi.

**A közigazgatás és a hivatalos nyelv kérdése N. I. Bobrikov
finn főkormányzósága idején**

ERDÉLYI PÁLMA

1898. augusztus 23-án II. Miklós cár hozzájárult Nyikolaj Ivanovics Bobrikov főkormányzói kinevezéséhez azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az Orosz Birodalom peremterületét képező Finn Nagyhercegségben a szeparatista törekvéseket megszüntesse.

Egy héttel később az uralkodó audenciáján jóváhagyta Bobrikov tíz pontból álló – Finnország integrálását célzó – programtervezetét, amelyben a negyedik helyen szerepelt az orosz nyelv használatának kötelezővé tétele a szenátusban, a kormányzásban, valamint az iskolákban.¹

A főkormányzó szerint elgondolásának helyességét az 1898 novemberében a nagyhercegség területén tett vidéki körútjának tapasztalatai támasztották alá. Az utazás során az “elszigeteltség” benyomása hagyta benne a legmélyebb nyomot. Ennek okait Bobrikov abban látta, hogy az orosz nyelv alig-alig hatolt be az országba, sőt a területen élő orosz nemzetiségű alattvalók többsége kisebb-nagyobb mértékben asszimilálódott, némelyikük még az anyanyelvét is elfelejtette. Így már érthető, hogy programjában központi helyet foglalt el a két ország egymáshoz közelítése érdekében az orosz nyelv használatának bevezetése a szenátusi üléseken és a közigazgatási intézményekben.

A problémával hivatali elődje, Fjodor Logginovics Heiden is foglalkozott már, akinek álláspontja szerint a svéd nyelv uralmát meg kell szüntetni azzal a lépéssel, hogy a finn nyelvet egyenrangúvá kell vele tenni. Ez pedig szerinte elősegítené a műveltségileg magasabb szinten álló orosz nyelvnek az elterjedését. Ez irányú törekvései nem voltak hiábavalóak: 1883-ban a cár rendelete alapján a finn többségű tartományokban a törvényhozás nyelve a finn lett. Az 1887-ben kiadott intézkedések pedig arra

¹ Tuomo Polvinen, Valtakunta ja rajamaa. N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904. Porvoo–Helsinki–Juva, 1985. 91.

kötelezték a hivatalnokokat, hogy a kérelmezők nyelvét használják a kéréseik intézése során.

1897-ben a helyzet azonban még mindig a svéd uralmát bizonyította: a paraszti rend feliratban kérte az uralkodót, hogy szerezzen érvényt az 1887-es rendeletnek. II. Miklós Pleve javaslatára 1899. november 29-én kijelentette, hogy elutasítja a feliratot, és később rendelkezik a finn nyelv használatáról a Finn Nagyhercegség hivatalaiban. Az eredmény az 1902. május 29-én megerősített rendelet alapján az lett, hogy a finn és a svéd nyelv egyenrangúvá vált a hivatalos életben. A hangsúly azonban már régen nem az előbb említett két nyelv helyzetén, hanem az orosz nyelv használatba állításán volt. Bobrikov álláspontja programjának ismeretében nem lehetett kétséges. Szerinte a finn peremterület elszigetelődése mindentől, ami orosz, alapvetően abból következik, hogy a térséget előzőleg meghódító svédnek nyelve megőrizte hivatalos pozícióját a közigazgatásban, a törvényhozásban és az iskolákban.

1899. január 24-én Procopé államtitkár írásbeli rendeletet kapott a cártól, mely szerint a jövőben szenátorokká, kormányzókká és a központi hivatalok vezető posztjaiba csakis oroszul tudó embereket lehet kinevezni. Az államtitkár egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy ki állhat az ügy hátterében.²

Az 1899 novemberében felállított bizottság tanácskozásain már Pleve töltötte be a miniszteri államtitkári posztot. Véleménye szerint Finnország hivatali nyelve csak azzal az államéval egyezhet meg, amely jelenleg uralja a területet.

A várható nyugtalanság elkerülése érdekében a bizottság hangsúlyozta, hogy nem akarja megsérteni a helyi népesség nemzeti és etnográfiai múltját, nem akar beleavatkozni annak kultúrájába, vagyis nem akadályozzák meg a helyi nyelv használatát az istentiszteleteken, az irodalomban, családi körben és általában a magánéletben.

Ugyanakkor 1900. október elsejei határidővel elrendelte, hogy a fő kormányzói és a miniszteri államtitkári, valamint a Pétervárott működő útlevelekérelmeket intéző hivatal személyzete köteles áttérni az orosz nyelvű levelezésre. Ugyanezen időponttól kezdődően a szenátus gazdasági osztályának oroszul kellett benyújtania a főkormányzóhoz az előterjesztéseket, véleményeket, feliratokat. Ha azonban a tartományi eljárások és a központi hivatalok továbbra is érintkezhetnek helyi nyelveken a szenátus-

² (Bobrikov I. N.) Generalguvernör Bobrikoffs berättelse öfver Finlands förvaltning frönn sept. 1898 till sept. 1902. Stockolm, 1905. 20.

sal, akkor az újítások előbb-utóbb a fiókba kerülnek. Ezért elengedhetetlen, hogy a jövőben az előbb említettek közötti hivatalos ügyintézés szintén csak oroszul folyhasson.

Bobrikov meggyőződéses nacionalistaként minden egyes elfogadott cikkelynél előrébb járt. Két módosító javaslatot is beterveztett:

a) a tartományi elöljáróságok és a központi hivatalok teljes levelezése orosz nyelven történjen, ugyanakkor az alsóbb hivatalnokok és kérelmezők számára – szükség esetén – csatolható egy finn nyelvű fordítás,

b) a finn állami hivatalok – a törvényéseket is beleértve – orosz nyelven folytassák levelezésüket, egyenesen a cári hivatalnokokkal, a fő-kormányzói hivatal közvetítése nélkül.

A bizottság a beterveztéseket alapjában véve helyesnek, de túl korainak ítélte meg, ezért egyelőre elutasította azokat. Bobrikov elégedettséget érzett. Bár a bizottság nem értett egyet minden javaslatával, már maga a gyors döntés is olyan nagy jelentőségű volt, hogy nem akarta lassítani a folyamatot az álláspontjához való görcsös ragaszkodásával. A megírt jegyzőkönyvet a cár jóváhagyta, és az ennek alapján kiadott nyelvi manifesztumot 1900. június 20-án írta alá II. Miklós.

A tiltakozásukat kifejező szenátusi tagok fogadását az uralkodó – eljárásukat lázadásnak minősítve – elutasította. Így a kényszerhelyzetbe került szenátus két tartózkodás mellett 12:6 arányban megszavazta a kiáltvány közzétételét. Miután a kisebbségben maradtak lemondva tisztségükről passzív ellenállásba vonultak, a finn szenátus egyre inkább a “beleegyezés” politikai irányvonalát kezdte követni, abból indult ki, hogy Oroszország Finnországra vonatkozó céljai korlátozottak, és a két ország közötti viszonyt megromító ideiglenes ellentétek kiküszöbölésével – vagyis “reális” engedményekkel – a béke helyreállítható.

A fő-kormányzó temperamentumának a manifesztumban meghatározott időpontok túl későiek voltak: a kormányzóknak küldött körlevelében azt javasolta, hogy 1905 helyett már 1901. január 14-től oroszul bonyolítsák le a levelezésüket. Mikor ezt a kormányzók kereken megtagadták, Bobrikov a cárhoz fordult, aki azonban Pleve befolyásolására elutasította a javaslatát. Innentől kezdve egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a miniszteri államtitkár a “forrófejű” fő-kormányzó fékezőjének szerepét töltötte be.

Bobrikov a következő lépését a szenátus ellen irányította, amely véleménye szerint nyíltan és titokban is hátráltatja az ügyek véghezvitelét egy esetleges irányváltásra számítva. Ebből kifolyólag 1899. március 9-én rá-

vette a cárt egy leirat kiadására, amely egy, a főkormányzó és a szenátus hatáskörét a korábbiaknál pontosabban elhatároló bizottság felállítását célozta. Tevékenysége során a szóban forgó bizottság megállapította, hogy a kormányzók egyaránt alárendeltségi viszonyban vannak a szenátust és a főkormányzót illetően. A tagok szerint amíg ez a problémakör nincs véglegesen tisztázva, addig nem lehet a szenátusi ügyrendet vizsgálat alá venni.

A nyelvi manifesztum által okozott krízis arra az elgondolásra juttatta Bobrikovot, hogy a szenátust mint problémátényezőt ki kell küszöbölni. Az egyik lehetőség a jogi részlegnek legfelsőbb bírósággá, a gazdasági részlegnek pedig főkormányzói tanácsá váló alakítása, míg a másik megoldás a szenátori posztok fokozatos eloroszosítása lehetne. 1900 őszén egyelőre mégis lemondott tervéről, mert közte és a szenátus között fennálló viszony észrevehető javulást mutatott.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az előbb említett kormányzati szerv – mint befolyásoló tényező – sorsa megpecsételődött. A Pleve vezette bizottság által előkészített szabályzat szerint a jövőben a finn szenátus a főkormányzó vezetésével végzi a munkáját. Vagyis a “kettős hatalmat” megszüntették. A központi kérdéseket érintő szenátusi döntés meghozatala ezentúl csak a főkormányzó vagy a helyettese jelenlétében lehetséges. A főkormányzó feladata a terület összes hivatalának és hivatalnokának ellenőrzése, valamint a társadalmi rend és béke fenntartása. Eszerint a tartományi és városi elöljáróságok, valamint a helyi önkormányzati szervek egyaránt neki lettek alárendelve. Ezenkívül a nyilvános összejövetelek, a pénzgyűjtés és sorsjegyárúsítás engedélyezése, és az ezekből befolyt pénz feletti ellenőrzés is az ő hatáskörébe tartozott.³

Bobrikov a tartományi elöljáróságok ügyét illetően is radikális változtatásokat hajtott végre. Az általa megbízhatatlannak ítélt kormányzókat – gyakorlatilag valamennyit – fokozatosan leváltotta, és a helyükre lojális oroszokat vagy Oroszországot híven szolgáló, az engedékenységi politika táborához tartozó, civil finneket nevezett ki: így került M. N. Kaigorodov orosz vezérőrnagy Uusimaa; Theodor Lang, a jogtudományok kandidáltja Turku; Alekszander Papkov, orosz államtanácsos Häme; Nyikolaj Mjaszajedov, orosz államtanácsos Viipuri; Alekszander Vatatzi, orosz vezérőrnagy Mikkeli; Martin Bergh, a filozófia magisztere Kuopio; Theodor

³ Osmo Jussila, Kenraalikuvernööri, ministerivaltioshteeri ja senaatti. in: Suomen keskuhallinnon historia 1809-1996. Helsinki, 1996. 225-227.

Knipovics, a jogtudományok kandidáltja Vaasa és Otto Savander, a filozófia doktora Oulu élére.⁴

Alsóbb szinten a kormányzók legközelebbi beosztottait orosz hivatalnokok közül jelölte ki. Az 1902. augusztus 14-én kiadott rendelet értelmében az orosz születésűek is jogot nyertek a finnországi állami hivatalok betöltésére. Az új rendszerben a kinevezések esetében a főkormányzó szava volt a döntő, aki különös figyelmet fordított a jelentkezők orosz nyelvtudására is.⁵

A “tisztoztatás”, rendcsinálás következő célpontjai a bírósági apparátus, a rendfenntartó gépezet és a városi kormányzat voltak. A hadkötelezettségi törvény megvalósítása kapcsán született nézeteltérés miatt a táblabíróság “nyakas” tagjait leváltották és helyükre – megfelelő orosz jelöltek hiányában – egyelőre lojális finneket neveztek ki. A rendőrfőnöki és beosztotti posztokat lehetőség szerint oroszokkal töltötték fel. Az “egységesség kedvéért” Bobrikov fontosnak tartotta a cári uniformis használatának bevezetését Finnországban, amiről 1903 tavaszán adtak ki rendeletet. 1904 februárjában Pleve államtitkárnak írt levelében a főkormányzó azt hangsúlyozta, hogy az orosz nyelv már annyira teret hódított a közigazgatásban, hogy érdemes lenne visszatérni a korábbi javaslatához, amely a finn és orosz hivatalok közötti közvetlen orosz nyelvű levelezést szorgalmazza. Bár a cár elvi jóváhagyását adta tervéhez, az mégsem valósult meg halála előtt.

Az egységesítés érdekét szolgáló orosz nyelv elterjesztésében Bobrikov szerint csak az első lépés volt az 1900-ban kiadott nyelvi manifesztum. A következőkben a svéd kiszorítása után a finn nyelv hivatali használatának fokozatos szűkítését kell megvalósítani. A központi hivatalokat és a tartományi kormányzóságokat a jövőben kötelezni kell az orosz nyelvű levelezésre nemcsak a felsőbb, hanem az alsóbb hivatalokkal szemben is. A következő lépcsőfok a birodalmi nyelv kiterjesztése lenne a városi magisztrátusok, rendőrségek, vasút, postarendszer és a vámhivatalok szintjéig. A közigazgatás egyedüli belső nyelvivé is az oroszot kell kinevezni, bár a nép és a hivatalnokok közötti kapcsolattartás esetén megengedhető a helyi nyelv használata.

⁴ Osmo Jussila, *Nationalismi ja vallankumous venäläis-suomalaisessa suhteissa 1899-1914*. Helsinki, 1979. 53.

⁵ Eino I. Parmanen, *Taistelujen kirja. I-II*. Porvoo-Helsinki-Juva, 1936. II. 24-26.

Az áttérési időszak után a svéd nyelv teljesen elveszteni jelentőségét, hivatalos nyelvekként a birodalmi nyelv (orosz) és az élet bizonyos területein a népnyelv (finn) funkcionálnának.

A Finn Nagyhercegségben tett ellenőrző körútjai során Bobrikov alaposan megismerkedett a finn iskolarendszerrel, amit jelentéseiben csak a sokoldalú, széleskörű és kitűnően megszervezett szavakkal tudott jellemezni.

Összbirodalmi szemszögből nézve a kialakult kép azonban más színezetet nyert. A finnek oroszokkal szemben tanúsított magatartása és az egysegősítési politikát érintő ellenállása már az iskolapadban elsajátított, a Finn Nagyhercegség különállását hangsúlyozó értékeken alapul. Ezért szerinte a lehető leggyorsabban változásokat kell eszközölni ezen a területen is. A legelső lépésként a tananyagot kell megváltoztatni, hiszen tűrhetetlen, hogy az iskolákban etalonként használt tankönyvekben megrajzolt kép Oroszországról, valamint a két ország közötti kapcsolatról nem felel meg a valóságnak: a cár Finnországot érintő jogait korlátozottaknak állítják be és a két ország közötti viszonyt csupán gazdasági szempontok szerint tárgyalják. A könyvlapokról sugárzó patriotizmus a finneket harcos, hős népként ábrázolja, míg az oroszokat barbár, kegyetlen hódítókként. Még felháborítóbbnak tartja, hogy Runeberg *Maamme* (Hazánk) című verse megzenésítve az ország himnuszának szerepét tölti be, míg a cári himnusz egyetlenegyszer sem hangzik el a Finn Nagyhercegség területén, sőt mi több: nem is ismerik.

A higgadt vérmérsékletű Pleve, aki Bobrikov intézkedéseit általában túl erőszakosnak tartotta, nem állhatta meg csipkelődés nélkül az esetet, és helsinki látogatása során arra kérte az Egyetemi Énekkart, hogy adja elő neki a szóban forgó dalt.

Bobrikov azonban a radikális intézkedéseknek híve volt. Az ellenőrző körútjain nemtetszését fejezte ki, mert az iskolákból hiányzott a cár képe. Ha mégis megtalálható volt, akkor is csak sokkal kisebb formában, mint a helyi "nagyságokat" ábrázoló festmények, szobrok. A szenátusnak adott utasítása alapján minden finn állami hivatalba, bíróságra és intézménybe be kellett szerezni az orosz uralkodót és családját ábrázoló képeket. Bármilyen más festményt vagy szobrot csak főkörmányzói engedéllyel lehetett kiállítani.

Bobrikov 1900 őszén a finn tankönyvek átvizsgálására egy, az államtitkári hivatal ellenőrzése alatt álló különleges bizottság felállítását javasolta. Pleve azonban arra hivatkozva, hogy hivatali beosztottai nem jártasak

a pedagógia terén, kitért e kezdeményezés elől, egyben kétségeit fejezte ki a terv célszerűségével kapcsolatban: nemcsak a régi tankönyvek betiltásáról, hanem a hiányt pótló újak megírásáról is szó volt, ami rengeteg időt követelne. Ezenkívül véleménye szerint a központi problémát nem a tankönyvek, hanem a tanárok jelentik.

Ekkor Bobrikov a kérésével a népművelési minisztériumhoz fordult. A javaslata azonban itt is elutasításra talált, mert Vannovszkij (a korábbi hadügyminiszter) felhívta a figyelmét arra, hogy ezeket a szerzői jogvédelem alatt álló könyveket először oroszra kellene fordítani. Amennyiben a jogi hozzájárulást meg is lehetne szerezni, a fordítás akkor is nagyon sok időt venne igénybe. Bobrikov ezért saját maga kezdett hozzá néhány fejezet lefordításához, és a kapott eredmény teljesen felháborította: a történelemkönyvekben Oroszországnak összesen 11 oldalt szenteltek, de ezek is mély ellenszenvet árasztottak; a földrajzkönyvekben pedig továbbra is önálló országgént ábrázolták Finnországot.

1903 februárjában a főkormányzó felszólította a szenátust egy különleges bizottság felállítására az iskolákban használt tananyag ellenőrzése érdekében. Többszöri sürgetése ellenére a bizottság csak 1904 januárjában kezdett hozzá a munkához, amit az év májusában fejezett be. Mivel a jelentésük mindössze két nappal Bobrikov halála előtt készült el, a főkormányzó így már nem tudott azzal behatóbban megismerkedni. Hasonlóan reális eredmény nélkül maradt az a törekvés is, hogy Oroszország történelmét és földrajzát önálló tárgyként, oroszul oktassák, orosz nemzetiségű, politikailag is megbízható tanárok.

Mivel semmi sem közelíti egymáshoz jobban a népeket, mint a közös nyelv, ezért Bobrikov feltétlenül szükségesnek tartotta az orosz nyelv minél szélesebb körű elterjesztését az iskolákban is. Ugyanezt követeli meg szerinte a finn nép érdeke is, hiszen sokan közülük a mindennapi kenyerüket, megélhetésüket a cári birodalomtól kapják. A birodalmi nyelv ismerete szerint minden alattvalónak széles lehetőséget kínál a Botteni-öböl partjaitól a Sárga tengerig és Arhangelszktól Batumig.⁶

A nép orosz nyelvtudásának fejlesztése érdekében a főkormányzó egyelőre megelégedett azzal, hogy az általános iskolákban heti öt-hat órát tartsanak, ha legalább három jelentkező összegyűlik egy kurzusra. A költségeket az állam fedezné. A középiskolában első lépésként a földrajz és

⁶ Generalgubernör Bobrikoffs berättelse..., 1905, 94–95.

történelem oktatása folya oroszul. Az 1901-ben kiadott cári rendelet a gimnáziumok alsó osztályaiban kötelező tárgyként heti tíz, a felső osztályokban heti húsz óra orosz nyelvoktatást írt elő. A magán fiú- és koedukált iskolák a jövőben csak akkor számíthatnak állami támogatásra, ha legalább annyi óraszámot tanítják az orosz nyelvet, mint az állami reál-gimnáziumokban.

A felsőoktatás területén is reformok bevezetését szorgalmazó Bobrikov azonban nem akármilyen ellenféllel találta magát szemben: 1899. december 21-től Pleve töltötte be az egyetemi kancellári tisztelet, aki egyszer sem mulasztotta el az alkalmat, hogy emlékeztesse a főkormányzót, kinek a hatáskörébe tartoznak az oktatás legfelsőbb szintjét érintő ügyek.

Bobrikov szerint az egyetemen téves tanokat hirdetnek az egyeduralom korlátozásának szükségességéről és Finnország önálló államiságáról. Különösen károsnak ítélte a történelmi és az államjogi tanszék vezetőinek befolyását. Ellenszerként két új tanszéket (orosz államjog és orosz történelem) alapítottak a főkormányzó kezdeményezésére, ahol a tanítás orosz nyelven zajlott.

Az egyetem káros befolyása nemcsak a szeparatizmus elméleti alapjainak a megteremtésében mutatkozott meg: sok professzor azzal, hogy megjelentette politikai tartalmú írásait, támogatta a kormányzatellenes mozgalmat. Pleve azonban nem alkalmazta a Bobrikov által ajánlott intézkedéseket, hanem megelégedett az érintett oktatók felszólításával, hogy a jövőben jobban fontolják meg, mit publikálnak.⁷

⁷ Polvinen, 1985, 211.

Comparative linguistics and rhizomatics

AGO KÜNNAP

Recently a heated discussion has started about the origin of Uralic and North-Indo-European languages (see esp. Kallio 1997; Kallio, Koivulehto, Parpola 1997; 1998; Itkonen 1998; Künnap 1998). It has been brought about in the first place, by Kalevi Wiik's novel points of view in this issue (see Wiik 1997a; 1997b). Wiik's standpoints are shared by János Pusztay (1995; 1997) and myself (Künnap 1997a; 1997b; 1998b). Besides, Jan-Ola Östman and Jarmo Raukko have disputed the principle difference between genetic and contact-induced similarities of the languages (Östman, Raukko 1995). I can only support the latter position.

It would be interesting to observe, within the limits of the current discussion, what more recent international professional literature can offer on this point. Anthony Fox in his book "Linguistic Reconstruction" (1995) treats of the method of comparative linguistics very thoroughly and, as I see it, rather objectively. Fox indicates that in recent years linguists' interest in the Comparative Method has increased noticeably (p. 1). My attention was caught by the author's assumption, "Linguistic reconstruction may ... become not merely a *tool* in the historical analysis of languages but the *goal* of this analysis: we reconstruct earlier forms of languages not merely to explain historical relationship between present-day languages but in order to find out what the earlier languages themselves were actually like" (p. 3). There it is! In his book "The rise and fall of languages" (1997) R. M. W. Dixon recollects a fairly widely acknowledged argument, "As languages change over time, they tend – very roughly – to move around a typological circle: isolating to agglutinating, to fusional, back to isolating, and so on" (pp. 41–42). And so he concludes that "it may never be possible to reconstruct even an outline of what the shape of the proto-language was like. Present-day agglutinative languages may have had an ancestor of more isolating profile ..." (p. 42). This conclusion

is hard to contradict. But what about Fox's *goal* then? I tend to believe that Fox sounds unrealistically optimistic in this respect.

Everyone who reads Fox's book finds that the comparative method is rigidly limited as to its choices. The author writes himself, "the comparative method is rigidly limited as to its choices. The author writes himself, "the comparative method is seriously inadequate in a number of important respects, since it demands a view of linguistic relationships and of language change which conflicts with accepted theories. In particular, the tree model, which is implicit in the method, requires a single historical source for a language, and excludes language convergence; it is, furthermore, unable to deal with waves of innovation which cut across branches of the tree. The method also illegitimately assumes uniformity in the proto-language, and requires contrary to the facts – complete regularity in the implementation of changes. In view of these weaknesses, it may appear surprising that the comparative method not only is still in use, but continues to be confidently relied upon to provide information about language relationships, and to reconstruct proto-languages" (Fox 1995: 137–138). That makes me wonder, too. Of course, Fox reassures that the goals of the comparative method are limited to a certain extent (pp. 138–142). It sounds as if someone goes out to have dinner at a restaurant but as his pockets are empty, he contents himself with reading the menu only. So what? Fox's warning is to the point – language reconstructions are always accompanied by idealization of reality, "What we are *not* entitled to do, of course, is to mistake our idealizations for reality. It is all too easy to interpret our idealization of reality as though it were reality itself, and to draw inappropriate conclusions on this basis" (p. 140). However, as we can observe, the warning is constantly ignored (I would call this mistake "back-reconstruction"). Such a mistake does a lot of harm to linguistics, much more than the little and questionable good brought about by reconstructing language forms.

The development of both natural and social phenomena is traditionally described through the patterns of trees, generally binary in their structure. Recently the binary structure of the Uralic language tree was criticised by the specialist in Uralics Tapani Salminen in his presentation at the Lammi symposium "The roots of Finnish population" in October 1997 (see more closely in Künnap 1998a: 62–63). However, in addition to this critique of simplifying binarism, internationally, among philosophers and social scientists, in particular, a note of protest against the use of tree patterns

(arborealism) has become stronger and louder, in general. One of the mottoes to William E. Connolly's book "The Ethos of Pluralization" (1996) is from Gilles Deleuze's and Félix Guattari's work "A Thousand Plateaus" (1987): "We're tired of trees. They've made us suffer too much."

Arborealism is proposed to be replaced by rhizomatics. But let us follow the same authors themselves as pointed out by Connolly, "A rhizome as subterranean stem is absolutely different from roots and radicles. Bulbs and tubers are rhizomes... *A rhizome ceaselessly establishes connections between semiotic chains, organizations of power and circumstances relative to the arts, sciences and social struggles.* A semiotic chain is like a tuber agglomerating very diverse acts, not only linguistic but also perspective, mimetic, gestural and cognitive. ... To be rhizomatic is to produce stems and filaments that seem to be roots, a better yet connect with them by penetrating the trunk, but put them to strange new uses" (Connolly 1997: 94). Deleuze and Guattari continue writing about linguistic issues, "Binary logic is the spiritual reality of the root-tree. Even a discipline as "advanced" as linguistics retains the root-tree as its fundamental image [...] Chomsky's grammaticality, the categorical S symbol that denotes every sentence, is more fundamentally a marker of power than a syntactic marker: you will construct grammatically correct sentences, you will divide each statement into a noun phrase and a verb phrase (first dichotomy ...). Our criticism of these linguistic models is not that they are too abstract but, on the contrary, that they do not reach *abstract machine* that connects a language to the semantic and pragmatic contents of statements, to collective assemblages of enunciation, to a whole micropolitics of the social field. [...] Language is, in Weinreich's words, "an essentially heterogeneous reality". [...] It forms a bulb. It evolves by subterranean stems and flows, along river valleys or train tracks; it spreads like a patch of oil" (Deleuze, Guattari 1995: 5–7).

Against the background of all the development of the international consideration, the Uralists do little more, concerning language history, than continue to busy themselves with their protolanguages and a language tree. I can certainly understand them, convinced, that human consciousness is a phenomenon in the society which changes the slowest. Traditions are the foundation of the society, after all. However, in the

respect of science the latter is not valid to the extent as in some other area. This is something never to be forgotten.

References

- Connolly, W. E. 1995: *The Ethos of Pluralization*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Deleuze, G., F. Guattari 1987: *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, The Athlone Press, London.
- Dixon, R. M. W. 1997: *The rise and fall of languages*, Cambridge University Press.
- Fox, A. 1995: *Linguistic Reconstruction. An Introduction to Theory and Method*, Oxford University Press.
- Itkonen, E. 1998: Sukupuu ja kontakti. *Vir.* 96–103.
- Kallio, P. 1997: Uralic Substrate Features in Germanic? *JSFOu* 87: 123–130.
- Kallio, P.–J. Koivulehto–A. Parpola 1997: ”Kantagermaanin suomalais-ugrilainen substraatti”: perusteeton hypoteesi. *Tieteessä tapahtuu* 8: 47–51.
- Kallio, P.–J. Koivulehto–A. Parpola 1998, ”Kantagermaanin suomalais-ugrilainen substraatti”: edelleen perusteeton hypoteesi. *Tieteessä tapahtuu* 3: 45–48.
- Künnap, A. 1997a: Uralilaisten kielten jäljistä indoeurooppalaisissa kielissä. *Vir.* 79–83.
- Künnap, A. 1997b: Uralilaisten kielten läntinen kontaktikenttä. K. Julku (ed.), *Itämerensuomi – eurooppalainen maa*. Oulu, 63–74.
- Künnap, A. 1998a: Das multiwissenschaftliche Symposium ”Die Wurzeln der Bevölkerung Finnlands”. *Linguistica Uralica* XXXIV: 61–70.
- Künnap, A. 1998b: Über uralisches Substrat in indoeuropäischen Sprachen. *Linguistica Uralica* XXXIV: 1–7.
- Östman, J.-O.–J. Raukko 1995: The ’pragmareal’ challenge to genetic language tree models. S. Suhonen (ed.), *The Fenno-Baltic cultural area*. Helsinki. *Castrenianumin toimitteita* 49: 31–69.
- Pusztay, J. 1995: *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)*. Wiesbaden (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43).
- Pusztay, J. 1997: Ajatus uralilaisten kansojen ketjumaisesta alkukodista. K. Julku (ed.), *Itämerensuomi – eurooppalainen maa*. Oulu, 9–22.
- Wiik, K. 1996: Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. *Keel ja Kirjandus*, 581–589.
- Wiik, K. 1997a: How Far to the South in Eastern Europe Did the Finno-Ugrians Live? *Fennoscandia archaeologica* XIV: 23–30.

Wiik, K. 1997b: Suomalaistyyppistä ääntämistä germaanisissa kielissä. K. Julku (ed.), Itämerensuomi – eurooppalainen maa. Oulu, 75–103.

A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása

PETHÓ GERGELY

0. Bevezetés* ¹

A jelentéstan a huszadik századi nyelvészetnek – a hagyományosnak, illetve a modernnek tekintett irányzatok paradigmájába illeszkedőnek egyaránt – egyik legproblematikusabb részterülete. Tárgyának meghatározása rendkívüli nehézségekbe ütközik, és más nyelvészeti diszciplínákhoz képest rendkívül absztrakt, néha egyenesen megragadhatatlannak tűnő fogalmak alkalmazására kényszerül. A nagyon elnagyoltan így jellemezhető körülményekből ered az a tény, hogy lényegében Frege óta, tehát az utóbbi több mint száz évben csak meglehetősen kevés előrelépést produkáló vita alakult ki a jelentéseméletben a jelentésfogalom, illetve a párhuzamos, egymást kiegészítő jelentésfogalmak (mint amilyen pl. az extenzió és az intenzió a formális szemantikában) meghatározása, létjogosultságuk és érvényességi körük megállapítása körül. A jelentéseméleti viták elakadásának egyik okát abban a tényben kereshetjük, hogy a különböző elméletek megálltak az eltérő (logikai, filozófiai, pszichológiai stb., de megjegyzendő: szinte soha nem közvetlenül nyelvi) szempontokra alapozott álláspontok kinyilatkoztatása szintjén, és többnyire még csak kísérletet sem tettek

¹*Köszönettel tartozom mindenekelőtt Kiefer Ferenc akadémikusnak, láthatatlan kollégiumi tutoromnak, akinek irányítása alatt íródott ez a tanulmány, és akinek javaslatai, megjegyzései nagyon sokat segítettek a munkám során, valamint a Láthatatlan Kollégiumnak a munkám elvégzéséhez elengedhetetlen körülmények megteremtéséért. Köszönöm továbbá mindazok segítségét, akik a kéziratot átnézték és bíráló javaslatokat fűztek hozzá, ezen belül különösen Bényei Ágnesnek, Nyirkos István egyetemi tanárnak, Kocsány Piroska és Pelyvás Péter egyetemi docensnek, valamint legfőképpen Kertész András és Kövecses Zoltán egyetemi tanároknak.

A tanulmány teljes terjedelmében a következő jelölési konvenciókat alkalmazom: *Dőlten* szedem a tárgynyelvi adatokat. **Félkövér** szedéssel jelzem az értelmi kiemelést. KIS KAPITÁLISOKKAL emelem ki a tudományos szerzők nevét. VÉGIG NAGY BETŰKKEL jelölöm a fogalmak megnevezését (tehát pl. a KICSI jelölés a kicsiség fogalmára utal). ?-lel jelzem, ha egy példa szemantikailag nem jólformált (több ?-lel utalok az egyes példák elfogadhatatlansága között fennálló fokozati különbségekre). Aposztrófok között adom meg a tárgynyelvi kifejezések jelentését.

---

arra, hogy ezek teljesítőkéességét, adatokkal szembeni tarthatóságát alapos és kiterjedt esettanulmányok során ellenőrizzék.

Míg a mondatszemantika MONTAGUE, illetve a szigorú logikai eszközöket alkalmazó szemantikák neki köszönhető megjelenése óta lényegében továbblépett a tisztán spekulatív jellegén, és eredményeit összeveti a konkrét nyelvi tényekkel, a lexikális szemantika terén ez a fejlődés mindaddig nem bontakozott ki egyértelműen. Az idesorolható munkák döntően két csoport egyikét képviselik. Az egyik oldalt a **lexikográfiai** vagy ilyen jellegű munkák (értelmező szótárak stb.) jellemzik, amelyek nagy mennyiségű nyelvi adatot dolgoznak fel, de teljesen vagy legalábbis lényegében **elméletileg reflektálatlanul** (pl. ÉKsz., Duden Deutsches Universalwörterbuch, Webster's Collegiate Dictionary stb.)². Még a Collins Co-build English Language Dictionary, amelynek összeállításakor talán az egész szótárhoz tartozó legkomolyabban törekedtek az elméleti megalapozásra, is elmarad az elméleti nyelvészet elvárásaitól³. A másik oldalon azon **szószemantikai** elméletek sora áll, amelyeket nyelvi adatokra ténylegesen **csak ritkán alkalmaznak**, és akkor is mindenekelőtt illusztrációs céllal (ennek jellegzetes példája FILLMORE keretszemantikája)⁴. E végletek között számos köztes variáns is található; igen különös eset pl. CRUSE szójelentéstana, amely igen nagyszámú nyelvi adatot rendszerez szemantikai szempontok alapján, és a lexikon szerkezetéről nyilvánvalóan közvetít bizonyos – részben implicit – elméleti megállapításokat, ellenben mereven elzárkózik minden határozott jelentéseméleti állásfoglalástól⁵.

A **kognitív** forradalom nyomán a 80-as években megjelent, új szemléletű szemantikai irányzatok hoztak bizonyos javulást az **empirikus megalapozottság** és a **jelentéseméleti reflexió** egyensúlya terén. Az újabb elméleti keretekben készült, az adatok alapos feltárására törekvő tanulmányok viszont gyakran csak **egyetlen behatárolt jelenségcsoport** leírására vállalkoznak, és így nem látható, hogy ezek a megközelítések más jellegű adatokra alkalmazva milyen teljesítményt képesek nyújtani. Említést

² Vö. KIEFER ez irányú megjegyzését (1996: 62).

³ Elméletileg megalapozott (antonima)szótárak készítését javasolja pl. LANG (1995), felhívja a figyelmet a lexikográfia elméleti elmaradottságára. A szótárírás szemantikaelméleti vonatkozásait és az ehhez kapcsolódó problémákat tekinti át KONERDING–LEHR (szerk., 1997).

⁴ Vö. pl. FILLMORE (1985), FILLMORE–ATKINS (1992), ANDOR (1998); egyfajta alkalmazása található KONERDING (1993)-ban.

⁵ L. pl. CRUSE (1986), de másfelől (1988), (1992).

érdemelnek pl. RAPPAPORT és LEVIN az angol igék argumentumszerkezetével foglalkozó tanulmányai, DEANE írásai a poliszémiáról (egy a testrésznevekről szóló terjedelmes tanulmánnyal) vagy a kétszintű szemantika keretében készült munkák (többek között a kiterjedést jelentő melléknevek rendkívül alapos szemantikai elemzésével)⁶.

Tanulmányomban egy olyan szemantikai elméletet szeretnék új, **az eddig vizsgáltaktól eltérő jellegű** adatokra alkalmazni, amelynek alapján szintén csak aránylag szűk jelenségcsoportokat vizsgáltak mindeddig alaposan. Céloom kettős: egyfelől egy szótári egység, a **száj** szó használatának lehetőség szerint minél részletesebb és pontosabb jellemzése, másfelől pedig annak a megvizsgálása, hogy lehetséges-e az adatoknak a választott elméleti keretben történő leírása, különösen ügyelve az ezzel kapcsolatban felmerülő elméleti problémákra.

Mielőtt e kérdésekre rátérhetnék, röviden be kell mutatnom azt a tágabb elméleti kontextust, amelynek keretében az elemzést elvégeztem: a kognitív szemantikát.

0.1. Mi a kognitív szemantika?

A kognitív szemantika egy szemantikai irányzat, amelynek csírái a hetvenes évek jelentéstani szakirodalmában fedezhetők fel, virágkorát pedig 1987 óta éli⁷. A kognitív szemantika a **kognitív nyelvészet** néven ismert nyelvtudományi irányzat jelentéstani ágaként értelmezi önmagát, annak nyelvszemléletét, alapvető kérdésfelvetéseit osztja. Mind kérdésfelvetéseiben, mind pedig módszerében igen jelentős pluralizmus jellemzi: nem korlátozza magát a jelentés problémakörén belül valamely meghatározott részterületre (tehát pl. nem csupán szó- vagy mondatszemantikával foglalkozik), másfelől a különféle kognitív szemantikai elméletek egymástól igen jelentős mértékben eltérhetnek, pl. aszerint, hogy elfogadják-e mint leíró eszközt a szemantikai jegyeket, hogy alkalmaznak-e formális jelölés-technikát, hogy szükségesnek tartják-e a jelentésleírásban a prototípusok

⁶ Vö. pl. LEVIN (1993); DEANE (1987) és (1988); illetve BIERWISCH – LANG (szerk., 1987), ezen belül különösen BIERWISCH (1987) és LANG (1987). A kognitív elméletek jelzett tematikai megosztottságához l. még KIEFER (1994) és (1995).

⁷ Ebben az évben jelent meg LAKOFF (1987) és LANGACKER (1987), a kognitív nyelvészet két alapműve, amelyek igen jelentős mértékben meghatározzák az azóta eltelt évek jelentéstani szakirodalmát, különösen az általuk széles körben elterjesztett **prototípuselmélet** révén (ehhez l. TAYLOR 1995, TSOHATZIDIS szerk., 1990, valamint az 51. lábjegyzetet).

bevezetését stb. A módszerek választása gyakran általánosabb nyelvelméleti állásfoglalástól függ. Talán egyetlen közös nevező közöttük a kognitív nyelvészet programjának elfogadása, így a kognitív szemantika meghatározásához mindenekelőtt ezt érdemes áttekintenünk.

A kognitív nyelvészet alapvetően azt igyekszik feltárni, hogy az egyes ember **megismerésében, gondolkodásában milyen szerepet játszik a nyelv**, illetve hogyan helyezkedik el az ember egyéb elméleti kognitív képességeinek (a fogalmi gondolkodás, a kategorizáció, az érzékelés képessége) szövődékében. Elméleti modelleket alkot azzal a céllal, hogy minél pontosabban ábrázolja nyelvi képességeink működését, és e modelleket úgy alkotja meg, hogy megfeleljenek a **pszichológiai realitás** kritériumának (bár ez sokszor nem ellenőrizhető, és így mindenekelőtt igényként jelenik meg). A modelleknek nemcsak azokat az eredményeket kell adniuk, amelyeket a nyelvképességünk maga is produkál, hanem ezek létrehozásának is minél inkább hasonlítani kell ahhoz, ahogyan az emberi elme dolgozik. Ez a célkitűzés élesen szemben áll a korábbi paradigmáival, a strukturalista-behaviorista nyelvészetével, amely a nyelvképességnek csak a végtermékeivel, a (lehetőleg írott) megnyilatkozásokkal – a performanciával – foglalkozott, és a nyelvhasználat háttérében lévő nyelvképességet (kompetenciát), valamint különösen a nyelvhasználat procedurális aspektusát⁸ teljesen figyelmen kívül hagyta⁹. A kognitív nyelvészet a nyelvet elsődlegesen az **emberi elmében** lejátszódó bizonyos folyamatok halmazaként fogja fel, ezért az általa vallott nyelvfilozófiát mentalizmusnak nevezzük¹⁰. Ezzel szemben a strukturalizmus nyelvfilozófiája a nyelvet elsődlegesen társadalmi létezőként értelmezte, mint olyan szabályok összességét, amelyek a nyelvközösség tagjainak megegyezése alapján vannak érvényben (azaz konvencionalista nyelvelméletet vallott magáénak).

A kognitív nyelvészetnek két nagy, egymással szemben álló vonulatát különbözteti meg az irodalom¹¹. Az egyik oldalt azok a kutatók alkotják, akik úgy vélik, az emberi megismerő képességek rendszere **több, részben**

⁸ Azaz azt, hogy milyen folyamatok során jön létre a kompetenciaként adott tudás alapján a performancia.

⁹ Különösen érvényes ez a BLOOMFIELD neve által fémjelzett behaviorizmusra, amely a nyelv létrehozását – mint közismert – “fekete doboznak” tekintette, közvetlenül megismerhetetlennek tartotta, és ezért nem is foglalkozott vele.

¹⁰ A mentalizmus megjelenése a nyelvészetben mindenekelőtt CHOMSKY munkásságához köthető, l. különösen (1968/1995, 1975).

¹¹ L. pl. SCHWARZ (1992), KIEFER (1994).

önálló, egymástól világosan elkülönülő, bár egymással kommunikáló és együttműködő részrendszerre – ún. modulra – tagolódnak, azaz vannak olyan szabályszerűségek, amelyek csak az egyik részrendszer működésére jellemzők, az összes többiére viszont nem. Az így felfogott kognitív képességek közül az egyiket alkotja a nyelvi rendszer, amely viszont (legalábbis az ezen az oldalon elhelyezkedő kutatók többsége szerint) önmaga is különálló (fonológiai, szintaktikai, szemantikai stb.) részrendszerekből tevődik össze. Ezt a vonulatot **modularizmusnak** nevezzük. A modularista kognitív szemantikai elméletek azt feltételezik tehát, hogy a nyelvi kifejezések értelmezését (illetve értelmes kifejezések létrehozását) egy **önálló** szemantikai rendszer irányítja. A céljuk ennek megfelelően azoknak a szabályoknak a feltárása, amelyek speciálisan a **szemantikai rendszer** működését határozzák meg.

A másik oldalon azok a kutatók állnak, akik szerint az emberi kogníció **tagolatlan, összefüggő egész**, azaz a különböző kognitív képességeket – az érzékelést éppúgy, mint a gondolkodást és a nyelvet – ugyanazok az igen absztrakt és általános érvényű szabályszerűségek irányítják. A nyelv nem különül el tehát az egyéb kognitív képességektől, különösen pedig a gondolkodástól nem, hanem szorosan kapcsolódik azokhoz, elválaszthatatlan tőlük. Ez az elmélet **holizmus** néven ismert. A holisztikus vonulatot követő szemantikák értelemszerűen elvetik a nyelvi (lexikális) szemantikai tudás és az ún. enciklopédikus tudás (a világról alkotott ismereteink összessége) különválasztását, és előszeretettel foglalkoznak azokkal a kérdésekkel, amelyek kapcsán megfigyelhető a különböző (szerintük csak a leírás szintjén, önkényesen meghatározható, de reálisan nem létező) részrendszerek – pl. a szintaxis és a szemantika – kölcsönhatása. A céljuk ennek alapján kézenfekvő: azokat az emberi kognícióra **általánosan jellemző** szabályszerűségeket keresik, amelyek a nyelvhasználatban, így a kifejezések értelmezésében is szerepet játszanak. A holisztikus kognitív szemantikák így többé-kevésbé közvetlenül az emberi gondolkodással kapcsolatos kérdésekre keresnek választ; azt vizsgálják például, hogy hogyan kategorizáljuk a világot a nyelv segítségével, és ez a kategorizálás hogyan befolyásolja a gondolkodásunkat (azaz kérdéseik sok átfedést mutatnak a kognitív pszichológia kérdéseivel, valamint jelentős mértékben annak az eredményeire, felismeréseire is támaszkodnak). Az említett általános kognitív szabályszerűségek közül az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben kutatott az ún. fogalmi metafora, amely

mind a nyelvben, mind a gondolkodás, illetve az érzelmek körében érvényesül¹².

A kognitív jelentéstan általában – függetlenül attól, hogy a két említett vonulat közül melyiket fogadja el az adott kutató – a különböző komplexitási szintű kifejezések megalkotását és értelmezését lehetővé tevő **elménkben tárolt szemantikai struktúrákat** igyekszik rekonstruálni (ami nem más, mint a kognitív nyelvészet programjának egy specifikus témára, a jelentésre való szűkítése), mégpedig úgy, hogy minél pontosabban számot adjon a nyelvi elemek viselkedéséről. Ahogy a kognitív nyelvelmélet, a szemantikaelmélet is egy hármass kérdésfelvetésből indul ki ennek kapcsán: első kérdése, hogy hogyan vannak elménkben **reprezentálva** a szemantikai információk (tehát milyen **struktúrák** és milyen rajtuk operáló **szabályok** vannak elménkben). A második kérdés, hogy hogyan **sajátítjuk el** ezeket az információkat. A harmadik pedig, hogy hogyan **használjuk fel** őket a konkrét nyelvi megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésekor¹³.

A kognitív szemantika különösen nagy figyelmet szentel a nyelv **kreatív** használatával kapcsolatos témáknak. Kiemelt helyen szerepel céljai között (a KATZ–FODOR-elmélet egyik örökségeként¹⁴, illetve általában a generatív grammatika hatására) annak megmagyarázása, hogy hogyan tudunk olyan szemantikailag jólformált mondatokat létrehozni és értelmezni, amelyeket korábban soha nem hallottunk. Egy másik kedvelt témája a rendszeres (vagy szabályos) poliszémia jelensége, amelynek modellezésére az utóbbi másfél évtizedben számos javaslat született¹⁵, valamint a kifejezések nem tulajdonképpeni értelmük szerint való különböző használatai (metafora, metonímia stb.).

0.2. Adataim forrása

A vizsgálat kifejtése előtt említést érdemel a feldolgozandó nyelvi anyag forrásának a kérdése. Az I. részben szereplő példákat jelentős rész-

¹² A fogalmi metafora fogalmához és jelentőségéhez l. az I. rész 4. fejezetét, továbbá KÖVECSES (1998)-at és JÁKEL (1997)-et.

¹³ L. BIERWISCH (1983b).

¹⁴ A KATZ–FODOR elmélet hatásáról a kognitív jelentéstanra l. GEERAERTS (1988).

¹⁵ A jelenség talán legátfogóbb bemutatását l. APRESJAN (1973). A poliszémia problémájának megoldására szánt elméletek közül különösen fontosak a holisztikus megközelítéshez kapcsolódók (vö. LAKOFF 1987), a BIERWISCH-féle kétszintű szemantika (amelyről alább, a II. fejezetben részletesebben szólok), valamint PUSTEJOVSKY munkássága (l. különösen 1995), aki a számítógépes nyelvészet felől vizsgálja a kérdéskört.

ben magam alkottam, és gondosan véleményeztettem őket anyanyelvi beszélőkkel. Hogy a felvett adatok minél megbízhatóbbak legyenek, igyekeztem nemcsak saját példákra, hanem nyelvi korpuszokra is támaszkodni. Felhasználtam az ÉKsz.-et, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nagyszótári korpuszát is (a továbbiakban NSzK.).

A feldolgozandó nyelvi anyag sajátos jellege miatt különösen a *száj* metaforikus jellegű használati lehetőségei kapcsán volt szükség a nyelvi példák fokozott ellenőrzésére. Ugyanis mivel e használatok jellegzetesen beszélt nyelvek, és sem irodalmi, sem publicisztikai szövegekben nem fordulnak elő, illetve mivel arra is kíváncsi voltam, hogy e használati típus csak bizonyos tárgyakhoz kötötten fordul-e elő, illetve kreatív módon is alkalmazható-e, korpuszok és egyéb független források igénybevételére **nem volt lehetőség**. Hogy mégis minél megbízhatóbb adatokat szerezzek ezzel kapcsolatban is, **megnevezési tesztet** dolgoztam ki. A tesztet személyes interjú során végeztettem el az adatközlőkkel. A feladatsor részleteit és a nyert eredményeket terjedelmi megfontolásból nem közlöm, de eredményeit a megfelelő fejezetben következetesen felhasználtam.

0.3. Munkám további felépítése

Írásom I. részében arra törekszem, hogy a *száj* szó **nem idiomatikus** használatának lehetőség szerint teljes körét **áttekintsem**, és előzetesen **rendszerizzem**, II. részében pedig megkísérlem a vizsgált szó **szemantikai reprezentációjának** felvázolását egy választott kognitív szemantikai elmélet, mégpedig a kétszintű szemantika által kínált keretben. Míg a második részben hangsúlyozottan a kétszintű szemantika terminológiáját alkalmazom, az elsőben számos kifejezést preteoretikusan használok, nem téve kísérletet sem ezek értelmének pontosabb meghatározására. Különösen említést érdemelnek az így használt következő kifejezések: *szó*, *lexéma*, *metafora*, *metonímia*, *jelentés*, *jelentésösszetevők*, *kontextus*.

A nyelvi adatok első részbeli elemzése során a kognitív nyelvelmélet és szemantika bizonyos alapvető feltevéseit követem és terminológiáját (*fogalom*, *reprezentáció*, *konceptualizáció*, *kategorizáció* stb.) alkalmazom. Megközelítésemet ezen a tágabb kereten belül jórészt **elméletsemlegesnek** szánom, azaz szándékom szerint az általam tett megállapítások zömének számos különböző kognitív jelentéselméleten belül értelmezhetőnek kell lennie; a fogalmi apparátus és az eszköztár ugyanis, amelyet használok, nem kötődik speciálisan egy bizonyos kognitív szemantikai elmélethez, hanem azok többségével összeegyeztethető. Hangsúlyozandó

viszont, hogy különbséget tesztek nyelvi szemantikai tudás és nyelven kívüli világismeret (ún. enciklopédikus tudás) között, illetve pragmatikai és szemantikai jelenségek között, mivel úgy vélem, ezek a különbségtételek meglehetősen közkeletűek a nyelvészeti szakirodalomban. Több elmélet elutasítja viszont ezeket – különösen a holisztikus kognitív szemantikák –, így korlátozott.

A második részben szereplő kifejtés során feltételezem, hogy az olvasó legalábbis nagy vonalakban ismeri a formális szemantika alapvető feltevéseit és legfontosabb leíró eszközeinek működését¹⁶.

0.4. Az adatok előzetes csoportosítása

0.4.1. Hogy az I. részben szereplő részletes elemzésre már eleve bizonyos szempontok alapján megrostált és rendezett adathalmaz birtokában vállalkozhassunk, első közelítésként célszerű röviden áttekintenünk, hogy nagy vonalakban milyen használati vannak a *száj* szónak. Lényegében négy használati lehetőséget különíthetünk el:

1. A *száj* az emésztőcsatornának a fejen található kezdeti nyílása, a mögötte levő üreggel együtt. Ezen belül megnevezhetjük így az ajkakat (*kifestette a száját*), valamint a szájüreget is (*kiöblíti a száját*).

2. *Száj* lehet valamely üregnek, üreges testnek, szervnek a nyílása (pl. *a zsák, kulacs szája*).

3. A *száj* szerepelhet olyan idiomatikus kifejezésekben, szólásokban és közmondásokban, amelyek a beszéddel kapcsolatosak. Ilyenek pl.: *jár a szája; tartja a száját; befogja a száját; a szájába adja a szót; a számból vette ki a szót; megégeti a száját; csak szájjal segít; szájába rág (valakinek valamit); a szájára ül (valakinek); a szájára vesz (valakit); befagyott a szája* (O. Nagy 1994: Sz 21); *sima a szája* (uo. Sz 35); *Akkora a szája, mint a bécsi kapu. Kirojtosodik a szád*.

4. Végül szerepel elszórtan különböző egyéb idiomatikus kifejezésekben, szólásokban, közmondásokban, pl. *tátja a száját; elgörbül a szája; megnyalja a száját utána*. Ezek a fordulatok rendre különböző érzéseket kísérő jellegzetes mozdulatokra utalnak (azaz metonimikusan motiváltak).

Míg a 4. csoport jelentés szempontjából heterogén, az első hármat fel-foghatjuk úgy, mint a *száj* szó **három különböző jelentését** (ezt teszi pl. az ÉKsz.). Felmerül a kérdés, hogy a lexéma jelentésspektrumának e három nagy egységre való tagolása ideálisnak tekinthető-e, vagy más tagolás esetleg megalapozottabb lehet-e. Ennek megválaszolása a további,

¹⁶ Ezek összefoglalását l. pl. a DOWTY–WALL–PETERS (1981) tankönyvben.

részletesebb elemzések feladata lesz, végső választ csak a II. részben fogok javasolni. Bizonyos előzetes megállapításokat viszont már most tehetünk e kérdéssel kapcsolatban:

0.4.2. Először is azonnal szembevetendő, hogy a 2. jelentés az 1.-vel hozható összefüggésbe, ahhoz képest **másodlagosnak** tekinthető: az emberi száj fizikai megjelenése mintául szolgál valamely egyéb üreges tárgy nyílásának megnevezésére. A 3. jelentés ('a beszéd szerve') ilyen módon nem kapcsolódik sem az 1.-höz, sem a 2.-hoz. Az 1.-höz hasonlóan az emberi testrésztre vonatkozik, de annak nem fizikai valóját, hanem egy jellegzetes és fontos funkcióját helyezi előtérbe: a beszédet.

Míg az 1. és 2. jelentésben a *száj* szóelőfordulás jól körülhatárolható szemantikai tartalommal járul hozzá a kontextus jelentéséhez, és így – legalábbis durva közelítésként – érvényes rá a kompozicionalitás elve¹⁷, a 3. és a 4. alatt kizárólag olyan előfordulásokat találunk, ahol egy a *száj* szót tartalmazó, formailag komplex kifejezés metaforikus vagy metonimikus értelmezést kap, amely jelentésnek **nem alkotja részét a *száj* jelentése**; a kompozicionalitás elve – mint az **idiomatikus kifejezések** kapcsán általában – nem érvényesül¹⁸. A *száj* szóra vonatkoztatva ez azt jelenti: míg

¹⁷ A **kompozicionalitás elve** a szemantika egyik leglényegesebb, legerősebb központi hipotézise. Azt mondja ki, hogy **a komplex kifejezés jelentése az őt felépítő kifejezések jelentésének és összekapcsolásuk módjának függvénye** (a *függvény* szót szigorú értelemben véve, amely egyértelmű meghatározást jelent). A kompozicionalitás elve a formális szemantikák felépítésének létfontosságú feltétele, és a természetes nyelvi szemantikai elméletek jelentős része is (bár többnyire fenntartásokkal és csak munkahipotézisként) elfogadja. Megjegyzendő viszont, hogy a holisztikus kognitív szemantikák – elsősorban éppen azért, hogy az idiómákat is kezelni tudják – elutasítják a kompozicionalitás elvét mint a természetes nyelvek legfontosabb szemantikai szabályszerűségét, és helyette a gyengébb **motiváltság**-hipotézist képviselik (vö. LAKOFF 1987 több helyen, de különösen 346–8), amely szerint a komplex nyelvi kifejezések jelentését a részeik motiválják (eszerint nem algoritmizálható a komplex kifejezések jelentésének felépítése az egyszerűbbekből).

¹⁸ Az idiómák szemantikai státuszához l. különösen CRUSE (1986: 37–45). Említésre méltó ennek kapcsán RUHL munkássága (l. különösen 1989), aki azt a kérdést veti fel, hogy az általában idiomatikusnak tekintett kifejezések jelentése valóban nem részeik jelentésének függvénye-e, számos érdekes példát hoz fel e hagyományos nézet ellen, és egyszersmind azt állítja, hogy a valódi idiómák sokkal ritkábbak, mint gondolnánk. Amennyiben egy szemantikaelmélet elfogadja a kompozicionalitás elvét, az idiómákat **szemantikai szempontból** elemezhetetlen, elemi egységekként kell felfognia. Az idiómák jelentését egy ilyen keretben a mentális szótár egyenként rögzíti (így szemantikai szempontból a lexémákkal egyenértékűek).

az 1. és 2. jelentésben való előfordulásaira meg tudunk adni parafrázist (*ajak, szájüreg; illetve nyílás*), addig a 3. és a 4. pont alá sorolt esetekben ez nem lehetséges. Maga a *száj* az idiomatikus kontextusokon belül nem hordoz olyan szemantikai információt, amely beépülne az egész kifejezés jelentésébe úgy, hogy azon belül elkülöníthető egységet alkosson. Ha egy olyan körülírást alkalmazunk, hogy a 3. alatti példákban a *száj* ‘a beszéd szerve’-ként szerepel (l. pl. ÉKsz.), ezzel ennek megfelelően nem a *száj* jelentését adjuk meg a megfelelő kifejezésekben, hanem csupán gyakorlati segítséget nyújtunk ezek értelmezéséhez (pl. nyelvtanuló számára). Nem maga a *száj* hordozza ezekben a beszéddel kapcsolatos szemantikai információt, hanem **az egész kifejezés** jelentése függ össze a beszéddel.

Felmerül a kérdés, hogy ha a *száj* szó nem vesz részt az említett idiómák jelentésének felépítésében, mivel magyarázható az, hogy tökéletesen **motiválnak érezzük** a *száj* szó megjelenését ezekben a kifejezésekben, szemben az olyan, az átlagos beszélő számára motiválatlan idiómákkal, mint amilyen pl. a *csütörtököt mond*, amely jelentésének semmi köze sincs sem a hét napjához, sem a beszéléshez. Nos, amennyiben az idiomatikus kifejezés jelentésén belül nem tartunk elkülöníthetőnek a *száj*-hoz rendelhető részt, ezáltal a legkevésbé sem állítjuk azt, hogy a *száj* szónak semmi köze sincs a kérdéses kifejezések értelmezéséhez. Sokkal inkább arról van szó, hogy e kifejezéseknek nem az idiomatikus (az említett esetekben metafora vagy metonímia által létrejött), hanem a kompozicionálisan felépülő **szó szerinti** jelentésében működik közre a *száj* mint összetevő¹⁹. A szó szerinti jelentés pedig a metaforikus jelentésnek mindenképpen alapjául szolgál valamilyen szinten²⁰. A kérdéses idiomatikus kifeje-

¹⁹ Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy a kifejezések idiomatikus és metaforikus vagy metonimikus volta, illetve nem idiomatikus és szó szerint értelmezett volta között nincs általánosan érvényes összefüggés: idiómák lehetnek szó szerint értelmezett kifejezések is (ilyenek pl. a *nyomozást folytat*-féle funkcióigés szerkezetek), másfelől természetesen a metaforikus kifejezések nem mind idiomatikusak (l. pl. a *száj* fentebb megadott 2. jelentését).

²⁰ A szó szerinti és a metaforikus értelmezések viszonyáról a különféle metaforaelméletek különbözőképpen vélekednek. A SEARLE nevéhez fűződő pragmatikus metaforaelmélet úgy véli, hogy mint minden kifejezésnél, egy metafora hallatán (bármilyen jellegű is az) mindig a szó szerinti jelentésből indulunk ki, úgy próbáljuk értelmezni. Ha a – szűkebb vagy tágabb – kontextus nem engedi meg a szó szerinti értelmezést, mert a megnyilatkozás úgy valamilyen oknál fogva értelmezhetetlen (pl. összeegyeztethetetlen elemeket, ellentmondást stb. tartalmaz), úgy a befogadó kísérletet tesz nem szó szerinti (metaforikus, metonimikus, ironikus stb.) értelmezésekkel, míg nem talál egy olyat,

zések szó szerinti olvasatában – értelemszerűen – a *száj* is szó szerinti (1.) jelentésben szerepel, tehát a megfelelő testrésze utal. Ehhez a testrészhez viszont többek között kapcsolódik az a képzet is, hogy rajta keresztül beszélünk; ez pedig **kellőképpen motiválja** az egész kifejezés metaforikus olvasat szerinti jelentését. Amennyiben elfogadjuk a nyelvi szemantikai és a nyelven kívüli enciklopédikus tudás különválasztását, azt mondhatjuk a fentebbiek értelmében, hogy a *száj* lexémához tartozó elméleti szemantikai reprezentációban nincs elraktározva a 'beszéd szerve' információ, amely közvetlenül hozzájárulna az idiomatikus kifejezések jelentéséhez, hanem a szájhoz kapcsolódó (nyelven kívüli) fogalmi ismereteinkben lelhető fel az.

Mindezek tükrében összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a fentebb 3. használati lehetőségként felsorolt kontextusokban a beszéddel kapcsolatos jelentés **nem magához a *száj* előfordulásaihoz kapcsolódik**, hanem az azokat tartalmazó komplex kifejezések egészéhez. Ezek az előfordulások az idiomatikus jelentésre nézve **szemantikailag üresek**, így a *száj* lexéma jelentésének további elemzése során eltekinthetünk tőlük.

0.4.3. A következőkben a *száj*-nak előbb az 1., majd a metaforikus jellegű 2. jelentését fogom megvizsgálni, és arra a kérdésre keresem a választ, hogy fentebb megadott értelmezések előreláthatólag közvetlenül felhasználhatók-e a lexéma szemantikai reprezentációjának rekonstrukciója során, vagy szükségesek-e módosítások.

Az 1. jelentéshez rendelt körülírással (*az emésztőcsatornának a fejen található kezdeti nyílása, a mögötte levő üreggel együtt*) kapcsolatban felmerül a gyanú, hogy bár kétségkívül egyértelműen azonosítja a száját, aligha felelhet meg annak a szemantikai információnak, amely elménkben a *száj* lexémához van rendelve, ti. szakszerű jellegű, anatómiai szakkifejezést (*emésztőcsatorna*) is tartalmaz. Intuitíve érezzük, hogy aki képes

amelyet megfelelőnek ítél. A szó szerinti értelmezés tehát a pragmatikus elmélet szerint mindig együtt jár a metaforikussal, megelőzi azt. A kognitív metaforaelmélet (l. az I. 4. szakaszt) ellenben úgy véli, hogy az ún. konvencionális metaforákat (tehát a nem költői, nem kreatív, hanem szokásosan használt, mindennapi, gyakran idiomatikus jellegű metaforákat) közvetlenül metaforikusan értelmezzük (és alkotjuk meg), a használat során nem tesszük meg a kitérőt a szó szerinti jelentés megalkotása felé. A szó szerinti értelmezés csak a diakroniában előzi meg és motiválja a metaforikusát; bár legtöbbször (a nem teljesen holt metaforák esetén) tudatosítható a metafora szó szerinti olvasatához való kötődése, ez nem a metafora "rendeltetésszerű" használata során történik meg. E két szélső álláspont további kifejtését és összevetését l. JÁKEL (1997: 107–15).

használni a *száj* szót, **nem ezekre az ismeretekre támaszkodik**, hanem valamilyen más használati szabályra, amely nem foglалható könnyen szavakba. Ezt a jelenséget – hogy ti. a nyelvben vannak mind könnyen definiálható, mind pedig nagyon nehezen körülírható jelentésű, mindazonáltal teljesen automatikusan használt szavak – a jelentéstan jól ismeri. Az előbbi csoportot névleges, az utóbbit természetes kifejezéseknek (*nominal*, ill. *natural kind terms*) nevezik²¹. Míg a névleges kifejezéseket gyakran **definiójukon** keresztül tanuljuk meg, de legalábbis igen könnyen definiáljuk (ilyenek pl. bizonyos tudományos terminusok), a természetes kifejezések jelentését nem tudjuk ilyen módon leírni, és nem is definíció által, hanem valami más módon (pl. rámutatással) sajátítjuk el őket.

A *száj* lexéma e szempont alapján világosan a természetes kifejezések csoportjába tartozik, használatát nyilván nem irányíthatja olyan – tudományos jellegű fogalmat is tartalmazó – szabály, mint a megadott definíció. Kérdés viszont, hogy akkor hogyan jellemezhetjük a *száj* szó jelentését. Alapvetően **két lehetőség** van adva: egyfelől feltételezhetnénk azt, hogy a *száj* jelentésének megadására az ilyen jellegű körülírások eleve **alkalmatlanok**, másfelől pedig azt, hogy elvben megfelelőek, csak gondosabban kell **motiválnunk** (nyelvhasználatbeli tények alapján is) az általunk megadott leírást.

a) Az első megoldás szerint azt mondhatnánk, hogy a *száj* a SZÁJ fogalmára utal, amely fogalmi rendszerünkön belül **önálló, független, elemi** – tehát nem más fogalmakból összetett – **egység**. Ez esetben azt mondhatnánk, hogy a *száj* szó jelentése egyszerűen ‘száj’, minden további adat, amellyel ezt kiegészítjük, nem a lexéma által hordozott szemantikai információt jellemzi, hanem a szájnak mint objektumnak (a szó denotátumának) a tulajdonságait sorolja fel.

A mellett, hogy a SZÁJ-t elemi, “primitív” fogalomként értékeljük, egy súlyos érv szól: a 2. alatti használatok megléte. Az, hogy a *száj*-nak – számos más testrésznévhez hasonlóan – van ilyen metaforikus jellegű, másodlagos használata, és ezek a használatok igen elterjedtek a világ nyelveiben, talán univerzálisak is, valószínűsíti, hogy igen alapvető, egyszerű konceptuális egységről lehet szó. A metaforikus használat ugyanis csak akkor lehetséges – amint ezt a kognitív metaforaelmélet is megfogalmazta az egyirányúság elveként²² –, **ha a megnevezésre használt fogalom egyszerűbb**, az ember számára ismertebb,

²¹ E két fogalomhoz l. CRUSE (1986: 140–1), illetve részletesebben SCHWARTZ (1979).

²² L. JÄKEL (1997: 57–64); l. még alább, az I. rész 3. fejezetben.

megszokottabb, mint a megnevezett. E kérdésre alább, a metaforaelmélet kapcsán ismét ki fogok térni²³.

b) A másik lehetőség, hogy a *száj*-t **komplex** (más fogalmakból össze tevődő) fogalmi egységre utaló lexémának tartjuk. Ez esetben a javasolthoz hasonló leírási eljárással (tehát gyakorlatilag jelentésösszetevőkre való felbontással) legalábbis elvben **megfelelően jellemezhetnénk** jelentését. A fő érv, amely alapján emellett érdemes állást foglalnunk, bizonyos, az I. részben részletesebben elemzendő, sajátos nyelvi használatbeli jelenségekre épül. A *száj* elsődleges, az emberi testrészt utaló használatán belül ugyanis legalább kétféle használati módot figyelhetünk meg, amelyek kapcsán a *száj* előfordulásait *ajak/ajkak*-ként, illetve *szájüreg*-ként parafrazeálhatjuk. A kétféle használati módhoz, amint a későbbiekben megfigyelhetjük, a *száj* (mint testrész) konceptualizációjának két világosan elkülönülő módja kapcsolódik: egyrészt a ‘szájnyílást elzáró akadály’, másrészt a ‘szájüreg mint tartály’-olvasat. Egy harmadik önálló konceptualizálási mód a ‘szájnyílás’.

Ha az előbbi megoldást választanánk, e három olvasatot nem tudnánk egymástól elválasztani, a *száj* egyjelentésű szónak minősülne (ti. a jelentése mindig egyszerűen ‘száj’). Az alábbiakban bemutatott adatok alapján viszont helyesebbnek látszik a *száj* **poliszémként** való értékelése. Ehhez viszont arra van szükség, hogy az AKADÁLY, a TARTÁLY, illetve a NYÍLÁS fogalmaknak szerepet tulajdonítsunk a *száj* szó jelentésének felépítésében, azaz elfogadjuk, hogy az nem elemi egység.

0.4.4. Az I. részben az imént felsorolt használati módokat a kellő megbízhatóságú elméleti feldolgozást lehetővé tevő alapossággal fogom elemezni, az ‘akadály’ és a ‘nyílás’ olvasatokat összevonva, a ‘tartály’-t ezektől elválasztva. Újabb fejezetben vizsgálom a *száj* szót mint állatok

²³ Felhozhatunk ennek az alternatívának az alátámasztására egy másik, valamivel gyengébb érvet is: A természetes kifejezések – éppen mivel nem definíciójuk révén denotálnak – a nyelvfilozófiai szakirodalom (vö. különösen SCHWARTZ 1979) szerint a tulajdonnevekhez hasonlóan ún. **merev jelölők**, azaz denotátumaik köre minden lehetséges világban azonos (ehhez l. KRIPKE 1972). Bár úgy vélem, igen nehéz olyan világot elképzelni, ahol a *száj* nem az emésztőcsatorna kezdeti nyílása (talán egy olyan mitikus világra gondolhatnánk a leginkább, amelynek istenei teljesen emberszerűek, viszont nem táplálkoznak), a *száj* szó megítélésem szerint valószínűleg merev jelölőnek mondható. Amennyiben ez így van, és amennyiben egy kifejezés merev jelölő volta kizárja azt, hogy valamely definíció határozza meg denotátumainak körét, mindebből az következik, hogy a tárgyalthoz hasonló (definíciószerű) jelentésleírások elvben sem jellemezhetik adekvát módon a *száj* szó jelentését.

megfelelő testrészének a megnevezését, valamint szintén külön a 0.4.1. alatt a 2. pontban megadott használatokat. Ezt a tagolást viszont **csupán a jobb áttekinthetőség** érdekében alkalmazom, és **ezen túl semmilyen elméleti jelentőséget nem tulajdonítok neki**. Az olvasatoknak az általam választott elmélet keretében tudatosan elvégzett rendszerezésére csak a II. részben, az adatok felsorolását és elemzését követően lesz lehetőség.

I. A száj szó használati lehetőségei

1. A száj mint 'nyílás' és 'akadály'

A lexéma első használati módja, amelyet meg fogok vizsgálni, a száj **nyílásának**, illetve a nyílást körülvevő **ajkaknak** a megnevezése. Ilyen értelemben használjuk a száj szót a következő mondatokban:

- (1) *János megharapta a száját.*
- (2) *Juditnak szép szája van.*
- (3) *Kirúzsozta a száját.*
- (4) *Csücsöríti a száját.*
- (5) *Ebéd után megtörölte a száját.*
- (6) *A fogorvosnál nagyra tátotta a száját.*

Az (1–4) mondatokban a száj előfordulása a jelentés megváltozása nélkül **felcserélhető** az *ajak* szóval:

- (7) *János megharapta az ajkát.*
- (8) *Juditnak szép ajka van.*
- (9) *Kirúzsozta az ajkát.*
- (10) *Csücsöríti az ajkát.*

(A1) Ha egy szó behelyettesíthető egy másikkal a kontextus jelentésének megváltozása nélkül, ez azt jelenti, hogy a két szó egymás szinonimája. Ha két szó jelentése nem azonos, akkor bizonyosan nem helyettesíthetők be így egymással. Amennyiben egy A szó csak **bizonyos kontextusokban**²⁴ helyettesíthető be a vele szinonim B szóval, míg másokban nem, valószínűsíthető (bár nem bizonyos), hogy az A szó **többértelmű** (tehát poliszém vagy homonim). Ez a jelenség képezi az alapját a többértelműség diagnosztizálására szolgáló ún. **szinonimatesztnek**²⁵.

²⁴ Itt is, mint a továbbiakban is kizárólag a **nem idiomatikus** kontextusokról beszélek, ezért pontosabb lenne *bizonyos nem idiomatikus kontextusok*-at mondani.

²⁵ CRUSE (1986: 54–7). Itt CRUSE elemzi azokat az okokat is, amelyek azt eredményezik, hogy egy szó bizonyos kontextusokban nem helyettesíthető be a szinonimájával, aminek

Míg az (1–4) mondatokban a *száj* behelyettesíthető az *ajak* szóval anélkül, hogy a jelentés bármennyire is megváltozna, az (5) és (6) mondatban ez a behelyettesítés nem lehetséges:

(11) *Ebéd után megtörölte az ajkát.*

(12) ? *A fogorvosnál nagyra tátotta az ajkát/ajkait.*

A (11) véleményem szerint szemantikailag nem rossz, viszont nem teljesen azonos jelentést hordoz, mint az (5) mondat. A (12) szemantikailag rendhagyó.

1.1. Probléma: Miért nem végezhető el a behelyettesítés az (5) példában?

1.2. További adatok: Miben áll az eltérés az (5) és a (11) példák jelentése között? Megítélésem szerint míg az *ajak* szó csak magukra a szájüregbe vezető nyílást elzáró ajkakra vonatkozhat, a *száj* amellet, hogy ezt is kifejezheti, utalhat (mint az (5) mondatban is) az arcnak egy nagyobb részére, a tulajdonképpeni száj környékére is, amelyet felülről az orr, alulról az áll határol²⁶.

Ez a tény viszont kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt feltételezhetnénk azt, hogy a *száj* szó az ‘ajkak’ és az ‘ajkak környéke’ jelentésekre nézve többértelmű. A *száj* szó az (5) mondatban az utóbbi jelentésben szerepel, ezért ha behelyettesítjük az *ajak* szóval (amely nyilván az előbbi jelentést hordozza), a mondat jelentése (a kompozicionalitás elvének megfelelően) megváltozik. Ennél a feltételezésnél intuitíve elfogadhatóbbnak tűnik viszont az, hogy a *száj* szó erre a két olvasatra nézve nem többértelmű, és az, hogy a száj környékére is utalhat, **metonimikus kiterjesztés** következménye. Ugyanez a kiterjesztés (véltetően a *száj-énál* eleve specifikusabb jelentésénél fogva) nincs megengedve az *ajak* szó esetében.

1.3. Megoldás: A (11) mondat jelentése valószínűleg nem azért változik meg az (5) mondatéhoz képest, mert a *száj* szó többértelmű lenne egy ‘ajkak’ és ‘ajkak környéke’ jelentésre nézve, hanem azért, mert a *száj* szó a metonimikus kiterjesztések más körét engedi meg, mint az *ajak* szó.

következtében a szinonimateszt nem teljesen megbízható, közvetett többértelműségi tesztnek minősül.

²⁶ Ennek köszönhető, hogy kiválóan értelmezhető a következő mondat (bár kétségkívül kissé excentrikus emberről szól): (L1) *Ebéd után megtörölte a száját, különös figyelmet szentelve az ajkainak.*

2.1. Probléma: Miért nem végezhető el a behelyettesítés a (6) példában?

Ahhoz, hogy ezt a tényt megmagyarázhassuk, érdemes megfigyelnünk egy másik nyílást jelentő szó – például az *ajtó* – viselkedését.

2.2. További adatok: Az *ajtó* értelemszerűen **egy tárgy**, amely helyiségek vagy épületek elzárására szolgál, mint a következő mondatokban:

(13) *Mindig bezárom az ajtót, ha elmegyek otthonról.*

(14) *Az asztalos kiemelte az ajtót a keretéből.*

A 'nyílást elzáró akadály' jelentésen kívül viszont az *ajtó* szó utalhat **magára a nyílásra** is (azaz poliszém):

(15) *János ott áll az ajtóban.*

(16) *Az ajtóból szólt vissza.*

(17) *Benéztem az ajtón, aztán továbbmentem.*

Ezek a mondatok arra utalnak, hogy **a nyílást** bizonyos esetekben **megnevezhetjük az őt elzáró akadály nevével**.

A *száj* a jelek szerint **ehhez hasonlóan viselkedik**: az (1–5) mondatokban 'akadály'-ként, a (6)-ban viszont megítélésem szerint 'nyílás'-ként szerepel²⁷.

2.3. Megoldás: A *száj* **többértelmű** a 'szájnyílást elzáró akadály' és a 'szájnyílás' olvasatokra nézve. Az (1–5) mondatokban az előbbi jelentést hordozza, ezért helyettesíthető be a vele azonos jelentésű *ajak* szóval. A (6) mondatban ellenben 'szájnyílás' jelentéssel szerepel (amely nem azonos az *ajak* szó jelentésével), így ott a behelyettesítés nem lehetséges (vö. (A1), fentebb)²⁸.

Bár intuícióm szerint a (6)-ban a *száj* valóban 'nyílás', és nem 'szájüreg' jelentést hordoz (az 'akadály' jelentés a behelyettesítési teszt alapján kizárható), és az *ajtó* párhuzamos példái alapján láthattuk, hogy ez a hasz-

²⁷ Akad egyéb eset is, ahol az utóbbi használatot érhetjük tetten: ez a *kicsúszott a száján* idiomatikus fordulat (szó szerinti értelmezésében). Az nyilvánvaló, hogy a *száj* itt nem 'szájüreg'-ként szerepel (akkor ugyanis *kicsúszott a szájából*-nak kellene lennie), azt viszont nehezebb igazolni, hogy nem 'ajak' értelemben. A behelyettesítési teszt (az *ajak*-kal való felcserélés) végrehajthatóságát ugyanis a kifejezés idiomatikus jellege erősen korlátozza. Hasonlóképpen 'szájnyílás' jelentésben szerepel a *száj* megítélésem szerint a *befogja a száját* és a *nagy a szája* fordulatokban is (szó szerint értelmezve).

²⁸ Természetesen e deduktív magyarázat helyett stipulálhatnánk akár egyszerűen azt is, hogy a *kitát* ige szótári bejegyzésében ki van kötve az, hogy csak a *száj* szóval kollokációban fordulhat elő (bár az (56) példa – l. alább – ez ellen szól). Eszerint az *ajak*-kal való behelyettesíthetőséget nem szemantikai, hanem kollokációs megkötések okoznák.

nálat nem is lenne szokatlan, a *száj* ‘nyílás’ olvasatával kapcsolatban felmerülnek bizonyos problémák is:

3.1. Probléma: Miért nem használható a *száj* ‘nyílás’ értelemben bizonyos esetekben, ahol párhuzamos példák alapján lehetségesnek kellene lennie?

3.2. Adatok:

(18) *Benéztem az ajtón / az ablakon / a kulcslyukon.* Azonban:

(19) ? *A fogorvos benézett a száján.* ‘szájnyílás’

(20) *A fogorvos benézett a szájába.* ‘szájüreg’

(21) *Benyúltam az ablakon és kivettem az asztalról a kalapácsot.*

Azonban:

(22) ?? *A fogorvos benyúlt a száján és kihúzta a fogát.* ‘szájnyílás’

(23) *A fogorvos benyúlt a szájába és kihúzta a fogát.* ‘szájüreg’

Az *-On* útvonalat jelölő határozórag (többek között) **nyílást jelentő** főnevekhez csatlakozik, így a (18, 21) példákban is. A *száj*-hoz viszont az e példákkal analóg kontextusokban nem csatlakozhat az *-On* rag, tehát a szó a kérdéses kontextusokban nem fordulhat elő ‘szájnyílás’ jelentésben (19, 22), hanem – amint az illativusrag is jelzi, amely ‘tartály’ jelentésű főnevekhez kapcsolódik – csak ‘szájüreg’ jelentésben használhatjuk (20, 23). A *száj* szót tehát csak a kérdéses tevékenységek **célpontjának** megnevezésére használhatjuk ezekben a kontextusokban, útvonaluk leírására viszont nem.

3.3. Előzetes hipotézis: E jelenség alighanem azzal függhet össze, hogy míg az ablak, illetve az ajtó mint nyílás mögött van egy másik, a cselekvő tartózkodási helyétől elválasztott tér, amely magában foglalja a kérdéses cselekvés célpontját, és amely **világosan különbözik az ajtótól**, illetve ablaktól, a *száj* mint nyílás sajátja, hogy (ismét a cselekvőhöz viszonyítva) mögötte olyan üreg van, amely feltehetőleg konceptuálisan **nem különül el élesen** a szájtól mint nyílástól (és amelyet szintén *száj*-ként jelölünk meg). Ez alapján azt várhatjuk, hogy a *száj* kérdéses használata nem tűnne szokatlannak olyan kontextusokban, ahol a cselekvés célpontja nem a szájban van, azaz (kissé informálisan megfogalmazva) a *száj* “mögött” nem *száj* van. Valóban ezt tapasztalhatjuk a következő mondatokban, ami alátámasztja előzetes hipotézisünket:

3.3.1. Az előzetes hipotézist alátámasztó adatok:

(24) *Bedugtam a mosogatókefét az üveg száján, és kisúroltam a belsejét.*

(25) *Az orvos a szondát a beteg száján dugta be, és az orrán húzta ki.*

(A (24.) száj metaforikus, nem testrésznévi használatát példázza; l. a 4. fejezetet.)

3.4. További adatok: A nyelvhasználat alapján általában megfigyelhető, hogy a cselekvéseknek rendszerint **a célpontját helyezzük figyelmünk fókuszába, útvonalát kevésbé tartjuk fontosnak.** Utóbbit általában csak akkor fejezzük ki, ha valamilyen okból fontosnak tartjuk specifikálását (ha a közlés szempontjából releváns információt képvisel), pl. ha a célpont egyelőre nem is feltétlenül ismert (18). Általában azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy ha az útvonalból egyértelműen következik a célpont, akkor **a célpontot fejezzük ki**, az útvonalat nem. Erre utalnak a (18–25) mondatok, valamint a következők:

(26) *Bedugtam a kulcsot a kulcslyukba / ?? a kulcslyukon és elfordítottam.*

(27) *Benéztem a barlangba / ? a barlang száján.*

Az első mondat különösen azért érdekes, mert az, hogy a *kulcslyuk* szó *-On* ragos alakját itt szemantikailag hibásnak – *-bA* ragos alakját viszont elfogadhatónak – érezzük, míg a (18) mondatban éppen az *-On* ragos alak szerepelt helyesen, **pontosan párhuzamba állítható** a *száj* viselkedésével: láttunk olyan kontextusokat, amelyekben a *száj -bA* ragos alakja elfogadható, *-On* ragos alakja nem (19–20, 22–23), illetve másfelől olyanokat is, ahol *-On* ragos alakja elfogadható (24, 25). Ennek alapján valószínű, hogy a kérdéses példákban megfigyelhető jelenségek valószínűleg nem csupán a *száj* valamilyen idioszinkratikus jellegzetességéből erednek, hanem általánosabb okuk van.

A *kulcslyuk* szó viselkedésének magyarázata – a fentebb elmondottak értelmében – az lehet, hogy míg a (18)-ban a *kulcslyuk* mint útvonal előtérbe helyezhető, ugyanis fontos információt hordoz, ez a (26)-ban nem lehetséges, mivel az útvonal megegyezik a célponttal (mindkettő a *kulcslyuk*, amelyet mint nyílást, illetve mint “tartályt” ugyanazzal a nyelvi elemmel is nevezünk meg), és így **hozzá képest nem hordoz információt.**

A (27) mondat el nem fogadható változatát hipotézisem szerint szintén azért érezzük furcsának, mert a *barlang szája* mint útvonal (a fenti példákhoz hasonlóan) egyértelműen meghatározza a célpontot, és így azt kell

kifejeznünk. Hasonló okból viszont azt várnánk, hogy a (24) mondat is helytelen legyen. Azt, hogy ez nem áll fenn, talán az magyarázza, hogy különböző predikátumok különböző mértékben engedik meg, illetve korlátozzák az útvonal kifejezését. E kérdés viszont nem tartozik a jelen dolgozat tárgykörébe, tisztázásához további vizsgálatok szükségesek.

3.5. Megoldás: Azt, hogy a *száj* nem használható ‘nyílás’ értelemben a (19, 22) mondatokban, valószínűleg egy feltételezhető **általánosabb kognitív szabály** okozza, amely azt mondja ki, hogy a cselekvéseknek jelöletlen esetben a célpontjára összpontosítunk, útvonalát kevésbé tartjuk fontosnak. Az útvonalat csak akkor fejezzük ki, ha az valamilyen lényeges információt képvisel (pl. ha nincs is célpontja a cselekvésnek). Mivel viszont a szájnýíláson való átnyúlás normális esetben (így a kérdéses példákban is) a szájúregbe nyúlással azonos, az útvonal megjelölése nem tartalmazna semmilyen lényeges információt, így ez az általánosan feltételezett törvényszerűség zárja ki a (19, 22) mondatokat.

Összetett szókat is találunk, amelyek *száj* tagja a ‘szájnyílás’, illetve az ‘ajak’ jelentést hordozza. Ilyenek a következők: *szájnyílás*²⁹; *száj(kontúr)ceruza* ~ *ajak(kontúr)ceruza*.

Felmerül a kérdés, hogy ha az *ajak* és a *száj* lexémák a tárgyalt jelentsben jóformán azonos módon viselkednek, és így szinonimnak tekinthetők (azaz az *ajak* használati lehetőségeinek halmaza részhalmazát képezi a *száj* használatiáinak), miért van szüksége a nyelvnek az *ajak* lexémára. E kérdés megválaszolása további, nem feltétlenül csak szemantikai (hanem stilisztikai, nyelvtörténeti stb.) vizsgálatokat is igényelne. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a) az európai nyelvekben (így az angolban, a németben, az oroszban, a franciában, a spanyolban stb.), de több nem európaiban is (pl. az osztjákban) van külön szó a szájra és az ajkakra, valamint b) az angol gyermekeken végzett szókinccs-elsajátítási vizsgálatok azt mutatják, hogy a *lip(s)* ‘ajkak’ szó elsajátítása igen korán megtörténik, nem sokkal a *mouth*-é (‘száj’) után (esetenként akár előtte is)³⁰. Ezek a tények arra utalnak, hogy az ajkak valamilyen okból

²⁹ E helyen megjegyzendő, hogy míg a *száj* ‘ajak’ jelentsben való előfordulásai – amint láttuk – felcserélhetők az azonos jelentést hordozó *ajak* szóval, a ‘szájnyílás’ értelemben való előfordulásainak a *szájnyílás* szóval való felcserélése nem lehetséges: (L2) ?? *A fogorvosnál nagyra tátotta a szájnýílását.* A behelyettesíthetőség hiánya a *szájnyílás* szó szaknyelvi jellege miatt nem cáfolja azt a megállapítást, hogy e környezetben a *száj* szó ‘szájnyílás’-ként szerepel; l. ezzel kapcsolatban a 4. problémát.

különösen relevánsak az ember számára, és így világos, hogy külön megnevezésük is kialakult³¹.

2. A *száj* mint ‘tartály’

A *száj* másik használati módja a ‘*szájüreg*’ jelentésben való használata. Ebben a jelentésben rendszerint inessivusi vagy illativusi formában használjuk e lexémát, ami arra utal, hogy egészen más jellegű konceptualizációról van szó itt, mint az előző esetekben, ti. nem a NYÍLÁS vagy az AKADÁLY, hanem a TARTÁLY fogalma alá soroljuk be a száját.

A TARTÁLY (angolul CONTAINER) a kognitív pszichológia által legtöbbször vizsgált fogalmak egyike, amely – mind a holisztikus, mind a moduláris – kognitív szemantikai vizsgálatokban is nemegyszer szóba kerül. LAKOFF és köre szerint a legalapvetőbb, igen absztrakt és egyszerű, percepció-s megalapozottságú fogalmak, az ún. képzetsémák (angolul *image schemata*) egyike, amely az ember számára korai gyermekkora óta jól ismert³². A tartályt valamilyen határoló veszi körül (angolul *boundary*), amely a környezetet két részre: a tartályon kívülre és belülre osztja fel. Minden tárgy vagy benne foglaltatik (teljes egészében vagy csupán részlegesen) a tartályban (ekkor beszélünk tartalmazásról), vagy rajta kívül áll. A TARTÁLY-fogalom rendkívüli kognitív jelentőségét mutatja többek között például az, hogy a kategorizációt (tapasztalataink rendszerezését, csoportosítását) is az ismeretek tartályokba való rendezéseként modelleljük a kategorizációnak mind a mindennapi, mind pedig a tudományos elméleteiben (így pl. a matematikai halmazok a tartály tipikus példáját képviselik)³³. A TARTÁLY-fogalom nyelvi kifejeződése a magyarban többnyire az inessivus és a többi helyviszonyt kifejező helyhatározóeset, más nyelvekben pedig az ezeknek megfelelő tartalmat hordozó szerkezetek.

³⁰ L. ANDERSEN (1978: 360–1). Bár ezt nem vizsgáltam, igen valószínűnek tartom, hogy a magyar *ajak* lexéma használata jóval korlátozottabb az angol *lip*-éhez képest, és bizonyára elsajátítása is később megy végbe.

³¹ Bár a feltételezés kissé elhamarkodottnak tűnhet, felvethető, hogy e különleges fontosság vajon nem az ajkak rendkívül nagy szenzoros érzékenységével (l. PENFIELD híres – bár vitatott – térképét a szenzoros agykéreghelyekről, idézi pl. SAGAN 1977/1990), és az ettől nyilván nem független kiemelkedő erotikus jelentőségükkel függ-e össze.

³² Vö. JOHNSON (1987 passim, de különösen 18–40).

³³ LAKOFF (1987: 272, 456–9).

Említést érdemel, hogy a tartályoknak két jellemző állapotuk van: a nyitott és a zárt. A zárt tartály megvédi tartalmát a külső hatásoktól, kívülről hozzáférhetetlenné téve azt, és egyszersmind korlátozza mozgási szabadságát, míg a nyitott tartály (amelynek határoló felületén egy vagy több nyílás található) ezt a funkciót (legalábbis a nyílás irányában) nem látja el. Ennek kapcsán világos, hogy a NYÍLÁS-fogalom a TARTÁLY-sémának van alárendelve, annak része (hasonlóan a TELE, az ÜRES és sok egyéb alapvető fogalomhoz).

A *száj* TARTÁLY-kénti használatát például a következő mondatokban láthatjuk:

(28) *János a szájába vette a cukrot.*

(29) *János a szájába vette a ceruzát.*

(30) *Ne beszélj tele szájjal!*

(31) *A fogorvos benézett a szájába.*

A (28)-as és a (29)-es mondat bizonyos magyarázatot igényel, ti. világos, hogy itt a tartalmazásnak **két különböző módjáról** van szó. Míg a (28)-ban nyilván a szájüreg foglalja magába a tárgyat, a (29)-ben ez a nyelven kívüli tényeket tekintve nem egyértelmű, lehet az ajak vagy talán a szájnnyílás is. Ennek megfelelően felmerül a kérdés:

4.1. Probléma: A (29) példában a *száj* szó ‘szájüreg’, ‘ajak’ vagy ‘szájnyílás’ jelentésben szerepel?

4.2. Adatok: A probléma megoldásának érdekében mindenképp a *száj* szó **szinonim szavakkal való behelyettesítését** vizsgálom meg a kontextusban.

Míg ha a *száj* szót ‘ajak’ értelemben használtuk, az *ajak* szóval való behelyettesítésre rendszerint – jelentésváltozás nélkül – volt lehetőség, a ‘szájüreg’ jelentésben való előfordulásainak a *szájüreg* lexémával való behelyettesítése nem jár a kívánt eredménnyel, ti. ott is negatív eredményt ad, ahol pedig lehetségesnek kellene lennie a felcserélésnek, azaz a (28) mondat esetében:

(32) ? *János a szájüregébe vette a cukrot.*

(33) ? *János a szájüregébe vette a ceruzát.*³⁴

³⁴ Érdekes jelenség, hogy ha ehhez a mondathoz mégis próbálunk valamilyen jelentést hozzárendelni, úgy gondoljuk el az általa leírt szituációt, hogy a *száj* teljesen magában foglalja a ceruzát. Bár ez azáltal is lenne magyarázható, hogy a *szájüreg* csak olyankor használható, ha **teljes tartalmazásra** utal, e magyarázat nem tűnik szerencsésnek, ugyanis nem tudok egyéb olyan ‘tartály’-t jelentő kifejezésekről, amelyek ilyen módon

Ugyanez áll a (30)-as mondatra is, míg a (31)-es érezhetően sokkal jobb a felcserélés után, mint ezek. E jelenség magyarázata a **szaknyelvi** jelleg lehet. A *szájüreg* szó (bár köznyelvinek mondható) világosan kevésbé szabadon használható, mint akár a *száj*, akár az *ajak*, és így ha nem orvosi (vagy fonetikai) jellegű kontextusban szerepel, szokatlanak tűnik. Ez a megkötés elsődlegesen alighanem **regiszterbeli**, és nem szemantikai jellegű lehet³⁵. Egy kevésbé meggyőző szemantikai magyarázatot is találhatunk e jelenségre: mivel a szemantikai rendszer nem tűri meg a **tautologikus** (pleonasztikus) szerkezeteket³⁶, a *száj* mint 'tartály' (tehát inessivusi formában) pedig jelöletlen esetben eleve 'szájüreg'-et jelent, a nyelv nem érzi szükségesnek, hogy lexikailag is kifejezze ezt a pontosítást.

A *szájüreg* szóval való felcserélés lehetetlensége alapján mindenesetre nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a *száj* a (29) példában 'szájüreg' jelentésben szerepel.

Az *ajak* szóval való behelyettesítés sem lehetséges, ami pedig a releváns esetekben (vö. (1–4) példák) kivétel nélkül elvégezhető volt:

(34) ? *János az ajkába vette a ceruzát.*

Így az 'ajak' olvasat feltehetőleg kizárható.

A *száj* mint 'szájnyílás' olvasat kizárása ennél nehezebb. Amint láttuk, ezt az olvasatot elsősorban intuitív ítéletek, analóg példák, valamint az *ajak* szóval való behelyettesítés lehetetlensége alapján valószínűsítettük (vö. 2. probléma). A behelyettesítések itt sem végezhetőek el, intuíciónk pedig bizonytalan abban a tekintetben, hogy hogyan értelmezzük ezeket az adatokat.

4.2.1. Összegzés: A *száj* szó szinonim szavakkal való behelyettesíthetőségének vizsgálatával nem sikerült olyan információkat nyernünk, ame-

lennének meghatározva. Talán inkább arról lehet szó, hogy mivel e mondat nem a standard megfogalmazással (29) él, megpróbálunk olyan interpretációt keresni, amely az attól való eltérést kellőképpen indokolja. A *szájüreg* a tágabb jelentésű (és e kontextusban várt) *száj*-jal szemben csak a 'tartály' jelentést hordozhatja, ezért ebben az irányban próbáljuk értelmezni a mondatot, mégpedig a jelek szerint a TARTÁLY jelentésszövetét hangsúlyozandó úgy, hogy hozzá **prototipikus megvalósulását**, a teljes bennfoglalást rendeljük hozzá.

³⁵ Így a (32) és a (33) mondatok nem az általam rögzített értelemben használom a ?-eket, ti. nem szemantikailag hibás kifejezésnek a megjelölésére. Megjegyzendő, hogy pl. CRUSE az itt megfigyelhető anomáliatípust – a hibás regiszterválasztáson vagy egyéb kollokációs szabályok megsértésén alapuló ún. nem helyénvalóságot (inappropriateness) – is szemantikai hibaként értékeli (1986: 100–3, 107).

³⁶ CRUSE (1986: 100–8).

lyek alapján meggyőző módon megoldható lenne a probléma. Kizártuk viszont azt a lehetőséget, hogy a *száj* a (29)-ben ‘ajak’ olvasattal szerepel.

4.3. Módosított probléma: A (29) példában a *száj* szó ‘szájüreg’ vagy ‘szájnyílás’ jelentésben szerepel?

4.4. További adatok: A kérdéses mondatban a *száj -bA* ragos formában szerepel. A *-bA* rag csak olyan főnevekhez kapcsolódik, amelyek (a fentebb körüljárt értelemben) ‘tartály’-t jelentenek. A szájüreg mindenképpen tartály, így ez nem okoz problémát. Kérdés viszont, hogy a szájnyílás, illetve általában a nyílások konceptualizálhatók-e TARTÁLY-ként; amennyiben nem, a ‘szájnyílás’ jelentés a (29) példában is kizárható lenne.

A (15, 16) példák – amelyeket itt megismétlek – ellenben igazolják, hogy legalábbis bizonyos nyílások valóban konceptualizálhatók TARTÁLY-ként:

(15) *János ott áll az ajtóban.*

(16) *Az ajtóból szólt vissza.*

Ezen az úton tehát nem tudtuk egyértelműen kizárni azt a lehetőséget, hogy a *száj* a (29) példában ‘szájnyílás’ olvasattal szerepel. Másfelől viszont lényeges, hogy **nem találunk egyéb független példákat**, ahol ez az elvi lehetőség a *száj*-ra nézve is fennállna, azaz a szájnyílás TARTÁLY-ként lenne konceptualizálva.

Végül mivel azt is tapasztaltuk, hogy a *száj* mint ‘szájnyílás’ használata egyéb környezetekben meglehetősen ritka és **korlátozott**, úgy vélem, megalapozottabb, ha a (29) mondatban található előfordulást ‘szájüreg’-ként értelmezzük. Ez ellen esetleg fel lehetne hozni azt az érvet, hogy a szájüreg a ceruzának valójában csak egy részét tartalmazza. Ez az ellenvetés viszont nyilvánvalóan nem releváns, ti. a tartályok általi részleges tartalmazást más esetekben is ugyanúgy fejezi ki a nyelv, mint a teljeset:

(35) *János a kezében tartott egy üveggolyót.*

(36) *János a kezében tartott egy esernyőt.*

4.5. Megoldás: A (29)-ben található *száj* szóelőfordulás lehetséges olvasatai közül az ‘ajak’ az *ajak* lexémával való behelyettesíthetlensége miatt kizárható. A ‘szájnyílás’ olvasat kizárására egyértelmű érvet nem találtam, viszont mivel ez az olvasat aránylag ritkán fordul elő, továbbá mivel nem tudok olyan egyéb kontextusokról sem, amelyekben a *száj* szó ‘szájnyílás’ értelemben inessivusi vagy illativusi formában szerepelne (te-

hát a szájnylás TARTÁLY-ként lenne konceptualizálva), úgy vélem, a 'szájüreg' jelentés mellett foglalhatunk állást.

5.1. Probléma: A *száj* szó 'szájüreg', 'ajak' vagy 'szájnyílás' jelentésben szerepel a következő kontextusokban?

5.2. Adatok:

(37) Péter kinyitotta a száját.

(38) Péter becsukta a száját.

Tudjuk, hogy a *nyit* ige angol megfelelője (*open*) két különböző módon használható: egyfelől szerepelhet vonzataként az az **akadály**, amelynek megszüntetése a nyitás, másrészt pedig az a **körülzárt tér** is, amelyet kinyitnak³⁷. Ugyanez a kettősség megfigyelhető a magyarban is, és a *becsuk* ige kapcsán is:

(39) Kinyitottam / becsuktam az ajtót / ablakot.

(40) Péter kinyitotta / becsukta a szobát / a szekrényt.

A *száj* nyitása, ill. zárása e két lehetőség közül elvileg bármelyiket képviselheti: elképzelhetőnek látszik mind az, hogy e kontextusokban a *száj* mint 'nyílást elzáró akadály' ('ajak'), mind pedig az, hogy mint 'tartály' ('szájüreg') jelenik meg³⁸. Az utóbbi feltételezés helytállóságát a következő behelyettesítés lehetetlensége valószínűsíti:

(41) ? Péter kinyitotta az ajkát / ajkait.

(42) ? Péter becsukta az ajkát / ajkait.

Felvethető viszont az a lehetőség, hogy a (41) mondatot csak azért nem érezzük elfogadhatónak, mert a *kinyit* ige csak a *száj*-jal kollokációban fordul elő, az *ajak*-kal nem. Mondhatjuk helyette ellenben azt, hogy

(43) Péter szétnyitotta az ajkait.

E mondat jelentése azonban nem azonos a (37)-ével, ti. csak egyirányú implikáció áll fenn közöttük: (37)-től (43) felé³⁹. A *kinyit* és a *szétnyit* ezek szerint nemcsak kollokációs lehetőségeikben térnek el egymástól,

³⁷ BOSCH (1992).

³⁸ A 2. probléma kapcsán láthattuk, hogy az *ajtó* 'nyílás', illetve 'nyílást elzáró akadály' olvasatai párhuzamba állíthatók a *száj* megfelelő olvasataival (a 'szájnyílás'-sal, illetve az 'ajak'-kal), az általam használt TARTÁLY és a BOSCH által használt KÖRÜLZÁRT TÉR konceptuális egységek igen nagy közelsége (talán egybeesése) pedig belátható, így közvetlenül kapcsolódhatnak BOSCH érveléséhez.

³⁹ A (43) által leírt cselekvés nem feltétlenül jelenti az ajkak olyan mértékű eltávolodását, hogy a *szájüreg*et elzáró akadály megszűnjön. Így, míg a (41) implikálja a cselekvés kulinálásának időpontjára az *A szája nyitva van* proposíciót, a (43)-ról ez nem mondható el.

hanem jelentésükben is, a (43) mondat nem a (37) megfelelője. A (37) mondatban a *száj* **nem cserélhető fel** az *ajak* szóval a jelentés megváltozása nélkül, következésképpen valószínűleg nem ‘ajak’ olvasattal szerepel itt.

Hasonló, bár kevésbé egyértelmű a helyzet a (42) példa kapcsán. E példában a *száj* szintén nem volt behelyettesíthető az *ajak* szóval, ellenben elfogadható a következő mondat:

(44) *Péter összezárta az ajkait.*

Talán – különösen a (43) példa esetével is összevetve – mondhatjuk azt, hogy a (44) mondat sem azonos jelentésű a (38) mondattal: míg a (38) preszupponálja, hogy a *száj* előzőleg nyitva volt, a (44) ettől eltérő helyzetet preszupponál: hogy ti. az ajkak szét voltak nyitva. Egyrészt ezért, másrészt pedig annál az oknál fogva, hogy a *kinyit* ige esetében – amelyet pedig egyszerűen a *becsuk* ige reverzív párjának érzünk – elvetettük a *száj* ‘ajak’ olvasatát, a (38) példában is ezt tehetjük.

A *száj* a (37)-ben és a (38)-ban a *szájüreg* szóval sem helyettesíthető be, viszont amint a 4. probléma kapcsán elmondottak alapján belátható, ez a tény a problémánk szempontjából semmilyen releváns információt nem hordoz.

5.3. Megoldás: A *száj* szónak a *kinyit* igével összeférhető olvasatai – az ‘ajak’ és a ‘szájüreg’ – közül **az előbbi kizártuk**, az utóbbi ellen szóló adatot nem találtunk, ebből következően a (37) példában a *száj* ‘szájüreg’ jelentésben szerepel. Ugyanezt állapíthatjuk meg – részben a *kinyit* igével kapcsolatos érvelésre támaszkodva – a (38) példa kapcsán is.

Bár az eddig áttekintett adatok és érvek megítélésem szerint kellőképpen alátámasztották azt a hipotézist, amely szerint a *száj* szónak az emberi testrésztre vonatkozóan a felsorolt három olvasatát különböztethetjük meg, és a *száj* szó ezekre az olvasatokra nézve nem pusztán általános jelentésű, hanem többértelmű⁴⁰, még egy igen gyakran alkalmazott és érdekes tesztelési eljárással is meg szeretném erősíteni ezt a hipotézist.

6.1. Probléma: Igazolható-e a *zeugmateszt* néven ismert eljárás segítségével, hogy a *száj* szó az ‘ajak’, a ‘szájnyílás’ és a ‘szájüreg’ jelentésekre nézve többértelmű?

6.2. Adatok:

⁴⁰ E két fogalom elkülönítéséhez l. CRUSE (1986: 50–4), valamint QUINE (1960/1980: 228–33).

(A2) Ha egy szót egy adott kontextusban egyszerre két különböző jelentésében használunk, ez általában azt eredményezi, hogy a létrejövő megnyilatkozás szemantikailag hibás lesz. A röviden (ám kissé pontatlanul) így összefoglalható jelenséget hagyományosan **zeugmának** nevezük⁴¹. Pl.:

(45) ? *Felhúztam a farmeromat és az ébresztőórát.*

Ezt a fajta deviációt rendszerint felhasználják a poliszémia nem egyértelmű esetekben való diagnosztizálására⁴².

Tekintsük a következő példákat:

(46a) *János kinyitotta a száját, és beletette a cukrot / a ceruzát.*

(46b) ? *János megharapta a száját, aztán beletette a cukrot.*

(46c) ?? *János a ceruzával megszúrta a száját, aztán beletette.*

ti. 'a ceruzát a szájába'

A (46a) példában **nem lép fel zeugma**, mivel mind a *beletesz* – amely 'tartály'-t jelentő illativusi helyhatározói bővítmenyt kíván –, mind pedig a *kinyit* ige (l. az 5. probléma megoldását) a *száj* szó 'szájüreg' olvasatát aktiválja⁴³.

A (46b) és (46c) mondatok ellenben világosan zeugmatikusak. Ennek oka, hogy a két állítmány a *száj* szó **eltérő olvasatait** követeli meg: a *megharap*, illetve a *megszúr* az 'ajak', a *beletesz* ellenben a 'szájüreg' olvasatot.

Hasonló jellegű a (47c) mondat is:

(47a) *Júliának ki van festve a szája.*

(47b) *Júlia szája belülről tele van sebekkel.*

(47c) (?) *Júlia kifestett szája belülről tele van sebekkel*⁴⁴.

A *kifestett* jelzőt a *száj* 'ajak' jelentésű előfordulásaival használjuk, a *belülről* csak a 'szájüreg' használatához kapcsolódhat.

A következő példa értelmezése bizonytalan:

(48) *János kitátotta a száját, és beletette a cukrot / a ceruzát.*

A *beletesz* ige a *száj* szó 'szájüreg' olvasatát aktiválja, a *kitát* ellenben (a 2. probléma javasolt megoldása szerint) a 'szájnyílás' olvasatot, még-

⁴¹ L. CRUSE (1986: 13), SZABÓ – SZÖRÉNYI (1988: 144–5).

⁴² E teszt azonban – más poliszémiatesztekhez hasonlóan, l. ZWICKY – SADOCK (1975) – nem mindig ad olyan megoldást, amely az egyéb adatokkal is összeegyeztethető.

⁴³ Ez az eredmény egyszersmind megerősíti az 5. probléma javasolt megoldását is.

⁴⁴ Az ehhez hasonló példák elfogadhatóságáról megoszlik az általam megkérdezett beszélők véleménye. Vannak, akik szerint minden további nélkül elfogadhatók, viszont olyanok is, akik bizonytalanok, illetve akik szerint rosszak.

sem lép fel zeugma. Ez alapján legalábbis felvethető, hogy a 2. probléma javasolt megoldása (amely egyébként aránylag meglehetősen gyenge érveken alapul: intuitív ítéleteken és egy analógiás érvelésen) nem helytálló, és a *száj* a (6) kontextusban ‘szájüreg’ jelentésben szerepel. A zeugma elmaradásának viszont **nincs** igazán erős **bizonyító ereje**, mivel viszonylag gyakran fordul ilyen elő olyan esetekben is, amikor a kontextus különböző elemei világosan eltérő olvasatokat követelnek meg egy adott szótól⁴⁵. E jelenségre mind a mai napig nem sikerült magyarázatot találni.

6.3. Megoldás: A zeugmateszttel igazolni tudjuk, hogy a *száj* szó ‘szájüreg’ és ‘ajak’ jelentéseire nézve többértelmű. Nem találtam ellenben olyan példákat, ahol a zeugmateszt segítségével szembe lehetett volna állítani a ‘szájnyílás’ olvasatot e két másik olvasat bármelyikével. Ennek oka vélhetően az, hogy – mint már volt róla szó – a ‘szájnyílás’ olvasat csak igen ritkán, kevés kontextusban fordul elő.

Egyéb ‘tartály’-t jelentő szavakkal kapcsolatban általában megfigyelhetjük, hogy a kérdéses szóval nemcsak arra a térfogatra utalhatunk, amely tartalmazza a tartályba helyezett objektumokat, hanem **a tartály határolójára is:**

(49) *Károly megfoltozta a zsákot.*

(50) *Kifestettük a szobát.*

(51) *Tamás eltörölgette a tányért.*

A *száj* e tekintetben sem tér el a ‘tartály’ jelentésű szavaktól, és megnevezheti a szájüreg falát:

(52) *Erika megszurta a száját a villával.*

Ez a határolós használat annyira összefonódik minden ‘tartály’-t jelentő szóval, hogy **aligha tarthatjuk külön olvasatnak**; sokkal inkább a ‘tartály’ olvasat egyik alkalmazási módját képviseli. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy ha egy kontextusban egyszerre szerepel a *száj* ‘szájüreg’ és ‘szájüreg határolója’ jelentésben, nem lép fel zeugma⁴⁶.

E fejezet témája kapcsán még egy szokatlan eset említést érdemel: a *száj* nyílását elzáró akadály (az ajak) bizonyos kontextusokban maga is konceptualizálható TARTÁLY-ként:

(53) *Istvánnak a szájába ment egy túske.*

⁴⁵ Érdekes példák találhatók erre BIERWISCH (1983a: 93)-ban.

⁴⁶ Pl. a következő mondatban: (L3) *Judit megszurta a száját a villával, amikor beletette a krumplit.*

Az ‘ajak’ és ‘szájnyílás’ használatokhoz hasonlóan a *száj* ‘szájüreg’ olvasata kapcsán is találunk olyan szóösszetételeket, amelyek *száj* eleme ezt az olvasatot hordozza. Ilyen pl. a *szájpadlás*, a *szájvíz* és a *szájtükör*. A világosan köznyelvi *szájvíz*-ben a *szájüreg* szóval való behelyettesítés nem lehetséges, az orvosi munkához tartozó *szájtükör*-ben jóval elfogadhatóbbnak érezzük. Bár talán a *szájpadlás*-ban is az utóbbihoz hasonló lehetőséget várnánk, a *szájüregpadlás* egyértelműen rossz. Ezt az összetétele tautologikus jellegével magyarázhatjuk: mivel a *szájpadlás*-ban a *száj* részt kontextusa (a felülről zártságra utalva) eleve a TARTÁLY fogalma alá sorolja be, másrészt az *üreg* is tartalmaz egy TARTÁLY jelentésössze tevőt, ez utóbbi felesleges, és így a teljes összetételt hibásnak érezzük.

3. A *száj* mint az állat tápcsatorna-nyílásának megnevezése

A *száj* szót nem csak az emberi testrész megnevezésére használjuk. Az egyéb használati módok közül először azt célszerű megvizsgálni, amikor a *száj* bár testrészre utal, de nem emberére, hanem állatéra.

Az állat táplálékfelvevő nyílásának megjelölésére a mai magyar nyelvben szinte kizárólagosan a *száj* szó használatos⁴⁷:

(54) *a kutya / macska / ló / hal / kígyó szája.*

Bár a *pofa* szó is hordozta történetileg ‘az állat szája’ (pontosabban: ‘az állat szája és annak környéke’) jelentést⁴⁸, ma már a köznyelvben így gyakorlatilag nem használjuk, hanem csak az emberi testrészre utalhat közvetlenül (pl. *Fogd be a pofád!*), illetve metaforikus fordulatokban (pl. *nagy a pofája*), többnyire az illető testrész tulajdonosa iránt érzett ellenszenv vagy rosszallás kifejezéseként⁴⁹. Kivételt képeznek olyan összetéte-

⁴⁷ Kivételt képeznek ez alól a madarak; mind a *csőr* szó szemantikája, mind pedig a CSŐR fogalma teljesen elkülönül a szájétól, így ezzel a jelen tanulmányban nem foglalkozom.

⁴⁸ Arra, hogy az állatok száját nem az ember szájának megnevezésére szolgáló, hanem egy másik lexémával nevezik meg, több nyelvben van példa; így pl. a németben is, ahol a *Mund* ‘emberi száj’ és a *Maul* ‘állati száj’ lexémák állnak egymással szemben.

⁴⁹ Említést érdemel, hogy e használatai mellett a *pofa* szónak él (mégpedig viszonylag gyakori) egy ‘arc’ jelentésű használata is, mint a következő mondatokban: (L4) *És a kormos pofájú téglégetők?* (NSzK.) (L5) *És az sem vigasztal, hogy nem látom már ocsmány pofájukat [...].* (NSzK.) A *pofa* ezekben a kontextusokban gyakorlatilag mindig felcserélhető a *kép* lexémával, annak tökéletes szinonimája, így pl. a *nem ég le a pofájáról a bőr* idiomatikus fordulatban is. A *pofa* jellegzetessége, hogy – vélhetően az utóbbi, ‘arc’-kénti használat alapján – kialakult metonimikusan (rész-egész típusú átvitellel) az ‘ember’ jelentése is, pl. (L6) *A kis pofa megint csak nevetett [...].* (NSzK.)

lek, amelyekben a *pofa* még őrzi az ‘állat szája’ jelentést, így pl. a *pofazacskó*. Rendszerint viszont összetételekben is a *száj* szerepel ebben a funkcióban:

(55) *szájkosár, száj- és körömfájás, szájszerv.*

Bár a *pofá*-t használhatjuk állat (elsősorban emlős) szájának megnevezésére, ez a *száj* használatához képest mindig jelölt esetet képvisel (ti. vagy negatív minősítést hordoz, vagy kiemeli, hogy az adott állat szája különösen nagy méretű), pl.:

(56) *A cápa nagyra tátotta a pofáját. (de: Háromszög alakú fogai több sorban helyezkednek el [a cápa] szájában. – LÉNÁRD 1992: 46.)*

Ellenkező esetben, egészen kis állatról (57) vagy nem emlősről (rovarról: 58a; halról: b; egyebekről: c) beszélve erre nincs lehetőség:

(57) *? az egér pofája (de: a patkány pofája)⁵⁰,*

(58a) *? a hangya / ? a szarvasbogár / ? a szúnyog pofája,*

(58b) *? a harcsa / ? a bálna pofája⁵¹,*

(58c) *? az éti csiga / ? a giliszta / ? a selyemhernyó pofája.*

7.1. Probléma: A *száj* szó állatokra való alkalmazásakor annak használati szabálya egyszerűen megadható ‘táplálékfelvevő nyílás’-ként, vagy ennél esetleg speciálisabb elemzésre van szükség?

7.2. Adatok: Az utóbbi lehetőség mellett szól az a jelenség, hogy **nem beszélhetünk minden állatnál** (a madarakat, illetve egyéb csőrös állatokat, mint amilyen a polip, leszámítva) **száj-ról**. Míg az (54) alatti példák nem tűnnek szokatlannak, az (59) alattiak mindenképpen furcsák, a (60) alattiak pedig nem használhatók:

(59) *? a giliszta / ? a szarvasbogár / ? a hangya szája,*

(60) *?? a szúnyog / ?? a tengeri sün / ?? a medúza / ?? a papucsállatka szája.*

Ez alapján nyilvánvaló, hogy a *száj* jelentése nem pusztán a táplálkozásra való utalást foglalja magában, hanem egyéb jelentésösszetevőket is tartalmaz.

(L7) *Tegnap találkoztam a boltban azzal a pofával, akivel tavaly kirándultunk.* E további használatok részletesebb elemzése azonban igen messzire vezetne témámtól, így ezekkel a továbbiakban nem foglalkozom.

⁵⁰ Feltűnő, hogy a hörcsög kapcsán *pofazacskó*-ról beszélünk, *pofá*-ról ellenben nem. Ez is mutatja a *pofazacskó* sajátos (kövület jellegű) státuszát.

⁵¹ A bálnát az ember által elsődlegesen alkalmazott és a nyelvhasználatot meghatározó mindennapi (naiv, nem tudományos) taxonómia szerint egyértelműen halként kategorizáljuk.

7.3. Megoldás: Az egyszerű ‘táplálékfelvevő nyílás’ információnál komplexebb a *száj* szó használati szabálya, amely az állatok megfelelő testrészének megnevezését szabályozza: Ha az állatnak van **kitüntetett fejrésze**, ahol elhelyezkedik a táplálékfelvevő nyílása, amely **nyitható-zárható** (és az emberi szájhoz hasonló módon mozog), valamint az emlősállatokéhoz **alakilag hasonló**, a táplálékfelvevő nyílás minden további nélkül nevezhető *száj*-nak; így pl. beszélhetünk a *csiga szájá*-ról. Ha az illető szerv nem ilyen jellegű, de az állatnak van többé-kevésbé jól elkülöníthető feje, a *száj* használata szokatlan, de lehetséges (pl. ? a *hangya szája*). Ha viszont az állat nem rendelkezik felismerhető fejrésszel, és/vagy a táplálékfelvevő szerv alakja nagymértékben eltér az emlősállatok szájától (mint a szúnyog fullánszerű szívókája), az egyáltalán nem nevezhető *száj*-nak (60). Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a *száj* szó használhatósága különböző állatok táplálékfelvevő nyílásának megnevezésére **kontinuumot** alkot, prototipikus⁵² szerveződésű.

Érdeemes megfigyelni azt, hogy a biológia mint szaktudomány hogyan jár el a kérdéses állati testrészek elnevezésekor. A *száj*-ként való megjelenés kizárólag a gerincesek (kivéve a madarak) esetében használatos. Az egyéb állatok kapcsán általában *szájnyílás*-ról beszélnek, ami körülírásnak tekinthető, és két dolgot foglal magában: a) a megnevezett szerv funkcionális tekintetben hasonlít a szájra, ám b) mégsem néz ki “tulajdonképpen” szájnak, ezért nem akarjuk közvetlenül annak nevezni (tehát egy **funkcionális** és egy **perceptuális** szempont konfliktusát tapasztaljuk). Amikor a nyílásjelleg sem szembetűnő, mint a rovaroknál, *szájszerv*-ről beszélnek (ami szintén az előbbi módon bontható ki). Egy igen érdekes példát is találunk: a pillangók szájszervét *pödörnyelv*-nek hívják; itt a *száj* alakjától való nagy eltéréshez egy sajátos funkcionális eltávolodás is társul (és a nyelvhez való közeledés mindkét szempontból), ami elegendő ahhoz, hogy a megszokott megnevezés teljesen átadja a helyét. Szintén érdekes az egysejtűek táplálékfelvevő nyílásának a

⁵² **Prototipikus** szerveződésűnek mondjuk (tömören összefoglalva) azokat a kategóriákat, amelyek **nem rendelkeznek világos határokkal**; e kategóriáknak vannak bizonyos központi, egyértelműen hozzájuk rendelhető képviselői, valamint e központtól egyre távolabb eső tartományai, amelyekbe a kategória egyre kevésbé tipikus képviselői tartoznak. A prototipikus kategóriák talán leggyakrabban említett példája a **MADÁR** fogalma: központi tartományában olyan madarak találhatók, mint a vörösbegy vagy a rigó, ettől távolabb olyanok, mint a tyúk, a gólya, a bagoly vagy a kacska, még távolabb, a perifériához közel pedig olyanok, mint a pingvin és a strucc. A prototípuselmélethez l. még a következő összegző munkákat: KLEIBER (1993), TAYLOR (1995).

megjelölése: a *sejtszáj*. Ez alighanem a *cipőtalp*, *asztalláb* és hasonló összetételekkel összevethető kifejezés, amelynek a háttérében (azokhoz hasonlóan) analógiás szerkezetű metafora áll, amely a következőképpen bontható ki: “a megnevezett dolog úgy viszonyul a sejthez, mint a száj énhozzám”. A kapcsolat itt kizárólag funkcionális.

4. A száj mint tárgyak részének a megnevezése

Ismét egy lépéssel eltávolodva a *száj*-nak a szinkroniában is elsődlegesnek tekinthető testrésznévi használatától, ki kell térnünk e lexéma egy további (elemzésünkben utolsó) jelentésére; arra, amelyet a bevezetésben a *száj* 2. használati módjaként adtunk meg: ‘üregnek, üreges testnek, szervnek a nyílása’. Az e meghatározásban említett objektumok közül is elsősorban az első két csoportot tarthatjuk lényegesnek, pontosabban a harmadik külön csoportként való vizsgálata nem volna indokolt; *száj*-ként megnevezhető ‘szerv nyílása’ alighanem csak a gyomorszáj és a méhszáj, amelyek egyrészt egyedi példák lévén eleve korlátozott relevanciájúak, másrészt pedig – amint látni fogjuk – e megnevezések ugyanazokat a szabályokat követik, mint a *száj* az egyéb üreges testek nyílásának megnevezése esetén.

A testrészneveknek rendkívül nagy szerep jut a külvilág szemléletében; annyira nagy, hogy a történetileg testrésznevekből kialakult elemek még a grammatikai eszközkészletnek is prominens részét alkotják⁵³. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget értelmezzük, kínálja magát egy, a mai nyelvészetben igen széles körben alkalmazott, elismert keret, az ún. kognitív metaforaelmélet⁵⁴.

⁵³ L. különösen HEINE (1997).

⁵⁴ Az, hogy írásomban a kognitív metaforaelméltre hivatkozom, bizonyos magyarázatot igényel. Míg ti. dolgozatom II. részében az adatok feldolgozására a kétszintű szemantika keretében vállalkozom, amely a moduláris kognitív nyelvészet vonulatába illeszkedik, a kognitív metaforaelmélet a holisztikus vonulathoz tartozik. E két elméletnek ennél fogva **gyökeresen ellentétes hipotézisek** állnak a háttérében, és így súlyos elméleti hiba lenne az egyik elméletben megfogalmazott gondolatmeneteket a másikba reflektálatlanul átemelni. Ennek megfelelően erre kísérletet sem teszek: a II. részben a kognitív metaforaelméletből származó gondolatok nem jelennek meg. Azt viszont, hogy itt, az (egyébként elméletsemleges) I. részben említtem a kognitív metaforaelméletnek egyes, a *száj* szó jelentésének vizsgálatában felhasználható megállapításait, azért tartom célszerűnek, mivel ez az elmélet – a kétszintű szemantika prominens képviselői által is elismerten, l. LANG (1995: 71) – érdekes megfigyeléseket tesz és hipotéziseket állít fel a nyelvi metaforák motivációjával kapcsolatban, míg a kétszintű szemantika egyáltalán

A **kognitív metaforaelmélet**⁵⁵ LAKOFF és JOHNSON hozta létre 1980-ban megjelent könyvükben, a *Metaphors we live by*-ban. A két szerzőt elméletük kidolgozására az a megfigyelés indította, hogy a metafora jóval több, mint csupán az igényesen megírt irodalmi szövegek és beszédek díszítőeszköze, amellyel a stilisztika és a retorika foglalkozik, sőt elsősorban éppen nem ebben a minőségében fontos mint nyelvi jelenség. A **hétköznapi beszéd** ugyanis telítve van metaforikus kifejezésekkel, amelyeket minden tudatos szándék nélkül, ösztönösen használunk. Bár ez a megállapítás önmagában a legkevésbé sem mondható eredetinek⁵⁶, a kognitív metaforaelmélet újszerűségét az adja, hogy jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét a hagyományos metafora-felfogáshoz képest, ti. vizsgálatai során a hagyományosan holt metaforának nevezett alakzatokra összpontosítja figyelmét. LAKOFF és JOHNSON a *holt metafora* kifejezés helyett elsősorban a *konvencionális metafora* terminust használja, és a *holt metaforá*-t a konvencionális metafora azon eseteire foglalja le, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára nem azonosíthatók mint metaforák, ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzés által tárható fel; ilyen holt metafora például a magyar *fiók* főnév vagy a *fő* melléknév. A kognitív metaforaelmélet szerint a konvencionális metaforák elméleti **“fogalmi metaforák” nyelvi kivételései**; a metafora tehát nem egyszerűen (és nem is elsődlegesen) nyelvi jelenség, hanem egyfajta gondolkodási stratégia, amely viszont közvetlenül nem vizsgálható a megismeréstudomány művelője által⁵⁷. A konvencionális metafora jelentősége éppen az, hogy ennek a nem tudatos gondolkodási stratégiának az eredményei realizálódnak benne a megfigyelés számára is hozzáférhetően. Az elmélet egy további lényeges (ám általában tételesen ki nem fejtett⁵⁸) hipotézise, hogy a fogalmi metaforákat nem véletlenszerűen használjuk gondolkodásunk során, hanem mindig ismeretlenebbet igyekszünk általuk megragadni ismert dolgok segítségével (absztraktot konkrétal, élettelenl élővel stb.); ezt a tételt az *egyirányúság elvé*-nek nevezhetjük. Az ember

nem szól ezekről a kérdésekről.

⁵⁵ L. ehhez különösen LAKOFF–JOHNSON (1980), KÖVECSES (1998), valamint JÁKEL (1997).

⁵⁶ L. pl. már a ZLINSZKY (1911/1961: 217–9) által idézett hasonló véleményeket.

⁵⁷ Ezen azt értem, hogy e gondolkodási stratégiák – mint gondolkodásunk általában – a tudomány jelenlegi állása szerint csak reakcióinkban, megnyilatkozásainkban tükröződő eredményeik révén figyelhetők meg, azaz közvetetten, ellenben biológiai-neurológiai folyamatszerűségükben – közvetlenül – nem.

⁵⁸ Vö. JÁKEL (1997: 57–60).

gyermekkorától kezdve korlátozva van megismerésében: az újat, szokatlant, nem kézzelfoghatót csak úgy képes felfogni, hogy összefüggésbe hozza egy már ismert, megszokott, konkrét dologgal, leginkább testi valószínűleg⁵⁹. A fogalmi metafora ennek megfelelően nélkülözhetetlen bizonyos absztrakt fogalmakkal kapcsolatos gondolkodásunkban, mint amilyen pl. az IDŐ, maga a GONDOLKODÁS vagy a NYELV.

A tárgyak részeinek testrésznevekkel való megnevezése nyilvánvalóan szintén egy **fogalmi metafora érvényesülésének** példája. A forrástartományt (azaz az ismert, a nyelvi kifejezések szintjén a megnevező oldalt) itt saját testünk és felépítése, a céltartományt (az ismeretlenebbet, a megnevezettet) pedig a világban található egyéb objektumok adják. A TEST a metaforák LAKOFF és JOHNSON által meghatározott nagy típusainak egyike, az ún. strukturális metaforára példa. A **strukturális metafora** tulajdonképpen nem is egyetlen metafora, hanem egy egész strukturált fogalmi tartomány (illetve a hozzá tartozó nyelvi elemek) átvitele egy másik tartományra, amely ennek során az átveszi a forrástartomány strukturáltságát⁶⁰. Így a jelen esetben a TEST fogalmát metaforikusan átvisszük egy tárgyra, majd azt a testtel analóg módon tagoljuk. A TEST-nek mint strukturális metaforának érvényesülése tapasztalható akkor, amikor pl. az üveget (palackot) mint egészet *talp*-ra, *has*-ra, *nyak*-ra, *száj*-ra bontjuk fel; itt az egész struktúra átvitelét abban tapasztaljuk, hogy az üveg e részeinek függőleges elrendezése (sorrendje) megegyezik a test megfelelő részeinek sorrendjével, illetve hogy a kérdéses részek **funkciója** is hasonló a megfelelő testrészek funkciójához.

A *száj* nem testrészre való alkalmazásában ezek szerint egy az emberi megismerésre általánosan jellemző stratégia érvényesülését figyelhetjük meg.

Az alapvető kérdés az, hogy milyen tárgyak mely részeit nevezhetjük *száj*-nak, tehát hogy melyek a *száj* mint testrészt képező azok az alapvető összetevői – amennyiben egyáltalán vannak ilyenek –, amelyek alapján a *száj* lexémát metaforikusan kiterjesztjük.

8.1. Probléma: Milyen jellemzőkkel kell rendelkeznie egy objektumnak ahhoz, hogy *száj*-nak nevezhessük?

⁵⁹ L. mindenképp JOHNSON (1987).

⁶⁰ Ennek feltétele, hogy eleve érzékeljünk egy bizonyos szintű hasonlóságot a forrás- és a céltartomány között.

Ez a probléma különösen azért érdekes, mert a *száj* szóban forgó metaforikus használata bár csak korlátozottan, de mindazonáltal produktívnek tűnik, és így ha rekonstruálunk egy használati szabályt, azt viszonylag megbízhatóan ellenőrizhetjük független evidencia felhasználásával, ti. azáltal, hogy a beszélőket szembesítjük a szabály által követelteknek eleget tevő objektumokkal, és megkérdezzük, hogy neveznék-e azokat adott esetben *száj*-nak.

8.2. Adatok: Mindenekelőtt vegyük szemügyre a *száj* nem testrésznévi használatának legelterjedtebb, legtipikusabb eseteit:

(61) *a zsák szája,*

(62) *az üveg / a kulacs szája,*

(63) *a barlang szája.*

Amint az írásom elején megadott és fentebb megismételt meghatározás alapján is sejthetjük, az átvitel során a két legfontosabb mozzanat a 'nyílás' és az 'üreg'. A NYÍLÁS fogalmát a korábbiakban nagyjából körüljártuk, és az is világos, hogy az itt felmerült 'üreg'-nek van valami köze a TARTÁLY-fogalomhoz. Ez egyrészt intuitíve is állítható, másrészt pedig logikailag is szükségszerű, amennyiben a TARTÁLY és a NYÍLÁS fogalmának viszonyát helytállóan írtuk le fentebb, a 2. fejezetben. Az viszont, hogy *száj* nem lehet bármilyen tartály nyílása, az alábbi példák alapján nyilvánvaló:

(64) ? *a ruhásszekrény szája,*

(65) ? *a szoba / ? a ház szája,*

(66) ? *a sószóró szája,*

(67) ? *a cipősdoboz szája.*

(A3) Azokat a tartályokat, amelyek nyílása megnevezhető *száj*-ként (a releváns értelemben), nevezzük *üreg_x*-nek. Az *üreg_x* jelentése tartalmaz egy TARTÁLY jelentésösszetevőt, valamint további összetevőket, amelyeket az alábbiakban állapítunk meg. ÜREG-ként jelölöm azt a fogalmat, amely az *üregség_x* ismérveit tartalmazza. Hangsúlyozandó, hogy az így explikált *üreg_x* kifejezés jelentése nem feltétlenül azonos a köznyelvi *üreg* kifejezés jelentésével⁶¹.

A következő adatok segíthetnek az *üregség_x* releváns jegyeinek az elkülönítésében:

⁶¹ A két kifejezés jelentése természetesen intuitíve hasonlít egymásra; míg az ÜREG fogalom lényeges szerepet játszik a *száj* szó tárgyalt olvasata szerinti használatában, és így a továbbiakban részletesen elemzem, a köznyelvi *üreg* szó jelentésével nem foglalkozom.

(68) (?) *a pohár szája,*

(69) (?) *a bögre szája,*

(70) ? *a csésze szája.*

Az általam végzett **megnevezési kísérletek** során az első két esetben feltűnően bizonytalanok voltak az kísérleti alanyok. A pohár nyílását sokkal inkább voltak hajlamosak *száj*-nak nevezni, ha a pohár teste “hordószerű” formájú volt, tehát ha a kisebb átmérőjű talp és nyílás között a pohár kiszélesedett. A függőleges oldalú bögre nyílását az eredmények alapján láthatóan kevésbé szívesen nevezték így, mint a leírt alakú pohárét, a felül folyamatosan szélesedő csésze nyílását pedig még kevésbé. Nem állapítható meg pontos határvonal a megnevezés lehetősége, illetve lehetetlensége között, hanem sokkal inkább fokozatos átmenetet, elmosódó határt tapasztalunk⁶². Egy tendencia viszont világosan megfigyelhető: ha a nyílás átmérője kisebb, mint a tartály legnagyobb átmérője (tehát **a nyílás keskeny**), akkor a leginkább szerencsés a *száj*-ként való megnevezés, ha viszont ettől az ideális mintától eltér az adott tárgy, akkor az **eltérés mértékével arányosan** egyre kevésbé tartják megfelelőnek ezt a beszélők. Ennek az általánosításnak megfelelnek a (61, 62) példák is (és, bár ez kevésbé egyértelmű, valószínűleg a (63) is), valamint emellett tovább alátámasztotta több kísérleti alany azáltal, hogy így magyarázták egyes döntéseiket: csak annak van szája, aminek nyaka is van. Ebben a megfogalmazásban gyakorlatilag egy olyan Gestalt körülírását tapasztalhatjuk, amelynek az analitikus leírásaként fogható fel az imént megállapított kritérium, és amelyet ÜREG-ként nevezünk meg. Ez a tényező magyarázatot ad arra a tényre is, hogy miért nem tartják jónak a beszélők *a szatyor szája* megnevezést, szemben pl. (61)-gyel; ti. a zsák szájánál, eltérően a szatyor nyílásától, terjedelmesebb az alsó része, ráadásul többnyire be is szokták kötni, így a zsák üregszerűbb_x. Szerepet játszhat ebben az eltérő viselkedésben esetleg az is, hogy az üreg_x falának (intuíciónk szerint) viszonylag stabilnak, keménynek kell lennie, a szatyor anyaga viszont túlságosan könnyen deformálható, és így nem tesz eleget ennek a követelménynek.

A (68) kapcsán egy további érdekes jelenségre derült fény: ha a pohár keresztmetszete szögletes (nyolcszögletű) volt, a beszélők kevésbé tartották megfelelőnek a nyílása *száj*-ként való megnevezését, mint a kerek ke-

⁶² Ez a jelenség némileg hasonlít LABOV (1973) igen híres, szintén edények megnevezését vizsgáló kísérletének eredményére, bár közvetlen összefüggés – meglátásom szerint – nincs a két téma között.

resztmetszetű pohárénak. Ennek alapján abból indulhatunk ki, hogy a száznak **kerek** vagy ovális formájúnak kell lennie⁶³.

Végül az eddigiekből egy további általánosítást is leszűrhetünk: a tartálynak, amelynek a nyílása a száj, a hossz tengelyének hosszabbnak kell lennie a nyílás átmérőjénél. Ez egyrészt további magyarázatot ad arra, hogy a (70) példát miért nem tartják jónak a beszélők, másrészt pedig ki tudja például zárni a következő eseteket:

(71) ? *a hamutartó* / ? *a retikül szája*.

Az utóbbi összetevő az összes eddig említetthez hasonlóan szintén nem látszik valódi definitorikus jegynek, inkább **tendenciaszerűen** érvényesül.

8.3. Megoldás: Nincsenek pontos, teljesen egyértelmű kritériumai egy objektum *száj*-ként való megnevezhetőségének. Bizonyos tendenciák állapíthatók csak meg. A *száj* mint valamely tárgy része mindenekelőtt egy tartály nyílása, amelynek átmérője lehetőleg szűkebb, mint a tartály legnagyobb átmérője. A nyílás kerek formájú, a tárgynak pedig hossz tengelye hosszabb, mint a nyílás átmérője. Az ilyen tulajdonságokkal rendelkező tartályt *üreg_x*-nek nevezzük⁶⁴.

A korábbi pontokhoz hasonlóan a *száj* nem testrésznévi alkalmazása kapcsán is felmerülnek olyan további adatok, amelyek az itt megfogalmazott használati szabálynak ellentmondani látszanak. Ilyenek pl. a következők:

(72) ? *a tubus szája*⁶⁵,

(73) ? *a váza szája*,

(74) *a tölcsér szája*.

A (72) és (73) esetekben az eddig megállapított jelentésösszetevők alapján azt várnánk, hogy a megfelelő használat lehetséges legyen, a (74) esetben viszont épp ellenkezőleg, így ezek az adatok az eddigi megállapításoknak ellentmondani látszanak. Az alábbiakban azt próbálom feltárni,

⁶³ Megjegyzendő, hogy a kerekesség – pszichológiai megfigyelések szerint – egyben feltűnő, fontosnak tartott jellemzője – több egyéb testrész mellett – a száznak mint testrésznek is (ANDERSEN 1978: 362–4). Vélhetően ezzel magyarázható, hogy a metaforikus átvitelnél is szerepet játszik.

⁶⁴ Megjegyzendő, hogy a gyomor és a méh rendelkeznek az üregség_x fent megállapított ismérveivel, így – amint már jeleztem – nincs szükség az imént rekonstruálttól eltérő használati szabályra ahhoz, hogy megmagyarázzuk a *száj* szó előfordulását a *gyomorszáj* és *méhszáj* kifejezésekben.

⁶⁵ Egyes beszélők ezt is elfogadhatónak, bár nem szerencsésnek tartották.

hogy mely független okok azok, amelyek ezekben a példákban befolyásolják a fenti általánosítások során nyert használati szabály működését, és a váratlan eredményekhez vezetnek.

9.1. Probléma: Miért nem nevezhető meg a tubus nyílása *száj*-ként, bár mind a tubus mint test, mind a nyílás maradéktalanul teljesíti a 8. probléma megoldásában említett kritériumokat?

9.2. További adatok: A (66) példa szerint nem jó a *sószóró szája* kifejezés sem. E tárgy nyílásainak van egy lényeges közös tulajdonságuk a tubus nyílásával: ti. kimeneti nyílások, rajtuk keresztül nem férhető hozzá kívülről a tartály belseje. Emellett – megítélésem szerint ennél erősebben – közrejátszik a sószóró esetében az, hogy a száj csak egyedüli nyílás lehet, nem lehet viszont egy tartály több halmozott nyílásának egyike vagy akár összessége.

9.3. Megoldás: A *tubus szája* elfogadhatatlanságának okát abban a tényben kereshetjük, hogy míg a száj mint testrészt a tápcsatorna bemeneti nyílása, a tubus nyílásán keresztül sem nem láthatunk be a tartályba, sem nem önthetünk bele rajta keresztül semmit (ellentétben a korábbi példákkal), így egyértelműen nem bemeneti, hanem **kimeneti nyílás**.

10.1. Probléma: Miért nem nevezhető meg a váza nyílása *száj*-ként, bár mind a váza mint test, mind a nyílás maradéktalanul teljesíti a 8. és a 9. probléma megoldásában említett kritériumokat?

10.2. További adatok: A váza mint edény alapvetően hasonlít az üvegre, a kulacsra és egyéb edényekre, amelyeknek a nyílása a beszélők szerint egybehangzóan nevezhető *száj*-nak. Hogy a megkérdezettek szerint mégsem szerencsés nyílását *száj*-nak mondani, az különösen váratlan akkor, ha a váza teljesít minden fentebbi feltételt: a talpától felfelé gömbformájúra kiszélesedik, majd “nyakká” keskenyedik, nyílása kerek alakú és nyilvánvalóan bemeneti, maga a váza pedig hosszúka.

Az ellentmondás feloldásához véleményem szerint a TARTÁLY meghatározásához kell visszamennünk. Amint ott is említettem, a tartály tartalmazhat teljesen, de részlegesen is. Intuitíve igen valószínűnek tűnik (bár ennek pszichológiai igazolásáról nem tudok), hogy azt a tartályt, amely teljesen magában foglal egy adott tárgyat, “jobbna” (prototipikusabbna⁶⁶) érezzük, mint azt, amely csak részlegesen teszi ezt. Ennek

⁶⁶ *Prototipikus*-nak nevezik a szakirodalomban a prototipikus szerveződésű kategóriák legjellegzetesebb, tehát az adott kategória központi tartományában elhelyezkedő kép-

megfelelően a vizespohár (amely az adott mennyiségű folyadékot teljesen tartalmazza) jobb tartály, mint az azonos formájú ceruzatartó. A váza funkciója márpedig egyértelműen a részleges tartalmazás (ti. a virágoké), és így a vázát nem érezzük prototipikus tartálynak. Itt a TARTÁLY fogalmának egy funkcionális összetevője érvényesül, nem pedig perceptuális.

10.3. Megoldás: A váza nyílásának *száj*-ként való megnevezhetetlensége a lexéma egy a korábbiakban már feltárt, több használatában is jelenlevő jelentésösszetevője – a TARTÁLY – **prototipikus viselkedéséből** következik, és így nem mond ellent eddigi elemzési eredményeinknek.

11.1. Probléma: Miért nevezhető meg a tölcser nyílása *száj*-ként, bár sem maga a tölcser, sem nyílása nem teljesíti a 8. probléma megoldásában említett kritériumokat?

11.2. Megoldás: A példa elfogadhatóságának magyarázata a tölcser mint használati tárgy **funkciójában** keresendő. Bár a tölcser önmagában nem tartály, alkalmazása során egységet alkot azzal az edénnyel (tartállyal), amelybe folyadékot öntünk. Így a tölcser tkp. az edény szájának kiterjesztéseként fogható fel, és ez tükröződik a kifejezés használatában is. Ezáltal ezen a ponton is feloldódott az ellentmondás, fentebb megfogalmazott hipotézisünk továbbra is tarthatónak látszik.

8.4. Módosított megoldás: Nincsenek pontos, teljesen egyértelmű kritériumai egy objektum *száj*-ként való megnevezhetőségének. Bizonyos tendenciák állapíthatók csak meg. A *száj* mint valamely tárgy része mindenekelőtt egy tartály bemeneti nyílása, amelynek átmérője lehetőleg szűkebb, mint a tartály legnagyobb átmérője. A nyílás kerek formájú, a tárgynak pedig hossz tengelye nagyobb, mint a nyílás átmérője, és lehetőleg prototipikus tartály, azaz teljesen tartalmazza a bele helyezett objektumokat.

Az eddigiekben – az egy ‘bejárat’ összetevőtől eltekintve – kizárólag perceptuális jellegű kritériumait láthattuk a *száj* nem testrésznévi használatának, funkcionális jellegűeket ellenben nem találtunk. Felmerül a kérdés: az emberi szájhoz kapcsolódó funkciók (a beszéd vagy általában a hangadás) szolgálhatnak-e alapjául nem testrésznevekre való metaforikus átvitelnek. A válasz: egyértelműen nem, amint a következő példák mutatják:

(75) ? a *tévé szája*

viselőit (l. ehhez az 51. lábjegyzetet).

(76) ? a rádió szája,

(77) ? a telefon szája,

Ez a megfigyelés újabb független evidenciát jelent arra nézve, hogy ne fogadjunk el a *száj* emberi testrésznévi használatának szabályában sem olyan részt, amely a beszéd szerveként jellemezné azt⁶⁷.

II. A jelentések reprezentációjának kérdései

1. Előkészületek a reprezentációk rekonstrukciójához

Miután az előző fejezetekben áttekintettem a *száj* szó különféle használati lehetőségeit, az ott nyert eredményekre támaszkodva megkísérlem jelentéseinek reprezentációját. A rekonstrukció elméleti keretként, amint a bevezetésben már jeleztem, a **kétszintű szemantikát** használom.

1.1. Mi a kétszintű szemantika?

A kétszintű szemantikát⁶⁸ a német M. BIERWISCH alkotta meg (átfogó nyelvelméleti koncepciója részeként) az 1970-es években. Klasszikus, leggyakrabban idézett kifejtéseként BIERWISCH (1983a)-t tartjuk számon. A kétszintű szemantika kognitív szemléletű elmélet, ezen belül a moduláris kognícióelmélet előfeltevéseit fogadja el⁶⁹. Feltételezi, hogy a nyelvi rendszernek része egy olyan szemantikai részrendszer, amely a **szintaxis** és a **nyelven kívüli fogalmi (konceptuális) rendszer** közötti interfész szerepét tölti be. Ennek feladata a nyelvi kifejezések szemantikai reprezentációinak felépítése, amelynek során olyan szabályokat is követ, amelyek csak erre a részrendszerre jellemzők, és ezért nem vezethetők le egyetlen másik kognitív modulból, így a konceptuálisból sem⁷⁰. A kétszintű szemantika úgy véli, hogy a nyelvi struktúrák interpretációja két lépés-

⁶⁷ Felvethető viszont, hogy talán a *száj*-hoz mint emberi testrészhez nemcsak a hangképzést vagy a beszéd akusztikus megvalósulását, hanem a gondolatok megformálását is kötik gondolkodásunkban. Erre utalhat a *mocskos szája van* és a *szájára vette a falu* kifejezés: mindkettőben nemcsak az artikuláció van benne, hanem talán a gondolatok megfogalmazása is. Az (75–77) alatt említett példákban ellenben az illető tárgyak nem fogalmaznak meg gondolatokat, hanem csak közvetítik a hangokat. Amennyiben ez az interpretáció helytálló, a kérdéses példák mégsem szólnak az ellen, hogy a *száj*-nak van beszédre utaló jelentésösszetevője.

⁶⁸ A kétszintű szemantika magyar szakirodalmá meglehetősen gyér. PETHŐ (1998) egy ismertető jellegű tanulmány, amely többek között a kétszintű szemantikát ért kritikák alapján pontosítani próbálja az elmélet számos fogalmát és feltevését. BIBOK (1998) egy e keretben készült hosszabb elemzést foglal össze.

⁶⁹ A moduláris és holisztikus kognícióelméletek fogalmához l. a 0.1. fejezetet.

ben megy végbe (innen ered elnevezése is): Először **a szemantikai rendszer** – a szótári egységek szintaktikai összekapcsoltságának megfelelően – létrehozza a struktúra egy **alulspecifikált** szemantikai reprezentációját, majd **a fogalmi rendszer** ezt a reprezentációt interpretálja, és az egyes szótári egységek szemantikai reprezentációját **a kontextusnak megfelelően módosítja** (pl. kitölti a bennük található változókat stb.). A kétszintű szemantika tehát az egyébként *jelentés*-nek nevezett jelenséget két részre bontja, magát a jelentés fogalmát pedig nem is használja.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy mit ért a kétszintű szemantika alulspecifikáltságon! Ennek bemutatására BIERWISCH egy híres példáját használom fel. Az *iskola* lexémának különböző előfordulásaiban különböző olvasatokat figyelhetünk meg⁷¹:

(78) *Az iskolának lapos teteje van.* 'építmény'

(79) *Az iskola egy nagyobb összeget adományozott.* 'intézmény'

(80) *Nagyon élvezi az iskolát.* 'folyamatok összessége'

(81) *Az iskola a civilizáció alapjainak egyike.* 'intézmény mint elv'

A kétszintű szemantika szellemében ezekhez a jelentésváltozatokhoz⁷² **egyetlen** közös szemantikai reprezentációt (*SEM*) rendelhetünk, amely grafikusán a következőképpen jeleníthető meg:

(82) $\lambda X [CÉL X W] \mid W = OKTATÁSI \text{ ÉS } TANULÁSI FOLYAMATOK.$

Ez a mentális reprezentáció, mint látható, alulspecifikált, ti. nincs benne rögzítve a szó (78–81) alatti értelmezéseinek **egyike sem**; az aktuális jelentésváltozat kiválasztása a kontextuális értelmezés során, tehát meghatározott kontextusba (pl. mondatba) helyezést követően történik, és ezt a fogalmi rendszer végzi el. BIERWISCH szerint így nem a szójelentés szabja meg, hogy az *iskola* lexémának milyen értelmezési lehetőségei

⁷⁰ Ez a hipotézis szemben áll a holisztikus kognitív szemantikák azon feltételezésével, amely szerint **nem tehető különbség** a nyelvi szemantika és a fogalmi rendszer között, és így a nyelvben megfigyelhető szemantikai jelenségek kizárólag konceptuális és egyéb kognitív szabályszerűségektől függenek. Megjegyzendő, hogy ezzel ért egyet az egyébként a nyelvet illetően modularista álláspontot magáénak valló JACKENDORF ún. konceptuális szemantikája is l. pl. 1983, 1990).

⁷¹ L. BIERWISCH (1983a: 81–8).

⁷² *Jelentésváltozat*-ként fordítottam a BIERWISCH (1983a) szövegben szereplő *Variante* terminust. BIERWISCH nem definiálja ezt a kifejezést, de láthatóan egy szótári egység (lexéma) különböző olvasatait érti rajta, amelyek a szónak a kontextus alapján végbemenő konceptuális értelmezése következtében jönnek létre. Hangsúlyozandó, hogy a jelentésváltozatok a kétszintű szemantika által feltételezett két jelentés-szint közül ennek megfelelően nem a szemantikai, hanem a konceptuális szinthez kapcsolódnak.

vannak, hanem a konceptuális rendszerünk (**az iskolákról tárolt ismereteink**, hogy ti. az iskola egyfajta intézmény, amelyhez egy vagy több épület szokott tartozni, ahol az intézményre jellemző tevékenység folyik stb.).

A kétszintű szemantika három fogalmi művelettípust feltételez, amelyek a szemantikai reprezentációk tartalmát specifikálják:

a) A **konceptuális szelekció** a teljes kontextus alapján kiválasztja, hogy az egyes szóelőfordulások **lehetséges olvasatai közül** melyik realizálódik az adott kontextusban, és ezáltal összehangolja az együtt előforduló szavak jelentését. A (80) esetben pl. a konceptuális szelekció dönti el az *élvez* ige alapján, hogy az *iskola* szó e kontextusban a fent felsorolt értelmezési lehetőségek közül a ‘folyamatok összessége’ olvasatot kapja. A konceptuális szelekció szabályozza a két másik művelet működését:

b) A **konceptuális eltolás**⁷³ egy adott szemantikai reprezentációt egy bizonyos fogalom érvényességi körébe “tol el”, azaz egy vagy több új komponenst vezet be a reprezentációba. Az *iskola* fentebb, (78–81) alatt megtalálható jelentésváltozatai pl. konceptuális eltolás révén jöttek létre⁷⁴.

c) A **konceptuális differenciálás** ezzel szemben a szemantikai reprezentációba nem vezet be teljesen új elemeket, hanem annak tartalmát **pontosítja** valamilyen, gyakran igen nehezen megragadható módon. A differenciálás valamely, a szemantikai reprezentációban szereplő paraméter kitöltését jelenti (technikailag egy benne szereplő egzisztenciálisan kvantifikált változóhoz rendelődik valamilyen konkrét érték)⁷⁵.

⁷³ BIBOK (1998) ettől eltérő terminológiát használ: *fogalmi elmozdulás*-nak, illetve *fogalmi differenciáció*-nak nevezi a megfelelő műveleteket. Az eredeti, német és angol terminológia mindkét fordítást egyformán megengedi.

⁷⁴ A (78) példában pl. az *iskola* (82)-ben megadott alulspecifikált szemantikai reprezentációja a következőképpen módosul: (L8) $\lambda X [ÉPÜLET X \text{ ÉS } CÉL X W] \mid W = OKTATÁSI \text{ ÉS } TANULÁSI FOLYAMATOK$. A konceptuális eltolás itt alkalmazott művelete szimbolikusan a következőképpen jellemezhető: (L9) $\lambda SEM \lambda X [ÉPÜLET X \text{ ÉS } SEM X]$, ahol SEM azt a szemantikai reprezentációt jelöli, amelyre alkalmazzuk az eltolást (jelen esetben a (82)-t).

⁷⁵ A *felébreszt* ige jelentése pl. azt az információt tartalmazza, hogy az alanyi bővítője által megnevezett entitás **valamit** csinál, aminek következtében felébred a tárgyi bővítője által megnevezett entitás. A következő kontextusban például: (L10) *Az óra felébresztette Zsuzsát.* a *felébreszt* ige tartalmát a konceptuális differenciálás úgy pontosítja, hogy megadja, **hogyan** ébresztette fel az óra Zsuzsát (ti. normális esetben csörgés által). A konceptuális differenciálás eredménye lényegében megegyezik a CRUSE által *kontextuális moduláció*-nak nevezett jelenséggel (1986: 52–3).

Amint a fentebbiek alapján is látható, a kétszintű szemantika a kifejezések szemantikai mentális reprezentációját **formális logikai eszközökkel** ábrázolja. Ennek célja a komplex nyelvi kifejezések jelentésstruktúrájának minél pontosabb ábrázolása, valamint másodsorban az is, hogy – a holisztikus nyelvelméletekhez kapcsolódó kognitív szemantikusok (elsősorban LAKOFF és LANGACKER követői) által alkalmazott jelentésábrázolásokkal szemben, amelyek többnyire szóbeli körülírásra vagy vázlatos rajzokra épülnek – minél jobban **ellenőrizhető** legyen, és **előrejelzéseket** engedjen meg a kifejezések viselkedésével kapcsolatban. Emellett ez a reprezentációs mód arra is szolgál, hogy viszonylag könnyen megteremthető legyen a szemantika kapcsolódása a szintaxishoz a leírás során.

Az eddig röviden felvázoltakhoz két megjegyzést még hozzá kell fűzni. Először is ki kell emelni, hogy a kétszintű szemantika elsősorban a szavak jelentését vizsgálja, mégpedig **komponensekre bontva azt**, és ennek alapján vezeti le a komplex kifejezések jelentését. Másfelől pedig említést érdemel – különösen mivel a továbbiakban ehhez fogok igazodni – az az általa követett heurisztikai elv, amely szerint – mivel a szótár valószínűleg szintén gazdaságosan szerveződik az elménkben – az elemzés során arra kell törekednünk, hogy **egy szó különböző jelentésváltozatait** lehetőség szerint **minél kevesebb szemantikai mentális reprezentációra vezessük vissza**, a közöttük tapasztalható eltéréseket pedig a kontextus általi eltérő specifikációval magyarázzuk meg.

A bevezetésben említettem, hogy a kétszintű szemantika – számos modern szemantikai megközelítéshez hasonlóan – a nyelvi jelenségeknek csak kis számú behatárolt csoportjával foglalkozott az eddigiekben, és így különösen hasznosnak tarthatjuk az új típusú adatokkal való szembesítését, azaz annak megvizsgálását, hogy alkalmas-e az ezek kapcsán felmerülő problémák kezelésére. A kétszintű szemantika szakirodalmában lényegében két témával foglalkoztak behatóan: egyrészt a térmodellálásával a nyelvben, másrészt a poliszémia jelenségével. Az első témán belül mindenekelőtt a kiterjedést jelentő melléknévekről szóló monográfia érdemel említést (BIERWISCH – LANG, szerk. 1987), BIERWISCH (1987) és LANG (1987) egy-egy fontos tanulmányával. Emellett említhetjük LANG (1995)-öt, továbbá CARSTENSEN (1992)-t, MAIENBORN (1996)-ot, KAUFMANN (1991)-et, WUNDERLICH (1993)-at, a legfrissebb szakirodalomból pedig LUDEVIG – GEURTS (szerk., 1998) több tanulmányát. A poliszémia elméleti kérdéseivel is számos tanulmányban foglalkoztak a kétszintű szemantika képviselői. Különösen fontos

BIERWISCH (1983a). A standard kétszintű kerettel kapcsolatban érdekes kérdéseket vet fel SCHWARZE – SCHEPPING (1995). DÖLLING (1992) a konceptuális eltolás műveletének formalizálására egy szigorú logikai rendszert dolgoz ki, amely ontológiát is tartalmaz. A két nagy témán kívül néhány egyéb jelenséget is vizsgáltak e keretben; az igei szemantikával több tanulmány is foglalkozott (elsősorban WUNDERLICH vizsgálta e témát), LENZ pedig a dualitás szemantikai témájának bizonyos vonatkozásait dolgozta fel több írásban. Mindezek alapján látható, hogy a *száj* szóhoz hasonló nyelvi anyagot a kétszintű szemantika eddig nem dolgozott fel, és így ez az esettanulmány mindenképpen hasznos lehet ahhoz, hogy tovább felmérjük az elmélet lehetőségeit.

Feladatom a továbbiakban – a fentebb mondottaknak megfelelően – a kétszintű szemantikát követve a *száj* szóhoz kapcsolódó szemantikai reprezentáció vagy reprezentációk feltárása. Mivel ezek az elemzés során eddig kifejtettek közül nem adódnak triviálisan, úgy fogok eljárni, hogy először egyenként felvázolom az I. részben áttekintett használatokhoz kapcsolódó használati szabályokat, majd (a 3. fejezetben) az így nyert előzetes reprezentáció-vázlatokat összehangolom egymással úgy, hogy létrejöjjön közöttük az a kapcsolat, amelyet a nyelvtudat és a (szinkrón) nyelvhasználati tények alapján feltételezhetünk közöttük.

1.2. A *száj* szó szemantikai komponenseinek megállapítása

Tekintsük át, hogy a *száj* szó különböző használataihoz tartozó jelentéseinek⁷⁶ mely komponenseket kell tartalmazniuk⁷⁷!

⁷⁶ A *jelentés* szót itt köznyelvi értelmében használom. Egyelőre ugyanis csak arról beszélhetünk, hogy a *száj* szó adott kontextusbeli értelmezésében – tehát az említett konceptuális műveletek elvégzését követően – mely komponensek találhatók meg specifikált jelentésében. Azt, hogy e komponensek a *száj* **szemantikai reprezentációjának** is a részét alkotják-e, vagy pedig **csak a fogalmi műveletek működése nyomán** jelennek meg, a jelen ponton nem áll módunkban eldönteni. Erre csak a többi olvasat áttekintését követően vállalkozhatunk.

⁷⁷ Itt és a továbbiakban is a szemantikai reprezentációkat ún. jelentésposztulátumok formájában adom meg. Megjegyzendő, hogy ezt az eszközt viszont csupán ábrázolási eszközként használom, áttekinthetősége miatt, és nem a szemantikaelmélet tartalmi elemeként, annak ábrázolására, hogy két tárgynyelvi elem jelentése hogyan viszonyul egymáshoz. Így azok a kritikák, amelyeket a jelentésposztulátumos leírásokkal szemben (jogosan) megfogalmaztak (a problémáhos I. érintőlegesen Pusteiovsky (1995: 33–38)-at) vizsgálatomra nem vonatkoznak.

A. A *száj* mint ‘szájnyílás’

Ez a (6) és a (25) mondatban feltételezett használati mód, ti. amikor a *száj* nem a szájnyílást elzáró akadályt (az ajkat), és nem is a szájüreget jelenti, hanem magát a nyílást. Ez a használat figyelhető meg talán a *Péternek nagyon széles a szája* mondatban is. A *száj* szó jelentése ebben a használatában a **NYÍLÁS** komponenst tartalmazza. E komponens választását az indokolja, hogy olyan, kellően absztrakt komponenst kell találnunk, amely feltehetőleg részét képezi az *ajtó* szó (15–18, 21) példákban található előfordulásainak is, ugyanis az *ajtó* (továbbá egyéb nyílást jelentő szavak, mint amilyen az *ablak* stb.) – amint láttuk – igen hasonlóan viselkedik a *száj*-hoz. Ez a komponens teszi feltehetőleg azt is lehetővé, hogy a *száj* szóhoz a (25) példában *-On* rag kapcsolódjon. A *száj* szó jelentése ezekben az olvasatokban tehát tartalmazza a következő részt:

$$(83) \lambda x \text{száj}_1'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y)]^{78}$$

Ez azt fejezi ki, hogy ha egy x objektum *száj* (az itt releváns értelemben), van egy olyan y tartály, amelynek ez az objektum a nyílása. A **TARTÁLY** komponens e (rész-)reprezentációba való foglalását azért tartom szükségesnek, mert a **NYÍLÁS relációs fogalom**, és meg kell adni azt is, hogy az alá tartozó objektum minnek a nyílása⁷⁹. A **TARTÁLY** (y) rész ezt teljesíti a lehető legáltalánosabban.

B. A *száj* mint ‘ajak’

Ez az olvasat az (1–5) példákban található meg, és az *ajtó* (13, 14) példabeli előfordulásaihoz áll közel szemantikai szempontból. Mint az *ajtó*, a *száj* ‘ajak’ értelemben valamilyen szilárd, átjárhatatlan anyagi létezőt jelöl, amely elzár valamit. Ezt az **AKADÁLY** absztrakt szemantikai komponenssel adom vissza. Az akadály egy olyan objektum, amely **átjárhatatlanná tesz** valamit. A *száj* (illetve az *ajtó*) esetében ez a valami egy nyílás, mégpedig (amint A pont alatt megállapítottuk) egy tartály nyílása. Egy tartály nyílásának átjárhatatlanná tétele a tartály **bezárását** jelenti.

⁷⁸ Megjegyzendő, hogy ebben a képletben (és a következőkben is) nem standard módon használom a kondicionálist (jele: $\rightarrow$), ti. nemcsak mondatfunktorként, hanem két predikatomot összekapcsoló funktorként is értelmezem (mint pl. itt). A predikatum-funktorként értelmezett kondicionális a következőképp értendő: $P \rightarrow Q$ akkor, és csak akkor igaz, ha $\forall x (P(x) \rightarrow Q(x))$, ahol P és Q $\langle e, t \rangle$ típusú predikatumok helyett állnak, x pedig e típusú változó.

⁷⁹ Azaz a nyílás szükségképpen **valaminek** a nyílása. Ez lényegében ugyanazt mondja ki, mint a holisztikus kognitív szemantikák azon megállapítása, hogy a **NYÍLÁS** fogalma a **TARTÁLY** képzetséma része, l. I. rész 2. fejezet.

Ennek megfelelően a *száj* ebben az olvasatban adott jelentésének tartalmaznia kell az AKADÁLY, a NYÍLÁS, a TARTÁLY és az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ komponenseket. Előzetesen a következő reprezentációt adhatjuk tehát:

$$(84) \lambda z \text{ szá}_2'(z) \rightarrow \lambda z \exists x \exists y [\text{AKADÁLY}(z) \& \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x) \& \text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y)]$$

Ezzel kapcsolatban viszont felmerül egy probléma. A (84) szerint az ajkak ugyanis mindig elzárják a szájnyílást. Módosítunk kell ezért a (84) reprezentációt, hogy ezt kiküszöböljük. Erre a célra kínálja magát egy funkcióra utaló komponens:

$$(84') \lambda z \text{ szá}_2'(z) \rightarrow \lambda z \exists x \exists y [\text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y)]$$

A módosított képlet azt fejezi ki, hogy ha egy z objektum száj (az itt releváns értelemben), akkor a z objektum egy akadály, amelynek funkciója, hogy átjárhatatlanná teszi egy y tartály x nyílását.

A FUNK(a,b) intenzionális predikátum megadja egy a objektum b funkcióját. Az előbbi változó e (entitás), az utóbbi t (mondat) típusú. Az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ(a,b) komponens nyilvánvalóan **nem elemi** szemantikai összetevő, én itt pusztán rövidítésnek számom; részletezve preszupponálnia kell egy állapotot, amikor átjárható a nyílás, és két részeseményből kell állnia: az első egy folyamat (a nyílás bezárása), a második pedig egy állapot: a nyílás helyére az a objektum került, így átjárhatatlanná, a tartály pedig következésképpen zárttá vált⁸⁰.

C. A száj mint 'szájüreg'

A *száj* ezzel az olvasattal szerepel a (28–31, 37–38) példákban. A szó jelentésének ezekben az előfordulásokban tartalmaznia kell egy **TARTÁLY** komponenset. Ezt két ténnyel is alá tudjuk támasztani: egyrészt kapcsolódhat hozzá a $-bA$ és a $-bAn$ rag, másrészt előfordulhat a *kinyit* és a *becsuk* igék tárgyi bővítményeként (l. 5. probléma).

$$(85) \lambda x \text{ szá}_3'(x) \rightarrow \lambda x \text{ TARTÁLY}(x)$$

Ez azt fejezi ki, hogy ha egy x objektum száj (a releváns értelemben), akkor az x objektum tartály.

⁸⁰ Az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ komponens tehát az *átjárhatatlanná tesz* kifejezésnek arra az olvasatára utal, amikor alanyaként a zár szerepel, nem pedig arra, amikor egy ágens.

Amint az (52) példa kapcsán láttuk, a *száj* megnevezheti a tartály határolóját is. Kérdés, hogy be kell-e vezetnünk egy HATÁROLÓ jegyet (és egy külön jelentésváltozatot), amely számot ad erről a használatról. A további példák (49–51) arra utalnak, hogy a TARTÁLY fogalma alá tartozó objektumok neve rendszerint megnevezheti a objektum határolóját is. A határoló megnevezése ezek szerint elválaszthatatlanul összefonódik a TARTÁLY komponenssel, így nincs szükség HATÁROLÓ komponens felvételére is.

D. A *száj* mint ‘az állat táplálékfelvevő nyílása’

Amint a 7. probléma kapcsán láthattuk, *száj*-nak akkor nevezhetjük a legszerencsésebben az állat táplálékfelvevő nyílását, ha az állatnak van kitüntetett fejrésze, amelyen található a táplálékfelvevő nyílás, valamint az nyitható-zárható, az emberi szájhoz hasonló módon mozog, és az emlősállatokéhoz alakilag hasonló. Ezek alapján a következő reprezentáció adható:

$$(86) \lambda x \text{ szá}j_4'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists v \exists w \exists z \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,v) \& \text{FEJ}(v) \& \text{RÉSZ}(v,w) \& \text{ÁLLAT}(w) \& \text{FUNK}(x,\text{HELY}(x,e)) \& \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e) \& \text{ÁGENS}(w,e) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z,\text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x))$$

Ez a következőképpen írható körül: Ha egy x objektum *száj* (az itt releváns értelemben), akkor van egy olyan y tartály, amelynek ez az x objektum a nyílása, ez az x nyílás egy v fej része, amely v fej egy w állat része; továbbá az x nyílás funkciója, hogy itt zajlik le egy e esemény, amely e esemény táplálékfelvétel, és amely e eseménynek ágense a w állat; továbbá van egy z akadály, amelynek funkciója, hogy átjárhatatlanná teszi az x nyílást.

A TARTÁLY komponens felvétele következik a NYÍLÁS komponens felvételéből (l. fentebb, A alatt). A FUNK és az ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ komponensek magyarázatát l. B alatt. A TÁPLÁLÉKFELVÉTEL egyargumentumú predikátum, egyetlen argumentuma egy e eseményváltozó. Az e eseményváltozó által jelölt eseményről nyújt további információkat a HELY és az ÁGENS komponens (értelemszerűen az esemény helyét, illetve ágensét adják meg). Mindkettő kétargumentumú predikátum, amelyek első argumentuma egy e típusú kifejezés, második pedig egy eseményváltozó⁸¹. A TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komponens

⁸¹ Az esemény különböző tényezőinek (különböző ún. tematikus szerepeinek) az esemény mibenlétét megadó predikátumról való leválasztása és külön predikátumok által

szintén több komponens rövidítéseként szerepel itt, és részletesebb kifejtést igényel.

E. A száj mint ‘üreges test nyílása’

Amint a 8. probléma kapcsán láthattuk, a *száj* szó alkalmazhatósága bizonyos tartályok nyílására mindenekelőtt attól függ, hogy a kérdéses tartály egy bizonyos **sajátos formához** igazodik-e. Az ilyen formát felmutató tartályokat *üreg_x*-nek neveztük el. A 8. példa megoldása alapján az így definiált *üreg_x* jelentését a következőképpen írhatjuk le:

$$(87) \lambda y \text{ 'üreg}_x \text{'} (y) \rightarrow \lambda y \forall x \exists z \exists u [\text{TARTÁLY} (y) \ \& \ \text{NYÍLÁS} (x,y) \ \& \ \text{KERESZTMETSZET} (z,y) \ \& \ \text{PÁRHUZAMOS} (z,x) \ \& \ (\text{QUANT} (\text{DIAM} (z)) > \text{QUANT} (\text{DIAM} (x))) \ \& \ \text{HOSSZTENGELY} (u,y) \ \& \ (\text{QUANT} (\text{HOSSZ} (u)) > \text{QUANT} (\text{DIAM} (x)))]^{82}$$

Ez a képlet a következőképpen értelmezhető: ha egy *y* objektum *üreg_x*, akkor *y* egy tartály, amelynek bármely *x* nyílásához rendelhető legalább egy olyan *z* keresztmetszete az *y* tartálynak, amely *z* keresztmetszet párhuzamos az *x* nyílással (pontosabban: az *x* nyílás síkjával), és amely *z* keresztmetszet átmérője nagyobb az *x* nyílás átmérőjénél; továbbá az *y* tartálynak van egy *u* hossz tengelye, amelynek hossza szintén nagyobb az *x* nyílás átmérőjénél.

A KERESZTMETSZET (*a,b*) azt jelöli, hogy az *a* egy *b* térbeli objektum egy síkmetszete, a HOSSZTENGELY (*a,b*) pedig azt, hogy *a* egy *b* objektum hossz tengelye. A PÁRHUZAMOS (*a,b*) komponens a megfelelő geometriai fogalmat jelképezi, és a képletben két síkfelület (*a* tartály

való bevezetése az eseményszerkezet ún. *Neo-Davidsonian* (a. m. új-davidsoni) leírásaként ismert. Ehhez az eljáráshoz l. mindenekelőtt PARSONS (1990)-t.

⁸² Megjegyzendő, hogy a kétszintű szemantika talán legjelentősebb munkáiban, a kiterjedést jelentő melléknevek jelentéséről szóló tanulmányokban (BIERWISCH 1987; LANG 1987) egy olyan eszköztárat mutatnak be, amelyet nem alkalmazok a (87) képletben. Ha az említett írások technikáját követném, a (87) képlet kb. a következőképpen épülne fel:
(L11) ' $\lambda y \text{ 'üreg}_x \text{'} (y) \rightarrow \lambda y \forall x \text{TARTÁLY} (y) \ \& \ \text{NYÍLÁS} (x,y) \ \& \ (\text{QUANT} (\text{QUER} (y)) > \text{QUANT} (\text{DIST} (x))) \ \& \ (\text{QUANT} (\text{MAX} (y)) > \text{QUANT} (\text{DIST} (x)))$

Ennek a fentebbi képlettől eltérő részei így értelmezhetők: Az *y* tartály szélessége nagyobb, mint az *x* nyílás belső átmérője, az *y* tartály hosszúsága (maximális kiterjedése) pedig szintén nagyobb, mint az *x* nyílás belső átmérője. Az itt szereplő MAX, QUER és DIST komponensek értelmezése szorosan kötődik a tárgyak dimenzióinak az említett tanulmányokban adott elemzésére, ez pedig annyira összetett, hogy bemutatására még csak nagy vonalakban sem vállalkozhatom.

egy tetszőleges keresztmetszete és a nyílás által kijelölt ideális felület) viszonyára utal. A QUANT függvény az argumentuma által jelölt kiterjedés értékét szolgáltatja⁸³, a DIAM egy síkfelület átmérőjét jelöli, a HOSSZ egy szakasz hosszát, a > pedig a szokásos értelemben használt matematikai relációs jel.

A *száj* szó ilyen értelemben vett üregek_x nyílását jelöli. A nyílásnak ke-
rek formájúnak és bemeneti nyílásnak kell lennie. Ezekről a további felté-
telekről egy KERÉK és egy BEJÁRAT komponens felvételével adok szá-
mot:

$$(88) \lambda x \text{ szájs}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z \exists u [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \\ \text{KERÉK}(x) \& \text{FUNK}(x,\text{BEJÁRAT}(x,y)) \& \\ \text{KERESZTMETSZET}(z,y) \& \text{PÁRHUZAMOS}(z,x) \& \\ (\text{QUANT}(\text{DIAM}(z)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x))) \& \text{HOSSZTENGE-} \\ \text{LY}(u,y) \& (\text{QUANT}(\text{HOSSZ}(u)) > \text{QUANT}(\text{DIAM}(x)))]$$

Azaz: Ha egy x objektum *száj* (a releváns értelemben), akkor van egy y tartály, amelynek x nyílása, x kerek alakú, és funkciója, hogy y "bejárata"; az x nyíláshoz rendelhető továbbá legalább egy olyan z keresztmetszete az y tartálynak, amely z keresztmetszet párhuzamos az x nyílással, és amely z keresztmetszet átmérője nagyobb az x nyílás átmérőjénél: továbbá az y tartálynak van egy u hossz tengelye, amelynek hossza szintén nagyobb az x nyílás átmérőjénél.

A BEJÁRAT komponens értelmezésére a későbbiekben vissza fogok térni.

A (87) alatt szereplő jelentésposztulátumot felhasználhatjuk arra is, hogy a (88)-ban szereplő, aránylag bonyolult reprezentációt bizonyos mértékben egyszerűsítsük. Ezt úgy érhetjük el, hogy a (87)-et **redundanciaszabályként**⁸⁴ fogjuk fel, (88)-at pedig a következőképpen fogalmazzuk újra:

$$(88') \lambda x \text{ szájs}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{ÜREG}(y) \& \text{KERÉK}(x) \& \\ \text{FUNK}(x,\text{BEJÁRAT}(x,y))]$$

(Ehhez természetesen helyettesítenünk kell a (87) jelentésposztulátum előtagjában az *üreg*_x tárgy nyelvi kifejezésre utaló *üreg*'_x(y) elemet ÜREG(y)-nal, a megfelelő komplex fogalom jelölésével. E módosított jelentésposztulátumnak a (88)'-re való alkalmazásakor, azaz az ÜREG(y) kom-

⁸³ A QUANT komponens részletesebb leírását és alkalmazását l. BIERWISCH (1987, különösen 143–4).

⁸⁴ A szemantikai redundanciaszabályok fogalmához l. KATZ (1972: 44–6).

ponenst a megfelelő elemekkel behelyettesítve egy (88)-cal számunkra lényegében ekvivalens reprezentációt kapunk.)

Elképzeltető, hogy a *száj* szó kérdéses olvasatának vannak olyan további komponensei is, amelyek a (88) reprezentációból hiányoznak. Egyrészt lehet, hogy korlátozni kellene a nyílások számát egyre (vö. (66) példa), másrészt pedig talán valamilyen módon utalni kellene arra, hogy a megfelelő tartály határolói csak anyagiak – sőt, csak szilárdak – lehetnek. Ezeket a kérdéseket viszont nem tartom különösebben relevánsnak, ezért velük a továbbiakban nem foglalkozom.

2. Néhány, a javasolt reprezentációkkal kapcsolatos elméleti probléma

Az előző fejezetben összefoglaltam, hogy az adatok I. részben elvégzett elemzése alapján milyen komponenseknek kell szerepelniük a *száj* szó különböző **kontextuálisan specifikált jelentéseinek** reprezentációjában. Ezzel kapcsolatban viszont számos olyan kérdés vetődik fel, amelyek nem elsősorban a jelen vizsgálat, hanem általában a kétszintű szemantika, illetve még tágabban minden jelentéstani vizsgálat néhány alapvető problémáját képezik.

a) A fentebb felvázolt előzetes szemantikai reprezentációk igen **heterogén** komponenseket tartalmaznak, amelyek kapcsán erősen kérdéses, hogy az emberi elmében valóban egy szinten reprezentálódnak-e. Majdnem mindben egymás mellett szerepelnek például perceptuális és funkcionális jellegű komponensek. Az, hogy egy ilyen leírás bírhat-e pszichológiai realitással, **empirikus módon eldöntendő** kérdés lenne, de aligha reménykedhetünk benne, hogy találunk módot megválaszolására.

Választott elméletemen belül a legfontosabb kérdés az, hogy a kontextuálisan specifikált jelentések komponensei közül melyek alkotják a részét a *száj* szó **szemantikai reprezentációjának**, és melyek azok a komponensek, amelyek csak **a fogalmi reprezentáció szintjén** – a kontextus hatására – jelennek meg az egyes előfordulások értelmezése során. Ehhez kapcsolódik az alábbi két probléma:

b) Fentebb többször is kitértem arra a problémára, hogy a beszéd mint az emberi száj funkciója mennyiben tekinthető a *száj* szó jelentése részének. A *száj* szó szerinti és nem idiomatikus használatához kapcsolódó nyelvi adatok körében nem találtam olyat, amely arra utalna, hogy egy, a beszédre utaló funkcionális jelentésösszetevő feltételezésére szükség volna a *száj* testrésznévi jelentésében. Bizonyos kontextusokban – mint pl. a

csak *szájjal segít* kifejezésben vagy a *száj* már említett metaforikus használataiban (pl. *a falu szája, mocskos szája van*) vagy egyéb, nem idiomatikus metaforikus előfordulások kapcsán, pl. *Mózes Isten szája* – mégis szükség van erre az információra ezek motiválásához, illetve (a nem idiomatikus esetekben) értelmezéséhez. A kétszintű keretben ezt úgy oldhatjuk meg, hogy bár a beszéddel kapcsolatos információ nem jelenik meg a *száj szemantikai reprezentációja* komponenseként, a SZÁJ fogalomhoz kapcsolódó ismereteinknek viszont része, és ezt igénybe is vehetjük a *száj* egyes előfordulásainak **kontextuális értelmezése** során (tehát nem a szemantikai, hanem a “második”, a fogalmi szinten).

c) A fentebb bemutatott grafikus szemantikai reprezentációk mutatnak bizonyos nyilvánvaló egyezéseket, de vannak közöttük eltérések is. A kétszintű szemantika keretében akkor beszélhetünk **egyazon lexéma különböző használatairól**, ha van egy olyan **közös szemantikai reprezentáció**, amelyből a különböző szóelőfordulások által realizált jelentésváltozatok az említett fogalmi műveletek (a konceptuális eltolás és a differenciálás) alapján **levezethetők**.

A kérdés az, hogy a *száj* megvizsgált öt különböző használata közül i) mind egy közös *száj* lexémához tartozik-e, tehát egyetlen közös szemantikai reprezentációból levezethető az összes jelentésváltozat; vagy ii) mindegyik külön-külön képvisel egy-egy önálló lexémát (*száj₁*, *száj₂*, *száj₃* stb.), tehát az öt különböző jelentésváltozathoz egy-egy különböző szemantikai reprezentáció tartozik; vagy iii) valamilyen köztes megoldást kell-e feltételeznünk, amely szerint bizonyos használatok egy lexémához (*száj₁*) tartoznak, míg mások egy másikhoz (*száj₂*) stb. – ez utóbbi esetben a feltételezendő szemantikai reprezentációk száma kettőtől négyig terjedhetne.

Amint fentebb már említettem, a kétszintű szemantika egyik legfontosabb heurisztikai elve szerint az elemzés során arra kell törekednünk, hogy egy szó különböző olvasatait lehetőség szerint **minél kevesebb** szemantikai reprezentációra vezessük vissza⁸⁵. Abból kell tehát mindennek előtt kiindulnunk, hogy egyetlen szemantikai reprezentáció áll az összes használat háttérében, aztán pedig meg kell tudnunk magyarázni, hogy hogyan jutunk el bizonyos igen általános és absztrakt konceptuális műveletek segítségével a különböző használati módokhoz kapcsolódó jelentésváltozatokhoz. Amennyiben megbizonyosodtunk róla, hogy ez nem lehet-

⁸⁵ L. TAYLOR (1994: 12).

séges, több szemantikai reprezentációt is feltételezhetünk, számot kell adnunk viszont a közöttük esetleg fennálló hasonlóságokról is.

3. A *száj* szó szemantikájának egy lehetséges modellje

A következőkben a kétszintű szemantika említett heurisztikai elvének eleget téve arra törekszem, hogy az ésszerűség határain belül az előzetes reprezentációkat minél jobban egységesítsem, hogy minél több használat levezethető legyen egy közös reprezentációból.

12.1. Probléma: A *száj*₁, a *száj*₂, valamint másfelől a *száj*₃ előzetes reprezentációiban (83, 84', 85) található TARTÁLY komponensek **hogyan viszonyulnak egymáshoz?**

12.2. Adatok: A *száj*₃ jelentésének e komponense a *száj*üregre utal. Kérdés, hogy a *száj*₁-é és a *száj*₂-é szintén így értelmezendő-e, vagy inkább úgy, hogy az emésztőcsatornára utal.

Az utóbbihoz áll közelebb a bevezetésben említett körülírás, amely szerint a *száj* az emésztőcsatornának a fejen található kezdeti nyílása. Ezt tovább támogatja a *száj*₄-ben szereplő, táplálkozásra utaló komponens, valamint az a tény, hogy az a tartály, amelyről a *száj*₅ kapcsán szó van, bizonyos esetekben megnevezhető *has*-ként, de *száj*-ként semmiképp sem⁸⁶.

Másfelől viszont a *száj*₂-beli AKADÁLY komponens által jelölt objektum nyilván azonos azzal, amely a *száj*₃ használat elemzésekor, a *száj* (mint tartály) nyitása és zárása kapcsán felmerült (37, 38), ti. mindkét esetben az ajak az.

12.3. Megoldás: A *száj*₁, *száj*₂ és *száj*₃ használatoknak a kérdéses TARTÁLY komponense valószínűleg **azonos szerepű:** mindhárom a *száj*üregre utal. A *száj*₁, a *száj*₂ és a *száj*₃ elméleti szemantikai reprezentációjában viszont vélhetően valamilyen módon szerepel **az emésztőcsatornára** mint tartályra **való utalás is**, mert e nélkül hiányozna ezen a téren a kapcsolódás a további két jelentésváltozathoz.

⁸⁶ Pl. *az üveg hasa*. A *száj*₄ és *száj*₅ használatok figyelembevételét az indokolja, hogy feltételezhető, hogy ezek jelentéskomponensei összefüggnek a többi használatéval (mivel ezek a használatok minden bizonnyal a *száj*₁₋₃ kiterjesztéseiként jöttek létre), és így azokra vonatkozó következtetéseket is levonhatunk belőlük.

13.1. Probléma: Önálló szemantikai reprezentációt kell-e rendelnünk a *száj*₄ olvasathoz?

13.2. Adatok: A *száj*₁₋₃ használatok egyfelől, a *száj*₄ másfelől igen közel állnak egymáshoz, mivel az egyetlen alapvető eltérésnek közöttük az tűnik, hogy különböző élőlények testrészére utalnak. Megállapíthatjuk azt is, hogy az alaposabb vizsgálat szerint a *száj* az állat testrészére való alkalmazása esetén is mutatja a *száj*-nak az emberi testrészre való alkalmazása során fellépő három jelentésváltozatával analóg olvasatokat (azaz az állati testrész megnevezéseként nem csak a ‘szájnyílás’ változatban él, bár ezt tartalmazza a (88) képlet), vö.:

(89) *A békának szélesebb a szája, mint a kígyónak.*

(90) *A csigának a hasi oldalán található a szája.*

(91) *A kutya a szájában vitte haza a csontot.*

A (89) és a (90) a ‘szájnyílás’, a (91) alatti példamondat a ‘szájüreg’ olvasatot realizáló előfordulást tartalmaz (az ‘akadály’ olvasat állatokra való vonatkoztatása ezekhez képest jóval ritkább).

A szóösszetételek terén is megfigyelhető ez a megoszlás: az előbbi változathoz kapcsolódik a *szájkosár*, az utóbbihoz a *száj- és körömfájás*. Figyeljük meg továbbá a következő adatokat:

(92) *Cézár a szájába vette a csontot, Péter pedig a magáéba a ceruzát.*

(93) *János szája olyan széles, mint egy vízilóé.*

Ha a *száj* szó többértelmű lenne arra a két-két különböző olvasatra nézve, hogy ‘ember’, illetve ‘állat táplálékfelvevő nyílása’, valamint ‘ember’, illetve ‘állat szájürege’, akkor nagy valószínűséggel zeugmának kellene e két mondatban fellépnie (l. 6. probléma). Ezt nem tapasztaljuk, tehát a *száj* e jelentésváltozatokra nézve valószínűleg csak általános jelentésű.

13.3. Megoldás: Nincs okunk arra, hogy a *száj*₄ használatot a *száj*₁₋₃-tól elkülönítve kezeljük, és önálló mentális szemantikai reprezentációt rendeljünk hozzá. A *száj* szó az ‘állati száj’ ~ ‘emberi száj’ használatok tekintetében nem többértelmű, hanem csupán **általános jelentésű** (tehát szemantikai reprezentációjában nincs meghatározva, hogy denotátuma milyen élőlényhez tartozik⁸⁷).

⁸⁷ A (86) reprezentációban található ÁLLAT komponens tehát nem része annak a szemantikai reprezentációnak, amely a használatot szabályozza, hanem csak a kontextuálisan specifikált jelentésváltozat szintjén jelenik meg, vélhetően a konceptuális differenciálás művelete által bevezetve, l. a 14. problémát. Megjegyzendő, hogy a zeugmateszt-

Miután kizártuk a *száj*₄-et mint önálló variánst, vizsgáljuk meg újból a *száj*₁₋₃ reprezentációit!

14.1. Probléma: Hogyan konstruálhatunk olyan szemantikai reprezentációt, amely egyesíti magában a *száj*₁₋₄ olvasatokhoz tartozó reprezentációk (83, 84', 85, 86) releváns elemeit?

14.2. Adatok: A (83, 84', 85) reprezentációk számos azonos elemet tartalmaznak: mindháromban közös a TARTÁLY komponens (ehhez vö. a 12. probléma javasolt megoldását is), a két előbbiben megtalálható a NYÍLÁS komponens, a (84') pedig ezeken túl tartalmaz egy AKADÁLY és egy hozzá tartozó FUNK komponenset is. A (86) mindezeket a komponenseket tartalmazza, továbbá a RÉSZ, FEJ, valamint a táplálékfelvétellel kapcsolatos komponenseket. Az itt található ÁLLAT komponens természetesen nem alkothatja részét a közös szemantikai reprezentációnak. Ezek alapján a következő előzetes szemantikai reprezentáció adható:

$$(94) \text{száj}_A'(a) \rightarrow \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{RÉSZ}(x,p) \ \& \ \text{FEJ}(p) \ \& \ \text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \ \& \ \text{FUNK}(x, \text{HELY}(e,x)) \ \& \ \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)]$$

A *száj* e szemantikai reprezentációban összefoglalt három használati módja (kontextuálisan specifikált reprezentációja), a *száj*₁₋₃ között az a különbség, hogy mindhárom e reprezentációnak egy-egy komponensét **“helyezi előtérbe”**. Ezt a λ -absztrakciónak a különböző szabad változónkon való végrehajtásával ábrázolhatjuk, amellyel párhuzamosan az összes fennmaradó szabad változó egzisztenciálisan lekötődik:

$$(95) \lambda x \text{száj}_A'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{RÉSZ}(x,p) \ \& \ \text{FEJ}(p) \ \& \ \text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \ \& \ \text{FUNK}(x, \text{HELY}(e,x)) \ \& \ \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)] \text{ ‘szájnyílás’}$$

$$(96) \lambda y \text{száj}_A'(y) \rightarrow \lambda y \exists x \exists z \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{RÉSZ}(x,p) \ \& \ \text{FEJ}(p) \ \& \ \text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \ \& \ \text{FUNK}(x, \text{HELY}(e,x)) \ \& \ \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)] \text{ ‘szájüreg’}$$

tel itt nem azt vizsgáltuk közvetlenül, hogy önálló szemantikai reprezentáció tartozik-e a *száj* szó ‘állati testrész’ jelentésváltozatához, hanem csak azt, hogy egyáltalán többértelmű-e ez a szó az említett két olvasatra nézve. A többértelműség az önálló szemantikai reprezentáció feltételezésének szükséges, de **nem elégséges** feltétele. Ha ugyanis egy szó két olvasatra nézve többértelmű, meg kell alaposabban vizsgálnunk, hogy levezethető-e a két olvasat egyazon szemantikai reprezentációból (ekkor a szó poliszém), vagy külön reprezentációt kell számukra feltételeznünk (ekkor homonima).

(97) $\lambda z \text{ szája}'(z) \rightarrow \lambda z \exists x \exists y \exists p \exists e [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{RÉSZ}(x,p) \& \text{FEJ}(p) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x)) \& \text{FUNK}(x, \text{HELY}(e,x)) \& \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e)]$ 'akadály (ajak)'⁸⁸

A *száj* 'állati testrész'-ként való értelmezését a kétszintű szemantika egyik alapvető konceptuális művelete, a konceptuális differenciálás révén **tudjuk levezetni** a (95–97) reprezentációkból. A konceptuális differenciálás – amint a II. rész 1. fejezetében említettem – egy, a szemantikai reprezentáción belüli egzisztenciálisan kvantifikált változó értékének a pontosítását jelenti. Abból indulhatunk ki, hogy a FEJ komplex fogalom **implikál** egy további komponenst, ti. $\exists q [\text{RÉSZ}(p,q)]$. A differenciálás a jelen esetben a q változó értékének a behatárolását jelenti, amely során megjelenik a (86)-ban megtalálható ÁLLAT (q) komponens is.

A FEJ komponenst ellenben nem hagyhattuk el, mivel (94) reprezentációinkban nem található egyetlen olyan egyéb komponens sem, amely implikálná, márpedig a 7. probléma javasolt megoldása szerint szükség van erre a komponensre a *száj* 'állat testrésze' olvasatánál.

Az ÁGENS komponens ellenben megítélésem szerint elhagyható, ti. a TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komplex fogalom implikálja, hogy $\exists e \text{TÁPLÁLÉKFELVÉTEL}(e) \rightarrow \exists x \text{ÁGENS}(x,e)$.

Magának a TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komponensnek a belefoglalására szükség van, mégpedig annak kizárására, hogy a *száj* megnevezzen a fejen lévő egyéb testnyílásokat⁸⁹.

14.3. Megoldás: A (94) egy olyan szemantikai reprezentáció, amely adekvát módon egyesíti magában a (83, 84', 85, 86) releváns elemeit.

⁸⁸ Az *ajak* lexéma szemantikai reprezentációja (97)-től annyiban különbözik, hogy tartalmaz további komponenseket is (kb. $\exists q [\text{RÉSZ}(p,q) \& \text{EMBER}(q)]$).

⁸⁹ Ezt bizonyára más módon is meg lehet oldani. Lehetne pl. arra hivatkozni, hogy az arci oldalon található; erre utal az a tény, hogy a *száj* több afrikai nyelvben is grammatikalizálódott mint az ELŐL fogalmat kifejező grammatikai elem (HEINE 1995: 124–5), bár akkor felmerül a kérdés, hogy a *csiga szája* kifejezést miért érezzük jónak annak ellenére, hogy ez a szerv az állat *hasá*-nak nevezhető oldalán található. További nehézséget okoz ez esetben, hogy az orrlyukaktól való megkülönböztetés érdekében tovább kell differenciálni, ennek a lehetséges kivitelezései viszont nem tűnnek intuitíve igazán meggyőzőnek (pl. a nyílások közül a legnagyobb vagy a legmélyebben elhelyezkedő). A táplálkozás funkciójára való utalás ellenben intuíciónk szerint mindenképpen elfogadhatónak tűnik.

15.1. Probléma: Önálló szemantikai reprezentációt kell-e rendelnünk a *száj*₅ olvasathoz, vagy elemei beépíthetők a 14. probléma megoldásaként kapott (94) reprezentációba?

15.2. Adatok: A (94)-hez képest a *száj*₅ fentebb javasolt (88) reprezentációja a következő elemeket tartalmazza: KERÉK, FUNK (x , BEJÁRAT (x, y)), KERESZTMETSZET, PÁRHUZAMOS, QUANT (DIAM (x)) QUANT (HOSSZ x)), HOSSZTENGELY (x). Ezek közül közvetlenül nem építhető be a *száj* mint ‘emberi-állati testrészt’ szemantikai reprezentációjába a KERÉK, valamint bár nem feltétlenül hamis, de mindenképpen irreleváns erre nézve az összes információ, amelyet a kérdéses nyílás viszonylagos méretének megadásához használtunk fel a (88)-ban.

Ezen kívül a (94) és a (88) abban is eltérnek, hogy míg a (94) nem határozza meg, hogy az x , y és z változók közül melyiket köti lambda-operátor – t_i . a *száj* mint testrésznév megengedi mind a ‘nyílás’, mind a ‘tartály’, mind a ‘nyílást lezáró akadály’ olvasatokat –, a (88)-ban eleve kötve van az x változó, ugyanis a *száj* mint ‘tárgy része’ ezek közül **kizárólag a ‘nyílás’ olvasatban szerepelhet**⁹⁰.

15.3. Megoldás: A *száj*₅ olvasathoz önálló reprezentációt kell megadnunk, mivel az ezt az olvasatot jellemző (88) reprezentáció nem egyeztethető össze a többi négy olvasatot adekvát módon egyesítő (94) reprezentációval.

16.1. Probléma: Lehet-e közelíteni egymáshoz a (88) és a (94) reprezentációkat annak érdekében, hogy világosabban látszon, hogyan motíválja a *száj*_A jelentése a *száj*₅ jelentését⁹¹?

⁹⁰ A *száj*-nak mint ‘tárgy részé’-nek van egy további, eddig nem említett jelentésváltozata is, amely pl. a következő példában figyelhető meg: (L12) *Beáta megtörölte az üveg száját*. Ez az olvasat nyilvánvalóan nem felel meg sem a ‘tartály’, sem az ‘akadály’ olvasatnak. Valószínűleg a ‘nyílás’ olvasattal függ össze, annak metonimikus kiterjesztése, ami keretünkben egy olyan konceptuális eltolás által lenne leírható, amely egy KÖRNYÉK (vagy valamely ehhez hasonló) szemantikai jegyet ad hozzá a szemantikai reprezentációhoz. Vélhetően ugyanez a szemantikai eltolás játszik szerepet a *száj* mint ‘testrészt’-nek az (5) mondatban megfigyelt viselkedésében, l. 1. probléma.

⁹¹ Kérdéses, hogy ésszerű-e felvetni ezt a problémát. A metaforikus jelentéseket ugyanis valószínűleg nem a szó szerinti jelentés szemantikai reprezentációja alapján alkotjuk meg, hanem a világismeret (tehát a fogalmi rendszerhez tartozó információ) alapján; így véli BIERWISCH is (1979: 142–3). Ez esetben viszont nincs közvetlen kapcsolat a metaforikus jelentés és a kérdéses kifejezés szemantikai reprezentációja között, mindebből

16.2. Adatok: A (94)-ben található TÁPLÁLÉKFELVÉTEL komplex komponens és a (88) BEJÁRAT komplex komponense hasonlít egymáshoz abban a tekintetben, hogy mindkettő valamilyen objektumnak egy az illető nyílás által hozzáférhetővé tett **tartályba való mozgására** utal.

Előnyös lenne e két komplex komponensre olyan módon kifejtteni primitívebb komponensek felhasználásával, hogy ezáltal is megteremtődjön a kapcsolat a *száj* testrésznévi és nem testrésznévi használata között.

A BEJÁRAT komponens nagy vonalakban a következőképpen bontható részekre: a bejárat egy nyílás, és egyszersmind egy olyan útvonalnak egy pontja, amely kívülről vezet a nyíláshoz tartozó tartályba. Ezt adja vissza a (98) reprezentáció:

$$(98) \lambda x \exists y \text{ BEJÁRAT}(x,y) \rightarrow \lambda x \exists y \exists a \exists b_1 \exists b_2 \exists z [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{RÉSZ}(x,a) \& \text{ÚTVONAL}(a) \& \text{KEZDET}(a,b_1) \& \text{VÉG}(a,b_2) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{TARTALMAZ}(y,b_2) \& \sim [\text{TARTALMAZ}(y,b_1)] \& \text{FUNK}(a,\text{HALAD}(z,a))]$$

Ez pontosan a következőt mondja ki: Ha x egy y objektum bejárata, akkor az x egy y tartály nyílása; az x objektum egy a útvonal egy pontja, amely a útvonal kezdete egy b_1 pont, vége egy b_2 pont, amelyekről továbbá elmondható, hogy az y tartály tartalmazza a b_2 pontot, de nem tartalmazza a b_1 pontot, valamint a útvonal funkciója, hogy van egy z objektum, amely az a útvonalon halad végig.

Az ÚTVONAL komponens egy szakaszt jelöl ki, a KEZDET (a,b), illetve a VÉG (a,b) komponens azt fejezi ki, hogy a b argumentum által jelölt objektum az a útvonal kezdő-, illetve végpontja (mindhárom általánosan használják a kognitív szemantikai irodalomban). Ezekhez hasonlóan a TARTALMAZ fogalom is fogalmi rendszerünk primitív elemének tűnik. A HALAD (a,b) komponens arra utal, hogy az a által jelölt entitás mozog a b által jelölt útvonal mentén. A FUNK komponens felvételére azért van szükség, hogy ne állítsuk a z haladását ténylegesen minden pillanatban (vö. a (84) és a (84')) reprezentációk esetét).

Ezek a komponensek a következőképpen építhetők bele a (88)-ba⁹²:

pedig az következik, hogy egyáltalán nem szükségszerű, hogy a *száj* két használatához – a metaforikus jellegű ‘tárgy nyílása’-hoz és a ‘testrész’-hez – rendelt reprezentációk hasonlóak legyenek egymáshoz. Ezt szem előtt tartva az alábbiakban csak olyan mértékben közelítem egymáshoz a két reprezentációt, amennyire akkor is ésszerű volna, ha történetesen teljesen függetlenek lennének egymástól: a bennük található hasonló tartalmú komplex komponenseket bontom ki egységes módon.

⁹² A (98)-at redundanciaszabályként felhasználva.

(99) $\lambda x \text{ szájb}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists u \exists z \exists a \exists b_1 \exists b_2 \exists c$ [NYÍLÁS (x,y) & TARTÁLY (y) & FUNK (x,NYÍLÁS (x,y) & RÉSZ (x,a) & ÚTVONAL (a) & KEZDET (a,b₁) & VÉG (a,b₂) & TARTALMAZ (y, b₂) & ~ [TARTALMAZ (y,b₁)] & HALAD (c,a) & KEREK (x) & KERESZTMETSZET (z,y) & PÁRHUZAMOS (z,x) & (QUANT (DIAM (z)) > QUANT (DIAM (x))) & HOSSZTENGELY (u,y) & (QUANT (HOSSZ (u)) > QUANT (DIAM (x)))]⁹³

A TÁPLÁLÉKFELVÉTEL-re utaló komplex komponens mindenképpen tartalmazza azt az információt, hogy a kérdéses nyílás **bejárati** nyílás, hogy táplálék jut be a tartályba, valamint hogy a tevékenység ágéntív. Ezt az utóbbit úgy fejezhetjük ki a legegyszerűbben, hogy a (98)-ban található HALAD predikátumot egy OKOZ predikátum argumentumaként használjuk fel. Ezen kívül a tartály, ahová a táplálék jut – amennyiben táplálékfelvételtől, és nem csak a tápláléknak a szájba vételéről van szó – nem a szájüreg, hanem az emésztőcsatorna. Ezt az információt úgy fejezhetjük ki, hogy e tartály funkciója az emésztés. Azzal, hogy ezt szerepeltetjük a szája jelentésének leírásában, eleget teszünk a 12. megoldásában szereplő elvárásnak.

16.3. Megoldás: A (94) képletet a fentebb megfogalmazottak értelmében a következőképpen módosíthatjuk:

(100) $\text{száj}_A'(m) \rightarrow \exists a \exists b_1 \exists b_2 \exists c \exists d \exists p \exists v$ [NYÍLÁS(x,y) & TARTÁLY (y) & RÉSZ (x,p) & FEJ (p) & RÉSZ (p,d) & AKADÁLY (z) & FUNK (z,ÁTJÁRHATATLANNÁ_TESZ (z,x)) & TARTÁLY (v) & FUNK (x,NYÍLÁS (x,y) & RÉSZ (x,a) & ÚTVONAL (a) & KEZDET (a,b₁) & VÉG (a,b₂) & TARTALMAZ (v,b₂) & ~ [TARTALMAZ (v,b₁)] & OKOZ (d,HALAD (c,a))] & FUNK (v, EMÉSZT(v,c))]

Ez a következőképpen oldható fel: a száj lehet egy *x*, egy *y* vagy egy *z* objektum; az *x* egy *y* tartály nyílása és egy *p* fej része, amely *p* fej része egy *d* objektumnak; a *z* egy akadály, amelynek funkciója, hogy átjárhatat-

⁹³ Megjegyzendő, hogy ebben a képletben kétszer is szerepel a teljesen azonos módon kötött NYÍLÁS (x,y) kifejezés. Ez azért tűnik szükségesnek, mert a FUNK komponensen kívül a komponens *x* nyílás voltának csak eseti fennállását adná meg, arra pedig nem utalna, hogy ennek van konkrét funkcionális vonzata is, a FUNK komponens argumentumában ellenben csak a funkcionális szempontot tükrözné, és nem mondana semmit arról, hogy ez az állapota esetileg is fennáll-e. Mivel a HALAD komponens itt viszont eleve intenzionális kontextusban, a FUNK argumentumaként szerepel, elhagytam előle a (98)-ban szereplő FUNK predikátumot.

lanná teszi az x nyílást; az x nyílás egy a útvonalon helyezkedik el, amely a útvonal kezdete egy b_1 pont, vége egy b_2 pont; van továbbá egy v tartály, amely tartalmazza a b_2 pontot, de nem tartalmazza a b_1 pontot, és amelynek funkciója, hogy megemésszen egy c objektumot, amely c objektum végighaladását az a útvonalon a d objektum okozza.

A TARTÁLY (v) komponens ebben a reprezentációban az emésztőcsatornára utal. A d változó azt az élőlényt jelöli, amelynek a szájáról van szó. Az OKOZ predikátum azonos a szakirodalomban ilyen néven (ti. CAUSE) általánosan használt komponenssel⁹⁴.

A fentebbiekben többször említettük, hogy az *ajtó* szó szemantikailag **hasonlít** a *száj*-ra, ti. hasonlóképpen egy tartályt elzáró akadályra utal, ellenben vannak közöttük bizonyos eltérések is. Vizsgáljuk meg, hogy a kétszintű szemantika keretében hogyan nyilvánul meg ez a hasonlóság.

A *száj* és az *ajtó* közötti eltérések közül a legfontosabb, hogy míg a *száj* megnevezheti a nyílást, az akadályt, és az az által elzárt tartályt is, az *ajtó* csak a két előbbi jelentést hordozhatja, az utóbbit nem. Ha feltételezzük, hogy a *száj* fentebb megadott szemantikai reprezentációja helyes, az *ajtó*-ét az alapján hozzávetőlegesen a következőképpen adhatjuk meg:

$$(101) \text{ ajtó}'(a) \rightarrow \exists y [\text{NYÍLÁS}(x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY}(y) \ \& \ \text{AKADÁLY}(z) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y) \ \& \ \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATLANNÁ\_TESZ}(z,x))]$$

Bár ez a leírás mindenképpen pontosítandó (egyrészt részletezendő a KEMÉNY_HATÁROLÓI_VANNAK komplex fogalom, másrészt beépítendő egy olyan komponens, amely kiköti, hogy a tartályban kb. el kell férnie egy embernek, végül a kinyílás “legyezőszerű” módjára is utalni kellene), a lényeges benne az, hogy többi komponensében (a fejen való elhelyezkedést kikötőktől, valamint a táplálékfelvétellel kapcsolatosoktól eltekintve) megegyezik a *száj*_A (94)-ben megadott reprezentációjával (amely (100)-ban sem lett módosítva, csupán kibővítve). Abban viszont eltérnek, hogy az *ajtó*-nak már a kiinduló szemantikai reprezentációjában egzisztenciális kvantor által **kötve van** az y változó, ami **kizárja** a ‘tartály’ olvasatot.

4. A javasolt reprezentáció szemantikaelméleti vonatkozásai

⁹⁴ Pontosabban a CAUSE két elterjedt változata közül azzal, amelyben az első argumentum az okozó objektumot jelöli, azaz e típusú argumentum, szemben azzal a változattal, amelyben az első argumentum az okozó eseményt jelöli, és t típusú argumentum.

Felmerül a kérdés, hogy a (100) reprezentáció hogyan viszonyul a kétszintű szemantika által feltételezett standard konceptuális interpretációs műveletekhez, elsősorban a konceptuális eltoláshoz.

4.1. A konceptuális eltolás

A konceptuális eltolás funkciója a kétszintű szemantikában – amint fentebb már röviden kifejtettem – egy szótári egység szemantikai reprezentációjának az eltolása egy **benne eredetileg nem szereplő fogalom alá**. Így pl. az eredetileg nem tartályként specifikált objektumok tartálykénti konceptualizálása (amit a *száj* mint ‘ajak’ kapcsán (53)-ban, illetve az *ajtó* mint ‘nyílás’ kapcsán (15)-ben figyelhettünk meg⁹⁵) a hagyományos értelemben vett konceptuális eltolás példajaként fogható fel. Ez a művelet a következőképpen reprezentálható:

(102) $\lambda\text{SEM } \lambda x [\text{TARTÁLY } (x) \ \& \ \text{SEM } (x)]$.

Mi történik az *ajtó* szemantikai reprezentációjával a (15) kontextusban?

(15) *János ott áll az ajtóban.*

Az *ajtó* szemantikai reprezentációját (amelyet SEM-mel jelölünk) a kétszintű szemantika hagyományos megoldása szerint⁹⁶ az általam javasolttól (101) eltérően úgy kellene megadnunk, hogy **sem az AKADÁLY, sem a NYÍLÁS** komponens ne szerepeljen benne, hanem ezek egyike (amelyikre az adott kontextusban szükség van) csak a konceptuális eltolás révén jelenjen meg az interpretáció során (I. az *iskola* példáját a II. rész 1. fejezetében), a másik pedig egyáltalán nem. Sajnos ilyen ideális SEM reprezentációt az *ajtó* esetében nem tudok adni (ugyanis ha az általam feltételezett komponensek közül mind a NYÍLÁS-t, mind az AKADÁLY-t elhagyjuk, a reprezentáció “elfogy”). Úgy járok ezért el, hogy azt feltételezem, az *ajtó* SEM reprezentációjában eleve ki van kötve a NYÍLÁS komponens. Ez a megoldás is tökéletesen megfelel az adott célnak, hogy ti. **bemutassam** (102) alapján **a konceptuális eltolás működését**.

(103) $\lambda x \text{ ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{NYÍLÁS } (x,y) \ \& \ \text{TARTÁLY } (y) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK } (y)]$

Ha erre alkalmazzuk a (102) konceptuális eltolást, amire a (15) kontextusban van szükség, a következőt kapjuk (a lambda-konverzió elvégzése nyomán):

(104) $\lambda x \text{ ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y [\text{TARTÁLY } (x) \ \& \ \text{NYÍLÁS } (x,y) \ \& \ \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK } (y)]$

⁹⁵ A *száj* mint ‘nyílás’ tartályként való konceptualizációjára ellenben nem találtunk példát.

⁹⁶ Azaz BIERWISCH (1983a) szellemében.

TARTÁLY (y) & KEMÉNY_HATÁROLÓI_VANNAK (y)]

Az *ajtó* jelentését, amely eredetileg NYÍLÁS-ként volt specifikálva, eltoltuk a TARTÁLY fogalom alá. Az *ajtó* nyílását ennek eredményeképpen (amint erre a (15) kontextusban szükség van) TARTÁLY-ként konceptuálizáljuk.

4.2. A konceptuális fókuszálás

A kétszintű szemantika keretében a jelentésváltozatok létrehozásának **egyetlen** eszköze az imént bemutatott konceptuális eltolás (a konceptuális differenciálás ti. nem hoz létre önálló változatot, hanem egy adott olvasatot pontosít). Az a művelet, amelynek segítségével előállíthatjuk a (100) és a (101) szemantikai reprezentációk alapján a *száj*, illetve az *ajtó* jelentésének egyes kontextuális változatait, amint belátható, nem egyezik meg a hagyományosan értelmezett konceptuális eltolás műveletével, amelynek sémáját jól megfigyelhetjük a (102) példáján. Az általam javasolt reprezentációk alapján az egyes olvasatok **nem** úgy állnak elő, hogy egy teljesen új komponenssel egészül ki a szemantikai reprezentáció, hanem úgy, hogy egy olyan komponens fókuszálódik (azáltal, hogy argumentumát lambda-operátorral kötjük), amelyet **eleve tartalmazott** a szemantikai reprezentáció. Ez a művelettípus a kétszintű szemantika egyetlen általam ismert kifejtésében sem jelenik meg, viszont adataim leírásának megítélésem szerint a leghatékonyabb eszközt képviseli. Nevezzük ezt az új műveletet konceptuális fókuszálásnak:

(A4) **Konceptuális fókuszálás**on egy módosított kétszintű szemantika keretében azt a **konceptuális műveletet** értem, amelynek során egy szemantikai reprezentációban szereplő **szabad változók** közül egyet **lambda-operátorral**, az összes többi szabad változót pedig **egzisztenciális kvantorral** kötünk. A konceptuális fókuszálás műveletét (mint a konceptuális eltolást és a konceptuális differenciálást) a konceptuális szelekció irányítja⁹⁷.

A konceptuális fókuszálás technikájában eltér a konceptuális eltolástól, eredményében viszont nem: egy aluldeterminált szemantikai reprezentá-

⁹⁷ Természetesen mivel a konceptuális szelekció által irányított műveletek közé egy újabb művelet kerül ezáltal, valószínűleg a konceptuális szelekció mibenléte (azaz az e műveletet konstituáló szabályrendszer) is megváltozik. Mivel a kétszintű szemantika eddig a konceptuális szelekció konkrét működéséről semmilyen hipotézist nem fogalmazott meg (elsősorban annyit tett, hogy megállapította: létezik egy ilyen művelet, és a funkcióját rögzítette), ezt nem tudjuk ellenőrizni.

ciót rendel hozzá egy fogalomhoz. A konceptuális eltolást a fókuszálás viszont nem teszi fölöslegessé, az *ajtó* helyes olvasatának előállításához a (15) mondatban például szükségünk van rá. Hogyan zajlik le a fókuszálással kiegészített kétszintű keretben ennek az olvasatnak a levezetése?

A kiinduló szemantikai reprezentáció a (101). Ebből konceptuális fókuszálással a következő reprezentációt állítjuk elő, lambda-operátorral kötve az x és egzisztenciális kvantorral a z változót:

$$(105) \lambda x \text{ ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z [\text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y) \& \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x))]$$

Erre alkalmazzuk a (102) konceptuális eltolást, ennek eredményeképpen pedig a következőt kapjuk (a lambda-konverzió elvégzése nyomán):

$$(106) \lambda x \text{ ajtó}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists z [\text{TARTÁLY}(x) \& \text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{TARTÁLY}(y) \& \text{AKADÁLY}(z) \& \text{KEMÉNY\_HATÁROLÓI\_VANNAK}(y) \& \text{FUNK}(z, \text{ÁTJÁRHATATLANNÁ\_TESZ}(z,x))]$$

Az alapvető probléma ezzel az eljárással kapcsolatban az, hogy míg a konceptuális eltolás BIERWISCH szerint **a szemantikai reprezentáció operál** (amelyet (102)-ben a SEM komponens jelöl), itt **nem arra** (azaz nem (101)-re) alkalmazzuk – erre nem is lett volna lehetőség, mivel a SEM változó (102)-ben $\langle e,t \rangle$ típusú kifejezés, a (101) szemantikai reprezentáció viszont t típusú –, hanem ennek egy olyan derivált változatára, amelyet már konceptuális szabály (ti. a fókuszálás) módosított, azaz már nem szemantikai, hanem **konceptuális reprezentáció**. Ez a lépés megítélés szerint nem különösebben forradalmi, mivel valószínűleg a (15) mondat esetében a hagyományos kétszintű szemantika is elismerné, hogy itt konceptuálisan interpretált reprezentációra kell alkalmazzuk az eltolást⁹⁸. Az ellentmondás tehát a jelek szerint úgy oldható fel, ha megengedjük, hogy a konceptuális eltolás (pl. a (102) is) **legalábbis bizonyos** konceptuális műveletek által módosított reprezentációkon is operálhasson.

⁹⁸ Ennek az adott esetben csak két alternatíváját látom, amelyek közül egyiket sem érzem szerencsésnek: egyrészt mondhatjuk azt, hogy az *ajtó* a 'nyílás' és az 'akadály' olvasatokra nézve nem alulspecifikált, ami viszont – tekintve, hogy e két változat rendszeresen megtalálható más szavaknál is (pl. *ablak*, *kapu* stb.) – szemben állna a kétszintű szemantika szellemével; másrészt pedig feltételezhetnénk, hogy van egy olyan konceptuális eltolástípus, amelynek a következő a formája: (L13) ?SEM $\lambda x \exists y [\text{TARTÁLY}(x) \& \text{NYÍLÁS}(x,y) \& \text{SEM}(x)]$ Ez viszont intuitíve nem tűnik elfogadhatónak.

4.3. Az iskola-példa

A konceptuális fókuszálás – amint már említettem, és amint az eddigiek alapján világosan látszik – nem teszi fölöslegessé a konceptuális eltolás műveletét. Felmerül viszont a kérdés, hogy nem volna-e célszerű újra átgondolni az új művelet birtokában bizonyos eseteket, amelyek a kétszintű szemantika klasszikus írásaiban **a konceptuális eltolás eklatáns példáiként** vannak számon tartva.

Tekintsük ismét az *iskola* szó példáját! Ennek BIERWISCH által javasolt szemantikai reprezentációja (82) alatt szerepel. Ezt az (L9) példában szereplő konceptuális eltolás az (L8) reprezentációvá alakítja (a példákat itt megismétlem):

(L8) $\lambda X [\text{ÉPÜLET } X \text{ ÉS CÉL } X \text{ W}] \mid W = \text{OKTATÁSI ÉS TANULÁSI FOLYAMATOK.}$

(L9) $\lambda SEM \lambda X [\text{ÉPÜLET } X \text{ ÉS SEM } X]$

Az *iskola* további olvasatai (amelyek (79–81) alatt szerepelnek) hasonlóképpen jönnek létre. TAYLOR az itt (L8)-ként szereplő reprezentációt kifogásolta, mondván, hogy valójában nem az x épületnek a célja w (ti. oktatási és tanulási folyamatok), hanem annak az **intézménynek**, amelynek székhelye az x épület, és így a CÉL komponens nem interpretálhatjuk azonos módon az (L8) és az alábbi (107) példában, ennél fogva BIERWISCH leírása **nem következetes**⁹⁹:

(107) $\lambda X [\text{INTÉZMÉNY } X \text{ ÉS CÉL } X \text{ W}] \mid W = \text{OKTATÁSI ÉS TANULÁSI FOLYAMATOK.}$

TAYLOR nyilvánvalóan úgy véli továbbá, hogy az *iskola* elsődleges jelentése az ‘intézmény’ olvasat, és ennek metonimikus kiterjesztése az ‘épület’ olvasat¹⁰⁰.

Hogyan értelmezhetjük a kérdéses adatokat a konceptuális fókuszálás műveletének birtokában? Vegyük a következő hozzávetőleges szemantikai reprezentációt:

(108) $\text{iskola}'(a) \rightarrow \text{ÉPÜLET}(x) \ \& \ \text{INTÉZMÉNY}(y) \ \& \ \text{SZÉKHELY}(y,x) \ \& \ \text{CÉL}(y,w) \ \& \ \text{OKTATÁSI\_ÉS\_TANULÁSI\_FOLYAMATOK}(w)$

⁹⁹ TAYLOR (1994: 13).

¹⁰⁰ Taylor (1994: 5) a university példát használja, de ez megítélésem szerint nem lényeges eltérés. A következőket írja: “Observe that this account [ti. a kétszintű szemantika általam fentebb bemutatott elemzése az iskola szó jelentéséről – a szerző] makes no appeal to metonymy (whereby the building sense would be a metonymic extension of the institution sense) ...” [azaz: “Vegyük észre, hogy ez a leírás nem utal metonímiára (míserint az ‘épület’ jelentés az ‘intézmény’ jelentés metonimikus kiterjesztése volna) ...].

Ez a következőképpen értelmezendő: Ha egy objektum iskola, akkor ez az objektum vagy egy x épület, vagy egy y intézmény, amelynek az x épület a székhelye, vagy pedig w oktatási és tanulási folyamatok összessége, amely w folyamatok az y intézmény célját alkotják.

A (108) szemantikai reprezentációban az x , y , w változók egyike sincs kötve, ami lehetővé teszi, hogy **konceptuális fókuszálás** révén bármelyiküket kössük lambda-operátorral (az összes többit pedig egzisztenciális kvantorral). Az ‘épület’ olvasat reprezentációja pl. a következőképpen alakul az x változó lambda-absztrakcióját követően:

$$(109) \lambda x \text{ iskola}'(x) \rightarrow \lambda x \exists y \exists w [\text{ÉPÜLET}(x) \ \& \ \text{INTÉZMÉNY}(y) \ \& \ \text{SZÉKHELY}(y,x) \ \& \ \text{CÉL}(y,w) \ \& \ \text{OKTATÁSI\_ES\_TANULÁSI\_FOLYAMATOK}(w)]$$

Az ‘intézmény’ (79) és a ‘folyamatok összessége’ (80) olvasatot egyszerűen úgy nyerjük, hogy a fókuszálás során nem az x , hanem az y , illetve a w változót kötjük lambda-operátorral. Az ‘intézmény mint elv’ olvasatot valószínűleg úgy kaphatjuk meg, ha először fókuszálással lambda-absztraháljuk az y változót, majd az így létrejött reprezentációra alkalmazunk egy megfelelő konceptuális eltolást.

Ennek a megoldásnak két komoly előnye van: Egyrészt megoldja a TAYLOR által felvetett problémát (ti. a (109) reprezentációban, azaz az *iskola* ‘épület’ olvasatában ugyanúgy **az intézmény célja** az oktatási és tanulási folyamatok, mint az ‘intézmény’ olvasatban). Másrészt viszont – TAYLOR metonímiára hivatkozó megoldásával ellentétben – nem veti el a kétszintű szemantikának azt a feltételezését, hogy az *iskola* szemantikai reprezentációja **alulspecifikált**.

4.4. Metaforikus-e a *száj* az ‘üreges test nyílása’ olvasatában?

Az így feltett kérdésre nem tudunk egyértelmű választ adni, miután a kétszintű szemantika a metaforikusság kérdésével alig foglalkozott¹⁰¹. A *száj* kapcsán viszont olyan tényezők is felmerülnek, amelyek ettől függetlenül elgondolkodtatóak.

Egy kifejezés metaforikus voltának nyilvánvalóan szükséges feltétele, hogy a kifejezés ne szó szerinti jelentését hordozza. A metaforikus olvasatokra általában **nem adható meg szemantikai reprezentáció**; a metafori-

¹⁰¹ Az egyetlen e kérdést érintő írás BIERWISCH (1979), amely viszont nem dolgoz ki teljes metaforaelméletet, hanem csak bizonyos elméleti megjegyzéseket fogalmaz meg a szó szerinti jelentés problémaköréhez.

kusan használt kifejezéseket sokkal inkább a kérdéses kifejezés **szó szerinti jelentése alapján** értelmezi konceptuális rendszerünk.

A *száj* szó ‘üreges test nyílása’ jelentése a tipikus metaforikus olvasatától világosan különbözik. Egyrészt **meg tudtunk adni** egy szemantikai reprezentációt, amely számot tud adni a *száj* e használatáról. Másrészt pedig ez a szemantikai reprezentáció olyan részt is tartalmazott, amelyet nehéz lenne megmagyarázni a *száj* szó ‘testrészt’ jelentése vagy akár a SZÁJ fogalma révén: az igen speciális tulajdonságokkal rendelkező ÜREG komponens. Ez természetesen összefüggésbe hozható a szájüreggel vagy még inkább az emberi test belsejével – amint *az üveg hasa* példa is mutatja –, de a *száj* e használatának rendszeressége megítélésem szerint nagyobb annál, mint amit pusztán hasonlóság indokolhatna. Ezért talán felvethető az, hogy a *száj* szónak ezt az olvasatát ne metaforikusként fogjuk fel, hanem köztes státuszt tulajdonítsunk neki a szó szerinti és a metaforikus között. A *száj* e használata eszerint annyiban lenne metaforikus, mint a *toll* ‘írószerszám’ használata: mindkettőt motiválja a szónak egy eredetibb jelentése, de mindkettő saját, önálló használati szabállyal rendelkezik, és ennek megfelelően a kérdéses jelentése **szó szerinti**.

4.5. A reprezentációk bonyolultságának kérdése

Végül problematikus a következő tény: Írásom bevezető részében és a kognitív metaforaelmélet kapcsán utaltam arra, hogy a SZÁJ alighanem **igen egyszerű** és elemi fogalom, mivel rendkívül elterjedt metaforikus kiterjesztést enged meg. Ezzel a kijelentéssel szemben a (100) képletbe foglalt szemantikai reprezentáció **rendkívül bonyolultnak** tűnik.

Míg ezek a tények nem mondanak egymásnak feltétlenül ellent (ti. a szemantikai reprezentáció bonyolultsága nem szükségképpen korrelál a fogalom bonyolultságával), mégis felvethető, hogy elménkben nem a teljesen kifejtett (100) van tárolva, hanem egy olyan egyszerűbb reprezentáció, amelyet a (98) mint redundanciaszabály alkalmazása útján kapunk; és hasonlót feltételezhetünk (99) kapcsán is, amelyet (87) és (98) segítségével egyszerűsíthetünk.

III. Összegzés

Írásom II. részében a *száj* szónak az I. részben összegyűjtött és elemzett használati alapján megkíséreltem rekonstruálni a szó szemantikai mentális reprezentációjának egy lehetséges modelljét a kétszintű szemantika keretében. Ennek során arra törekedtem, hogy e szó minél több hasz-

nálatti lehetőségét egy közös szemantikai reprezentációra vezessem vissza, eltéréseiket pedig a konceptuális rendszer működésének tulajdonítsam. A következő eredményre jutottam:

1. A kétszintű szemantika keretén belül nem beszélhetünk egyetlen *száj* lexémáról, amelyre a *száj* szó minden előfordulása visszavezethető lenne. Helyette **két, eltérő szemantikai reprezentációval, de** (a szemantikai indokoltságú eltérésektől eltekintve) **azonos morfoszintaktikai jellemzőkkel** rendelkező *száj*₁, illetve *száj*₂ **lexémáról beszélhetünk**. Emellett feltételezhetünk a mentális szótárban számos idiomatikus kifejezést, amelyek tartalmazzák a *száj* szintaktikai szó előfordulásait, ezek viszont (szemantikai szempontból) nem kapcsolódnak közvetlenül egyik *száj* lexémához sem.

2. A *száj*₁ lexémához kapcsolódnak a *száj* szó (emberi és állati) testrésznevi használatai. E lexéma **poliszémnek**¹⁰² tekinthető, ti. legalábbis a következő olvasatok kapcsolódnak hozzá: *száj* mint ‘szájnyílás’, mint ‘ajak’, illetve mint ‘szájüreg’. Emellett számolnunk kell további jelentésvariánsaival is, ti. ‘ajak mint tartály’, ‘szájnyílás mint tartály’, ‘szájüreg határolója’, valamint esetleg a főneveknél általában adott, bár a *száj* kapcsán általam nem regisztrált generikus olvasattal¹⁰³.

3. A *száj*₂ lexémához kapcsolódnak a *száj* egyes tárgyak nyílásaira utaló használatai. Ez a használati mód produktív, egyes tárgyakra való alkalmazhatósága a kikövetkeztetett szemantikai reprezentációba foglalt perceptuális és funkcionális kritériumok függvénye. A *száj*₂ lexéma a vizsgált kontextusokbeli realizációi alapján nem bizonyult poliszémnek.

4. A *száj*₁ és *száj*₂ lexémák egymáshoz való viszonyát relatív lexikai homonímiaként¹⁰⁴ határozhatjuk meg, ti. nem azonos a hozzájuk rendelt szemantikai reprezentáció, ellenben morfoszintaktikai tulajdonságaik alapvetően megegyeznek. A két lexéma a szemantika szintjén nem áll kapcsolatban egymással. Bár szemantikai reprezentációik hasonlítanak egymásra, ez a hasonlóság a kétszintű szemantika keretében **nem értelmezhető**. Abból indulhatunk ki, hogy kapcsolatuk alapvetően a koncep-

¹⁰² Amennyiben úgy határozzuk meg a poliszemiát, hogy poliszém egy szó, amennyiben jelentésváltozatai levezethetők egy közös szemantikai reprezentációból bizonyos rendszeres szabályszerűségek által (ehhez l. PETHŐ (1998: 31–2.), valamint CRUSE (1986: 49–80, de különösen 80). DEANE ugyanezt a jelenséget *alloszemiá*-nak nevezi, l. DEANE (1987).

¹⁰³ CRUSE (1986: 50) az utóbbi jelenséget *unit-type ambiguity*-nak hívja.

¹⁰⁴ E fogalomhoz l. PETHŐ (1998: 32.).

tuális rendszer szintjén ragadható meg. (Mivel a kétszintű szemantika ezzel kapcsolatban nem tesz konkrét megállapításokat, röviden kitértünk e viszony egy, a választott elméletünktől merőben eltérő gondolatrendszer, a lakoffi–johnsoni kognitív metaforaelmélet keretében adható jellemzésére.)

Hangsúlyozandó, hogy a kapott eredmények alapvetően csak a kognitív jelentésstan, illetve ezen belül is a kétszintű szemantika előfeltevéseinek függvényében, illetve a választott (a minél több olvasat minél kevesebb szemantikai reprezentációra való visszavezetését előíró) heurisztikai elvet figyelembe véve értékelhetők. Ezek a tényezők hangsúlyozottan heurisztikus jellegűek, mint olyanok az elemző választását tükrözik, és ontológiailag nézve adekvátságuk közvetlenül nem állapítható meg.

A kétszintű szemantika elméletén belül is felvetődtek bizonyos elméleti problémák dolgozatom témája kapcsán. Elsősorban a hagyományosan értelmezett konceptuális eltolás működésével kapcsolatos problémák, egy újabb típusú fogalmi művelet – a konceptuális fókuszálás – bevezetésének szükségessége, valamint a szemantikai reprezentációkon operáló redundanciaszabályok felvetése képviselnek olyan felvetéseket, amelyeket az elméleten belül célszerű tovább megfontolni. Így eredményesnek tarthatjuk a bevezetésben vállalt második feladat, az alapos elméleti reflexió teljesítését is.

Irodalom

- Andersen, E. S. 1978: Lexical universals of body-part terminology. In: Greenberg, J. H. (szerk.), *Universals of human language*. Volume 3. Word structure. Stanford, Stanford University Press. 335–69.
- Andor J. 1998: A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete. In: Pléh–Győri (szerk.), 83–100.
- Apresjan, J. D. 1973: Regular polysemy. *Linguistics* 142, 5–32.
- Bibok K. 1998: A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94, 436–46.
- Bierwisch, M. 1979: Wörtliche Bedeutung – Eine pragmatische Gretchenfrage. In: Grewendorf, G. (szerk.), *Sprechakttheorie und Semantik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 119–48.

- 1983a: Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Růžička, R.–Motsch, W. (szerk.), *Untersuchungen zur Semantik*. (studia grammatica XXII). Berlin, Akademie-Verlag, 61–99.
- 1983b: Major aspects of the psychology of language. In: uő., *Essays in the psychology of language*. (Linguistische Studien, Reihe A Arbeitsberichte 114). Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 1–38.
- 1987. Semantik der Graduierung. In: Bierwisch–Lang (szerk.), 91–286.
- Bierwisch, M.–Lang, E. (szerk.) 1987: Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven. (studia grammatica XXVI + XXVII). Berlin, Akademie-Verlag.
- Bosch, P. 1992: Lexical meaning and conceptual representation. In: Bosch–Gerstl (szerk.), 19–33.
- Bosch, P.–Gerstl, P. (szerk.), 1992: Discourse and lexical meaning. (Arbeitspapiere des Sonderforschungsbereichs 340, Bericht Nr. 30).
- Carstensen, K.-U. 1992: Approaching the semantics of distance expressions: Problems and perspectives. In Bosch–Gerstl (szerk.), 49–59.
- Chomsky, N. 1968/1995: Nyelv és elme. In: uő., *Mondattani szerkezetek. – Nyelv és elme. Bp., Osiris, 133–263.*
- 1975. *Reflections on language*. New York, Random House.
- Cruse, D. A. 1986: *Lexical semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 1988: Word meaning and encyclopedic knowledge. In: Hüllen–Schulze (szerk.), 73–84.
- 1992: Antonymy revisited: Some thoughts on the relationship between words and concepts. In: Lehrer–Kittay (szerk.), 289–306.
- Deane, P. D. 1987: *Semantic theory and the problem of polysemy*. Kézirat (Ph.D. disszertáció). University of Chicago.
- 1988: Polysemy and cognition. *Lingua* 75, 325–61.
- Dowty, D.–Wall, R.–Peters, S. 1981: *Introduction to Montague Semantics*. (Synthese Language Library 11). Dordrecht, Reidel.
- Dölling, J. 1992: Polysemy and sort coercion in semantic representations. In: Bosch–Gerstl (szerk.), 61–78.
- Fillmore, C. J. 1985: Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di semantica* 6, 222–54.
- Fillmore, C. J.–Atkins, B. T. 1992: Towards a frame-based lexicon: the semantics of RISK and its neighbours. In: Lehrer–Kittay (szerk.), 75–102.
- Geeraerts, D. 1988: Katz revisited. Aspects of the history of lexical semantics. In: Hüllen–Schulze (szerk.), 23–35.
- Heine, B. 1995: Conceptual grammaticalization and prediction. In: Taylor, J. R.–MacLaury, R. (szerk.), *Language and the cognitive construal of the world*.

- Berlin, Mouton de Gruyter, 119–35.
- 1997: *Cognitive foundations of grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- Hüllen, W.–Schulze, R. (szerk.) 1988: *Understanding the lexicon: Meaning, sense and world knowledge in lexical semantics*. (Linguistische Arbeiten 210). Tübingen, Niemeyer.
- Jackendorf, R. 1983: *Semantics and cognition*. Cambridge–London, MIT Press.
- 1990. *Semantic structures*. Cambridge–London, MIT Press.
- Jäkel, O. 1997: *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. (Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft 30). Frankfurt–Berlin–Bern, Lang.
- Johnson, M. 1987: *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago–London, University of Chicago Press.
- Katz, J. J. 1972: *Semantic theory*. New York, Harper & Row.
- Kaufmann, I. 1991: *Semantik der wegbezogenen Präpositionen des Deutschen*. (Theorie des Lexikons. Arbeiten des Sonderforschungsbereichs 282. Nr. 8). Düsseldorf.
- Kiefer F. 1994: *Cognitive linguistics: a new paradigm?* *Linguistics in the Morning Calm* 3, 93–111.
- 1995: *Can prototype theory save semantics?* In: Nishiyama, Y.–Otsu, Y. (szerk.), *Keyo Studies in theoretical linguistics I*. Tokyo, Institute of Cultural and Linguistic Studies, Keyo University, 7–25.
- 1996: *Értékelhető-e a nyelvtudomány?* *Magyar Tudomány* 1996/1, 55–68.
- Kleiber, G. 1993: *Prototypensemantik. Eine Einführung*. [La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical.] Tübingen, Narr.
- Konerding, K.-P. 1993: *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen. Untersuchungen zur linguistischen Grundlegung einer Frametheorie und zu ihrer Anwendung in der Lexikographie*. Tübingen, Niemeyer.
- Konerding, K.-P.–Lehr (szerk.) 1997: *Linguistische Theorie und lexikographische Praxis*. Tübingen, Niemeyer.
- Kövecses Z. 1998: *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In: Pléh–Győri (szerk.), 50–82.
- Kripke, S. 1972: *Naming and necessity*. In: Davidson, D.–Harman, G. (szerk.), *Semantics of natural language*. Dordrecht, Reidel, 253–355.
- Labov, W. 1973: *The boundaries of words and their meanings*. In: Bailey, C.-J. N.–Shuy, R. W. (szerk.), *New ways of analysing variation in English*. Washington, Georgetown University Press, 340–73.
- Lakoff, G. 1987: *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago, University of Chicago Press.

- Lakoff, G.–Johnson, M. 1980: *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lang, E. 1987: Semantik der Dimensionsauszeichnung. In: Bierwisch–Lang (szerk.), 287–458.
- 1995: Das Spektrum der Antonymie. Semantische und konzeptuelle Strukturen im Lexikon und ihre Darstellung im Wörterbuch. In: Harras, G. (szerk.), *Die Ordnung der Wörter*. Berlin, de Gruyter, 30–98.
- Langacker, R. W. 1987: *Foundations of cognitive grammar*. I. Theoretical prerequisites. Stanford, Stanford University Press.
- Lehrer, A.–Kittay, E. F. (szerk.) 1992: *Frames, fields and contrasts. New essays in semantic and lexical organization*. Hillsdale–New Jersey, Lawrence Erlbaum.
- Lénárd G. 1992: *Biológia II*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Levin, B. 1993: *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago, University of Chicago Press.
- Ludewig, P.–Geurts, B. (szerk.) 1998: *Lexikalische Semantik aus kognitiver Sicht. Perspektiven im Spannungsfeld linguistischer und psychologischer Modellierungen*. Tübingen, Narr.
- Maienborn, C. 1996: *Situation und Lokation*. (Studien zur deutschen Grammatik 53.) Tübingen, Stauffenburg.
- O. Nagy G. 1994: *Magyar szólások és közmondások*. 5. kiadás. Bp., Gondolat-Talentum.
- Parsons, T. 1990: *Events in the semantics of English. A study in subatomic semantics*. Cambridge–London, MIT Press.
- Pethő G. 1998: A poliszémia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban. *Szemiotikai Szövegta*n 11, 25–52.
- Pléh Cs.–Gyóri M. (szerk.) 1998: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Bp., Pólya.
- Pustejovsky, J. 1995: *The generative lexicon*. Cambridge–London, MIT Press.
- Quine, W. V. O. 1960/1980: *Wort und Gegenstand*. (Word and object). Reclam: Stuttgart.
- Ruhl, C. 1989: *On monosemy. A study in linguistic semantics*. Stony Brook, State University of New York Press.
- Sagan, C. 1977/1990: *Az Éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*. Bp., Európa.
- Schwartz, S. P. 1979: Natural kind terms. *Cognition* 7, 301–15.
- Schwarz, M. 1992: *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen–Basel, Francke.
- Schwarze, Ch.–Schepping, M.-T. 1995: Polysemy in a two-level-semantics. In: Egli, U. et al. (szerk.), *Lexical knowledge in the organization of language*. (Current issues in linguistic theory 114). Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 283–300.

- Szabó G. Z.–Szörényi L. 1988: Kis magyar retorika. Bp., Tankönyvkiadó.
- Taylor, J. R. 1994: The two-level approach to polysemy. *Linguistische Berichte* 149, 3–26.
- Taylor, J. R. 1995: Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. 2. kiad. Oxford, Oxford University Press.
- Tsohatzidis, S. (szerk.) 1990: Meanings and prototypes. *Studies in linguistic categorization*. London, Routledge.
- Wunderlich, D. 1993: On German um: Semantic and conceptual aspects. *Linguistics* 31, 111–133.
- Zlinszky A. 1911/1961: A szóképekről. In: Szathmári I. (szerk.), *A magyar stilisztika útja*. Bp., Gondolat, 217–46.
- Zwicky, A.–Sadock, J. 1975: Ambiguity tests and how to fail them. In: Kimball, J (szerk.), *Syntax and semantics*. Volume 4. New York/London, Academic Press, 1–36.

Hangváltozás és funkcióváltás néhány permi rag esetében

RÉDEI KÁROLY

1. Először a permi nyelvek belső helyviszonyokat kifejező esetragjainak kialakulásáról szólnék. Abszolút (határozatlan) főnévragozás:

Zürjén:	<i>v4rzn</i> 'erdőben'	Votják:	<i>gurtzn</i> 'faluban'
	<i>v4rzs</i> 'erdőből'		<i>gurtz8</i> 'faluból'
	<i>v4r4</i> 'erdőbe'		<i>gurte</i> 'faluba'

Birtokos személyjeles (határozott) főnévragozás:

Zürjén:	<i>v4ram</i> 'erdőmben'	Votják:	<i>gurtam</i> 'falumban'
	<i>v4r8zm</i> 'erdőmből'		<i>gurtz8tzm</i> 'falumból'
	<i>v4ram</i> 'erdőmbe'		<i>gurtam</i> 'falumba'

Egysz. 2. sz. zürjén: *v4rad*, *v4r8zd*, *verad*, 3. sz. *v4ras*, *v4r8zs*, *v4ras* stb.; votják: 2. sz. *gurtad*, *gurtz8zd*, *gurtad*, 3. sz. *gurtaz*, *gurtz8tzz*, *gurtaz* stb.

Az abszolút ragozás esetragjai nem jelentenek problémát: inessivus: zürj.-votj. *-zn* < PU **-na/-nä*; elativus: zürj. *-z8*, votj. *-z8*, *-i8*, *-8* (birtokos személyjelek előtt *-z8tz-*, *-i8tz-*, *-8tz-*) < PP **-8*; illativus: zürj. *-4*, votj. *-e*, *-je*, *-i* < PU **-k*.

A birtokos személyjeles (határozott) főnévragozásban – néhány kivételtől eltekintve – a lokális viszonyt jelölő ragok esetében Cx+Px a sorrend. A birtokos személyjeles ragozásban az inessivus és az illativus egybeestek. Mi ennek az oka? Az abszolút ragozású zürj. *v4rzn* és votj. *gurtzn* alapján a korai őspemire a következő birtokos személyjeles paradigmasor volna rekonstruálható: **v4rznzm* > **v4rnzm*, *-zd*, *-zs*, **gurtznzm* > **gurtnzm*, *-zd*, *-zs*. (Ezek a vokalizmus szempontjából tkp. egyszerűsített formák: az őspemri hangviszonyoknak jobban megfelel a **vmr?n?m*, ill. **gort?n?m* rekonstrukció.) A szabályosnak tekintendő **vernzm* 'az erdőmben' és **gurtnzm* 'a falumban' zavaró homonímiát

alkotott a többes számi birtokos személyjeles alakokkal: zürj. *v4lnzm*, *-zd*, *-zs* 'lovunk' (< 'lovaim') stb.

Az esetragozás és a birtokos személyjelezés összefüggésének és egymásra hatásának a vizsgálatához mindenekelőtt bemutatjuk a permi birtokos személyjelek kialakulásának főbb vonásait. Az ősspermi alapnyelvre a következő birtokos személyjeles paradigma rekonstruálható (az egyszerűség kedvéért csupán a tbsz. 1. személyű formákat adom meg): egysz. 1. sz. **vml-m2* > **vml2m* > zürj. *v4l4* (*v4l4-j*, a *j* vocativusi szerepű kicsinyítő képző) ~ votj. *vale* 'lovam'; **vml-n2-m2* > zürj. *v4lnzm* 'lovaim' ? 'lovunk' (a votjából kiveszett); tbsz. 1. sz. **vml-m2-k* > votj. *valmz* 'lovunk' (a zürjénből eltűnt); **vml-n2-m2-k* (egyik permi nyelvben sem fordul elő).

A **vml-n2-m2*, **vml-n2-m2k* alakokban levő **n2* PU eredetű többesjel, amely a birtok többségét jelölte, a szóvégi **k* pedig FP eredetű többesjel, amely a birtokos (illetőleg igéknél a cselekvő személy) többes számára utalt. Az abszolút főnévragozásban eredetileg nem volt többesjel; helyette a jelöletlen numerus absolutus (= numerus indefinitus) volt használatos (Rédei 1988: 385, 1996: 260 kk.). A permi többesjel kialakulása (zürij. *-jas*, votj. *-jos*, *-os* < **jms2*) a birtokos személyjelek korai ősspermi rendszerét szétrombolta. Az új többesjel behatolt a birtokos személyjelezés paradigmájába, aminek következtében egyes alakok eltűntek egyik vagy másik nyelvből (**vml-n2-m2* > zürj. +, votj. - **vmlm2k* > zürj.- votj. +, **vml-n2-m2k* > zürj.-votj. -), illetőleg funkcióváltozás történt (**vml-n2-m2* > zürj. *v4lnzm* 'lovaim' > 'lovunk') (Rédei 1988: 384–385).

Az ősspermire rekonstruálható és a mai zürjénben is meglevő *-nzm*, *-nzd*, *-nzs* birtokos személyjelek hangalakilag egybeestek a prozódiai szabály (a két nyílt szótagos tendencia) alapján várható **v4rznzm* > **v4rnzm* 'erdőmben' stb. alakokkal. A zavaró homonímia kiküszöbölése céljából a hol? és a hová? kérdésekre felelő alakok még az ősspermiben egybeestek: zürj. *v4ram* 'erdőmben, erdőmbe', votj. *gurtam* 'falumban, falumba'. Ez az egybeesés a megértésben nem okozhat(ott) nehézséget, hiszen az állítmány jelentéséből kitűnik, hogy nyugalmi helyzetet avagy állapotváltozást, mozgást jelentő igével van-e dolgunk. A hol? és hová? esetek egybeesésére számos nyelvből idézhetünk példákat. Pl. m. (a henye beszélt nyelvben): *a kertbe ment* ~ *a kertbe dolgozik*; fr. *je suis assis sur une chaise* 'széken ülök' ~ *nous montons sur la montagne* 'mi fölme gyünk a hegyre'; svéd *ligga på bordet* 'az asztalon fekszik' ~ *lägga*

på bordet 'az asztalra helyez'; or. *kartina visit nad postel* _{быо} 'a kép az ágy felett függ' ~ *povesit* _ь *kartinu nad postel* 'a képet az ágy fölé akasztja'.

Am nyelvtörténeti vonatkozásban az inessivusi-illativusi zürj. *v4ram* stb. votj. *gurtam* stb. alakok sem teljesen világosak. Az abszolút ragozású *v4r4* és *gurte* alapján a birtokos személyjeles **vmr2m* > **v4r4m*, **gort2m* > **gortem* formákat várnánk. Ezek – amennyiben egyáltalán létrejöttek – két alakkal is egybeestek: Px1Sg. **vmr2m* > zürj. *v4r4* 'az erdőm', **gort2m* > *gurte* 'a falum'; accusativus **vmr2m* > zürj. **v4r4*, **gurt2m* > **gurte*. Ilyen -4 ~ -e hangra végződő accusativus az abszolút névszóragozásban ma nincs, csupán a birtokos személyjelezésben fordul elő (zürij. *pit4* 'a fiadat', *pis4* 'a fiát' ~ votj. *pime* 'a fiamat', *pite* 'a fiadat', *pize* 'a fiát'), de az őspemiben meglehetősen. A mai accusativusi zürj. -4s (*mort4s* 'az embert'), votj. -ez (*gurtez* 'a falut') ragok 4/e (< *m) accusativusból és determinatív szerepű 3. személyű birtokos személyjelből (zürij. -s ~ votj. -z) állnak. – A PU *-k lativusragnak a permi nyelvekben két folytatása van: zürj. -4 ~ votj. -e (< *k) és zürj.-votj. a < FP *-ka/-kä. Példák a lativusi -a ragra: zürj. *kuqa* 'hosszat, mentén', *luna* 'nappal', *dzra* 'sokáig', *burá* 'jól' ~ votj. *kuqa* 'mentén, hosszában', *pala* 'felé'. A PU *-k lativusragnak a FP alapnyelvben magánhangzóval bővült *-ka/-kä alakjára vonatkozóan I. E. Itkonen 1967: 249–255; Korhonen 1981: 230–231; Rédei 1987–1988: 234. A szintaktikailag többértelmű **vmr2m*, **gort2m* alakok esetragja helyére a lativus a allomorfja lépett. Így jöttek létre az egyértelmű hol?, hová? kérdésre felelő alakok: zürj. *v4ram*, -ad, -as stb., votj. *gurtam*, -ad, -az.

2. Az instrumentális raga a permi nyelvekben: zürj. -4n: *mort4n* 'emberrel', *pz14n* 'csónakkal'; votj. -en, -zn: *valen* 'lóval', *valjoszn* 'lovakkal'. Az instrumentális a votjákban a comitativus kifejezésére szolgál. A birtokos személyjeles paradigmásor: zürj. *mortnam*, -nad, -nas stb.; 'emberemmel stb', *pz1nam*, -nad, -nas 'csónakkal stb. '; votj. *valenzm*, -enzd, -enzz stb. 'lovammal stb.' – A votjákban az abszolút ragozásbeli és a birtokos személyjeles alakok nem vezettek homonímiai zavarokhoz. A votjákban, ill. az őspemii alapnyelv azon nyelvjárásában ugyanis, amelyből a votják nyelv kifejlődött, az instrumentális esetében nem érvényesült a két nyílt szótagos szabály, így a Cx+Px sorrendű -enzm, -enzd, -enzz stb. összetett rag jól elemezhető, nem képez ún. komplex morfémát.

A zürjénben bonyolultabb a helyzet. Itt a rekonstruálható *-4nzm, *-4nzd, *-4nzs stb. a prozódiai szabály működés következtében még az őspermi korban zavaró homonímiába torkollott (*purt4nzm > *purtnzm). Tehát a *purtnzm 'késemmel' azonos alakúvá vált a purtnzm 'késünk' ? *késeim' formával. A zavaró homonímia azáltal küszöböllődött ki, hogy a *purtnzm helyére purtnam (-nad, -nas stb.) alak került. Mi az a a birtokos személyjel előtt, hogyan jött létre a -nam, -nad, -nas végződés? A birtokos személyjel előtt álló a kötőhangzó nem lehet, mivel mindkét permi nyelvben Cx+Px sorrend esetén csak b kötőhangzó lehetséges¹. Az a elem eredetére vonatkozóan két magyarázat jöhet szóba: 1) A birtokos személyjelezésben szereplő komplex morféma két esetragot tartalmaz: instrumentalis -4n + lativus -a. Raghalmazás útján keletkezett esetragok szép számmal vannak a permi nyelvekben, mint ahogy más nyelvekben sem ismeretlenek: zürj. egressivus -8aí (< elativus -8 + lativus -í), caritívus -tegi/ teg-ji + Px (az I nyelvjárásban); votj. egressivus -i8en (< elativus -i8 + instrumentalis -en (Rédei 1988: 383). Vö. még votj. terminatívus oq-a-m stb. (l. fentebb). 2) A szabályos fejlődésű *purtnzm stb. csak instrumentalis alakba az a homonímia elkerülése céljából az inessivusi-illativusi purtam, -ad, -as alakokból került át. A -nam, -nad, -nas stb. szuffixumok eredetére vonatkozóan ezt a magyarázatot az előbbinél valószínűbbnek tartom.

3. A PU *-ta/-tä primér helyhatározói esetragként csak kevés nyelvben van meg, pl. mord. E pak8ado, M pak8adé +mezőtől', E hej9e, M hájdé 'folyótól' (Keresztes 1990: 54). Igaz, a többi esetrag is primér formájában és helyjelölő funkciójában csak kevés nyelvben vált a főnévragozás produktív tagjává (vö. Hajdú 1973: 120–125). A primér ragok másodlagos ragokként (összetett ragok elemeként, névutói eredetű ragok végén) jelentkeznek az uráli nyelvekben. A PU *-ta/-tä az őspermiben funkciót váltott és prosecutivusraggá vált. Pl.: zürj. -4d: tuj4d mun4 'megy az úton', votj. -eti stb.: gurteti vetle 'jár a faluban'. Az ablatívus ? prosecutívus/prolatívus funkcióváltást más nyelvekbeli párhuzamok is jól támogatják: finn menkää toista tietä! 'más úton menjenek', vog. AK koték hn7kél ménow? 'melyik úton menjünk?

¹ Birtokos személyjeles terminatívus: zürj. -4qzm, -4qzd, -4qzs (kerka4qzm 'házamig') ~ votj. -oqam, -oqad, -oqaz (korkaoqam 'házamig'). A votjákban a várható szabályos alak -oqzm, -oqzd, -oqzs volna. Az -oqam stb. alakokba a latívusi irány nyomatékos kifejezése céljából hatolt be az -zm, -zd, -zz helyére az illativus -am, -ad, -az végződése (Rédei 1986: 339–340).

(Rédei 1988: 382). Az ablativus $\rightarrow$ prosecutivus/prolativus jelentésváltozás után és az ősspermi $-s$ ($-zs$, $-is$) ablativus-elativusrag létrejötte előtt kellett lennie egy korszaknak, amikor az ablativusi viszony kifejezésére a főnévragozásban nem volt semmiféle speciális esetrag. Az $*s$ ablativusragról l. Rédei 1988: 380–382. Első olvasásra merésznek tűnő, ugyanakkor szükségszerű feltevés az, hogy a honnan? kérdésre felelő viszonyt ekkor a locativusi $*-na/-nä$ ($>$ inessivusi zürj. $-zn$, votj. $-zn$), továbbá ezzel a raggal ellátott névutók fejezték ki. Az ablativusrag főnévragozásbeli átmeneti – bár hosszan tartó – hiánya nem vezethetett félreértésekhez, mivel a honnan? irány az ige jelentéstartalma és a szövegösszefüggés alapján világos volt.

A PU $*-ta/-tä$ a cseremiszből is csak határozószókból és a paradigma-rendszer másodlagos esetragjaiban él tovább. Pl.: k. *g*, ny. c: k. *j8-mag(én)*, ny. *l8wäc(én)* 'lentről'; másodlagos ragokban: k. *-leg* ny. *leü* (ritka), k. *-5eg*, k., (periférikus) k. *-h&g*, ny. *-héc* (e ragokra vonatkozóan l. Bereczki 1990: 31kk., 39, 65; Rédei 1992–93: 84–86.) – Cser. inessivus *-úte/-úto/-útö* $<$ $*-sna/-snä$, illativus *-ú(ke/ko/kö)* $<$ $*-ska/-skä$. A $*-sta/-stä$ elativusragnak *-úte/-úto/-útö* folytatója a cseremiszből nincs meg, mivel ez az $*sn$ $>>$ *út* hangváltozás következtében egybeesett az inessivus ragjával (Beke 1911: 100; Wichman 1953: 130; Rédei 1992–93: 80).

A PU $*-ta/-tä$ ablativusrag az ugor nyelvekben nyomtalanul eltűnt. Helyére az Ug. $*-l$ ablativusrag lépett, amely a PU $*-la/-lä$ helynévképzőre vezethető vissza. Az $-l$ a vogulban instrumentális funkciót öltött magára, az ablativusi viszonyt ma a névutói eredetű *-nél* ($<$ PU $*nä$ 'dieser' + *l*, l. UEW 300) fejezi ki. Az ablativusi $-l$ az osztjákban ugyancsak határozószókból és névutókból fordul elő: *tälta* 'innen' *tolta* 'onnan', (Steinitz, DEWO 233) Keu. Ni. Serk. *ewét* (*ewétt-*), Kaz. *ewéft*, Sur. *ewél'* (*ewél't-*) O. *ewél't* '-tól, -től, -ból, -ből', (uo. 71) Irt. *ettq*, Ni. Serk. *etté*, Kaz. *e;tx*, Szin. O. *el'ti* 'über-hin (DT KoP Ni. Serk., Kaz. O), an-vorbei' (Serk. Kaz St.) auf (DT Kaz.), von-her, von (Kaz-Tug, Szin.)'. Ez utóbbi névutó esetében érdekes az irányhármasság (*-on/-en/-ön*, *-ra/-re*, *-ról/-röl*, *-tól/-től*) egybeesése, ill. eltűnése.

A magyarban a PU $-na/-nä$ a névszóragozásban a superessivus ragjaként (*-on/-en/-ön*) él tovább. Ezenkívül határozószókból is megvan (*lenn*, *fenn*). A PU $*-j$ lativusrag folytatása (*-á/-é*) csak névutókból és határozószókból (*alá*, *föle* stb.), továbbá másodlagos ragok végső elemeként (*-ra/-re*, *-ba/-be* stb.) fordul elő. Az *-á/-é* a főnévi paradigmában ma translati-

vusként használatos: *-vá/-vé*. Az Ug. **-l* ablativusrag a paradigmásorban modálisragként (*-ul/-ül*) funkcionál, helyhatározói szerepben honnan? és hol? kérdésre csak határozószókból és névutókból (*alul, fölül, alól, melől, mögül*) él.

Az itt bemutatott vázlatos helyzetkép arra mutathat, hogy az Ug. **-l* ablativusrag helyviszonyt jelölő funkcióban eredetileg nem lehetett a főnévi paradigma produktív tagja. A honnan? kérdésre felelő viszonyt *-l* ablativusragos névutók, határozószók és locativusragok (PU **-na/-nä*, FU **-ta/-tä*) fejezheték ki. Az is elképzelhető, hogy az **-l* ablativusrag az egyes ugor nyelvek külön élete folyamán szorult ki a névszóragozás paradigmájából. Ez a dolgok megítélése szempontjából egyre megy: az ablativusrag helyjelölői használata a főnévi paradigmában szűkkörű lehetett, avagy egyáltalán nem volt meg. Az itt mondottak persze a többi primér ragra is vonatkoznak. Ma is azon a nézeten vagyok, amit ezzel kapcsolatban a legutóbb írtam: “Az elsődleges (primér) esetragok – mint ismeretes – a mai uráli-finnugor nyelvekben eredeti általános lokális funkciójukban határozószavakban és névutókból használatosak. A névszóragozásban különféle indíttatású és típusú másodlagos (szekundér) ragok alkotó elemeként fordulnak elő. Az elsődleges ragok az egyes nyelvek névszóragozásában csak akkor kaptak helyet, ha valamely speciális, másodlagos funkciót öltöttek magukra. Pl. finn essivus *-na/-nä*, partitivus *-ta/-tä*, zürj.-votj. inessivus *-bn* (< **-na/-nä*), zürj.-votj. illativus *-4/-e* (< **k*), superessivus *-on/-ën/-ön* (< **-na/-nä*) stb.” (Rédei 1992–93: 79 lapalji jegyz.).

A PU **-ta/-tä* esetrag funkcióváltása következtében (ablativus → prosecutivus-prolativus) előállt ablativushiány a permi **8** ablativusrag létrejötté előtt kétségtelenül csak az őspermire tehető fel. A cseremiszből az ablativusi ragok sokfélesége (*-leg/-leü*, *-5eg/-*, *-h8g/-héc*), továbbá a PU **-ta/-tä* > cser. *-g/-c* ablativusrag hiánya a főnévragozás paradigmájában szintén arra utalhat, hogy az őscseremiszből lehetett egy korszak, amikor az ablativusi irányt külön esetraggal nem fejezték ki. – Az ablativus nélküli paradigmásor megléte az ugor alapnyelvben és az egyes ugor nyelvek élete korai fázisában lehetséges, de ez még további kutatást igényel.

Az itt mondottakat jól támogatja a török nyelvtörténet is. Az őstörökben az első lokális eset az *-a* lehetett, amely bármely irány kifejezésére szolgált. A következő esetek a lativus (*-qa*) és a locativus-ablativus (*-ta/-da*, *-tä/-dä*) voltak. Ezeket követte a többi esetrag kialakulása (von Ga-

bain 1950: 86–88; 1963: 15; Pritsak 1963: 38). A kínai forrásokban előforduló Óu-chüe birodalom török nyelvében (türküt) a locativus és az ablativus még azonos volt (*-da, -dan*), az uigurban azonban a kettő már elkülönül egymástól: loc. *-da*, abl. *-din* (Pritsak i. h.). Menges (1968: 110–113) szerint az ablativus (*-dan/-dän*) a locativusi *-da/-dä* és a lativusi *-n*, a *-tyn/-dyn* változat pedig a locativusi *-t* és a lativusi *-n* ragok kapcsolatából keletkezett.

Irodalom

- Beke 1911: Beke Ödön, Cseremis nyelvten. Budapest.
 Bereczki 1990: Bereczki Gábor, Chrestomathia ceremissica. Budapest.
 Csúcs 1990: Csúcs Sándor, Chrestomathia votiacica. Budapest.
 von Gabain 1950: von Gabain, Annemarie, Alttürkische Grammatik. Leipzig.
 von Gabain 1963: von Gabain, Annemarie, Charakteristik der Türksprachen. In: B. Spuler [Hrsg.], Handbuch der Orientalistik. Band V. Turkologie. Leiden-Köln.
 Hajdú 1973: Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
 Itkonen 1967: Itkonen, Erkki, Eräiden latiivin ja prolatiivin päätteiden tarkastelu. Virittäjä 249–256.
 Keresztes 1990: Keresztes László, Chrestomathia Morduinica. Budapest.
 Korhonen 1981: Korhonen, Mikko, Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki.
 Menges 1968: Menges, Karl. H., The Turkic Languages and Peoples. Wiesbaden.
 Pritsak 1963: Pritsak, Omeljan, Das Alttürkische. In: B. Spuler [Hrsg.], Handbuch der Orientalistik. Band V. Turkologie. Leiden-Köln.
 Rédei 1978: Rédei Károly, Chrestomathia Syrjaenica. Budapest.
 Rédei 1986: Rédei, Károly, Beiträge zur historischen Formenlehre der wotjakschen Sprache. In: Festschrift für István Futaky. Hamburg.
 Rédei 1987–1988: Rédei Károly, Mikko Korhonen: Johdatus lapin kielen historiaan. NyK 89. Budapest.
 Rédei 1988: Rédei Károly, Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis, The Uralic Languages. Leiden-Köln.
 Rédei 1992–93: Rédei Károly, Az uráli-finnugor névragozás történetéből. NyK 93. Budapest.
 Rédei 1996: Rédei Károly, A protouráli *-t többesjel eredete. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged.

- Steinitz, DEWO: Steinitz, Wolfgang (unter Mitarbeit von Liselotte Böhnke, Gert Sauer (Bearbeiter) und Brigitte Schulze), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der Ostjakischen Sprache. Berlin 1966–1991.
- Wichmann 1953: Wichmann, Yrjö, Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriß. 2. Auflage. Helsinki.

A nazálisok, likvidák, aszibiláns réshangok ugor vagy ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez

VÉRTES EDIT

1. A nazális zárhangok közül három az alapnyelvek óta szinte a mai magyar beszédig megőrizte eredeti jellegét, ill. nagyon kevés szabályos hangváltozás említhető.

1.1 A szókezdő *m-*, *n-*, *-í* az U/FU/Ug. rekonstrukciók tanúsága szerint változatlanul maradt meg a magyarban, 1. *máj*, *mell*, *ment-*, *messze*, *?mű*, *méh*, *men-*, *?mér-*, *méz*, nyj. *?mén*, *meny*, *menny*, *meg*, *??méreg*, *meggy*, *??*mórágy*, *más*, nyj. *?hagymáz*, *?mutat-*, *múl-*, nyj. *mony*, *mag*, *mar-*, *mos-*, nyj. *mál*, *?mond-*, *?mozog-*, *mar(j)*, *?marad-*, *mi*, *mi?*, nyj. *malát*, *magyar*, *mese*, *márt-*, nyj. *?mét*, *meleg*, *?mén*, *mer?* 'schöpfen', *mer-* 'wagen', *meztelen*, *mély*, nyj. *menyül-*, *mered-*, *?mosolyog-*, *marok*, *?méltó*. A nevet szókezdő *m-*je a magyar nyelvtörténet folyamán disszimilálódott a szóközép hatására *n-*né. Az *én* névmás és vogul megfelelőjének külön története következtethető ki, a szókezdő *m* eltűnése a magyarból megmagyarázható. Változásról egyetlen esetben lehet szó: a csak kérdőjellel *m-* kezdetű szavakkal egyeztetett *-van/-ven* tizesképző, a magyarban csak elhomályosult összetételben, nem szókezdő helyzetben található. Ha az egyeztetése helyes, követheti a szóközépi *m* változásának a szabályait.

Az **n-*, ill. **í-* szókezdettel rekonstruált etimológiák esetében a magyarban is, és a rokon nyelvekben is, egy-egy alkalommal nem indokolható palatalizáció vagy depalatalizáció figyelhető meg. "Szabályos" a változatlanság *-nál/-nél*, *-ni* (*-nött*, *-nől*, *-ni/-nyi*, *-nek*), *néz-*, *név*, *nő*, *??nagy* esetében, *nyújt-* szóközépi *j-*je palatalizálhatta a szókezdetet, (de második lehetőségként *í* kezdetű rekonstrukció is van az UEW-ben); *nyél-nél* (vogul-osztják *n-* szókezdet) modern etimológiai szótáraink adósak maradnak a palatalizáció indoklásának a megkísérlésével hasonlóképpen a *nyék*, *nyereg* esetében is.

A többi biztosan vagy esetleg ősi örökségnek magyarázott *ny*-kezdetű magyar szó rekonstrukciójában is palatalizált a szó kezdőhangja (*nyelv*, ?*nyes*-, *nyel*-, *nyíl*, *nyj*. ?*nyír*, *nyj*. *nyú*, *nyű*, ??*nyír*-, *nyal*-, *nyál*, *nyúl*, *nyirok*, ?*nyúz*-, *nyuszt*, *nyugszik*, ?*nyak*, ?*nyom*-, *nyír*-), *négy*-nek pedig *í*-nyel és *n*-nel is van rekonstrukciója, 1. a vogul és az osztják palatalizált szókezdetet.

1.2. A szóközép is csak kevéssel több problémát vet fel.

1.2.1. Az U/FU *-*m*-nek eddig is kétféle magyar fejleményével számoltak.

A) mint minden uráli nyelvben, a magyarban is *m* képviselheti, 1. *eme*, (*ember*, *emse*), *em*- (*emlő*), *háml*-, (*hánt* < R. *hámt*, *háncs* < R. *hámcs*), *kemény*, *homlok*, (?*homorú*), *homály*, *nyj*. ?*lom*, ?*nyom*(-), *szomjú*, *töm*-, ?*imád*-. További kérdőjeles – magyar *m* > *n* változás feltevésével – idevonható etimológiák még ?*indul*-, ?*láng*, Ug. ?*hant*.

B) a többi uráli nyelv és az obi-ugor nyelvek *m*-jének a magyar megfelelője *v* is lehet: *hó* (*havat*), *lé* (*levet*), *név*, ?*ó* (*avar*), továbbá ugor eredetű szavak: *jó* (*java*), *ki* (*kívül*), *fű* (*füvet*), ?*óv*- < R. *ó*.

Az uráli nyelvekben az *m* > *v* változás nem ismeretlen. Az kétségtelen az obi-ugor megfelelők alapján, hogy a B) alatti példák az ugor alapnyelvből *m*-et örökölték, változásuk a magyar nyelv külön életében következett be. Történtek kísérletek az *m* megmaradásának, ill. *v*-vé fejlődése körülményeinek a megállapítására, de meggyőző eredményhez nem vezettek (Lakó, NyÉrt. 47: 49). Eddig arra még nem hívták föl a figyelmet, hogy az *m* szóközépi helyzetben maradt biztos etimológiákban változatlan – a *nyj*. *lom* és *nyom*- bizonytalan egyeztetés. Az egyetlen kivétel, *töm* ige esetében a többi igealak analógiás hatása megőrizhette a *töm* igealak abszolút szóvégre került *m*-jét. A*-*m*- > magyar *v* fejlődés biztos példái esetleg abszolút szóvégen következtek be, nominális szavakban (l. kérdőjellel ?*óv*). Ezt a magyarázatot egyrészt *nyúl* szavunk etimológiája gyengíti, mert noha a szamojéd alakok tanúsága szerint az -*l* FU kori képző lehet, mégis teljesen valószínűtlen, hogy a magyar nyelv külön életének kezdetekor a *íumul képzett volna, még a szóvégi *m*-ek közé engedte sorolni e szó középső hangját. Ezt a *nyuszi* becéző forma sem valószínűsíti (vö. *kuszi*, *Gyuszi*, azaz első szótag + -*szi*). Másrészt az *-*lm*- származékai sem támasztják alá ezt a magyarázati lehetőséget (l. 1.4.5., XIII. tábl.).

1.2.2. Az *-*n*- és az *-*í*- lényegileg – néhány meg nem indokolható palatalizációtól és depalatalizációtól eltekintve – napjainkig változatlan ma-

radt. A következőket eredeteti az UEW *-n-ből: ?*napa*, *ének*, nyj. *csün-*, *hón*, R. *junh*, *ment-*, *mén*, nyj. *mén* (*mény*), ?-*van/-ven*, ?*mond-*, *fen-*, ?? *fene*, nyj. *fan-* (*fon*), *fon-*, *fiŋ-*, *ín*, ?*szén*, *tanul-*, ?*vén*, továbbá *hány-*, *hanyatt*, nyj. ??*hany*, nyj. *mony* (*mogyoró*), *fenyő*, nyj. ?*enyh*, ??*könyörög-*, *könnyű*, nyj. *menyül-*, noha, ha van obi-ugor megfelelőjük, azokban *n* található. Csak *könnyű* esetében van a vogulban *n* is és *í* is. A szóközépi mássalhangzó is indokolja ??*hív* esetében a két kérdőjelet. Kevesebb a probléma *-*í-* esetében: *könny*, *huny-*, *meny*, *menny*, *bonyolódik*, ?*enyeleg-* problémamentes, *ágy* (?*anya*, ?*leány*) esetében található magyarázat, mindössze *könyök-nél* igényel a két obi-ugor nyelv *n*-je indoklást, s ?*ványol-* (*vánszorog-*) valamint a vele egyeztetett finn szó etimológiájában egyértelmű számomra az előzmény kikövetkeztetése.

1.3. A nazális és az orális zárhangok alkotta mássalhangzó-kapcsolatokról volt már szó (FUD 4, 181). Gyakorlatilag még az affrikátákkal kell foglalkoznunk, pontosabban az *-*nö-* és az *-*íü-* mai magyar képviselőivel, mert több alapnyelvi szilárd mássalhangzó-kapcsolatban nazális zárhang nem fordult elő, ill. **mɟ-*, *-*mü-*, (556, 261) *-*mö-* egy ugor tag nélküli uráliban és egy FU-ban, melynek az ugor nyelvek közül csak az osztjában van tagja, -*nö-*vel (338, 53). Gyakori az UEW-ben, több mint 20 esetben a rekonstruktumban *-*nö-* akár önmagában, akár -*ö-*vel váltakozva kikövetkeztetve. Ezek közül csak kettő olyan uráli etimológia, melynek nincs ugor tagja (122, 587). A gazdag ugor rétegben azonban csak egyetlen egyben található kérdőjellel magyar szó, ??*keskeny*, melyhez nem tartoznak obi-ugor megfelelők (137). Teljesen illuzórikus tehát a denazalizáció időpontjára következtetéseket levonni, noha az kétségtelen, hogy az obi-ugorban többnyire mind a két nyelvben a mássalhangzó-kapcsolat mindkét eleme megvan (145, 176, 205, 323, 352, 271, 557, vö), a denazalizációra mind a két obi-ugor nyelvben viszont szintén akad 4 példa (52, 53, 58, 104), egyetlen etimológiában van a vogulban hangkapcsolat és az osztjában csak affrikáta (353) ill. a fordítottja (56), a csak osztjából adatolt, részben kérdőjeles egyeztetésekben részben hangkapcsolat, részben denazalizáció látható (58, 61, 105, 205, 394, 568). A denazalizáció bekövetkeztének időpontja magyar szempontból közömbös, minthogy az -*nö-* (~ *ö*) gazdag példatárából – mint említettem – csak egy kérdőjeles magyar szó található (*keskeny*).

A palatalizált *n* és palatalizált affrikáta kapcsolatát a IX. tábl. szemlélteti.¹ Csak egyetlen, teljesen valószínűtlen, kérdőjeles uráli etimológiának (403) nincs ugor tagja az *-*nü*-vel rekonstruált szavak közül, a többi FU/Ug. etimológiának van magyar tagja – *magyar*, *hagymáz*, *ágyék*, *lág*, *agyar*, *?agy*, *légy*, *??nagy* –, mindössze egy kérdőjeles egybevetésnél nincs (530). Látható, hogy a magyar megfelelők mind denazalizáltak (részben kivétel *lág* ~ *langyos*), mindben *gy*-vé fejlődött a hangkapcsolat, az obi-ugor nyelvekben – *hagymáz* vogul megfelelőjének kivételével – ha kimutatható a magyar szó megfelelője, – abban az *í* megőrződött. Ezekben a szavakban és a még nagyobb számú *-íü-* ~ *-ü-* váltakozással rekonstruáltakban is a denazalizáció csak a permi megfelelőkben teljes, a váltakozással rekonstruáltakban az osztják keleti adatokban, a V Vj.-ban is (ha van adata) megtörtént a denazalizáció, s a vogulban is több a denazalizált adat, mint a hangkapcsolatoké. A magyar **húgy*, *húgy* ugyanúgy fejlődött, mint a nem váltakozással rekonstruált szavakban a hangkapcsolat, az UEW szerint a *hangya* is, mert benne az *n*-t inetimologikus elemnek tartja, *rongy* esetében a kérdőjel miatt fölösleges a nazális eredetét vitatni. A váltakozó alapnyelvi rekonstrukciók a denazalizáció szempontjából a magyarban nem problémásak, a végeredményül esetleg adódó sziszegő hangról – *?mozog*, *?össze*, *hosszú*, *?reszket* (*rezeg*), nyj. *keshed*, *mese*, *?vézna* esetében majd az affrikátákkal kapcsolatosan lesz szó. Mint a táblázatból látható, van néhány magyar tag nélküli idetartozó etimológia (268, 404, 245, 240). Számomra nem világos, hogy *szügy* kérdőjeles uráli egybevetésénél a váltakozás irányánál miért más sorrendet állapít meg a szótár, mint a többinél.

Az UEW szerint, tehát a nazális előtagú hangkapcsolatok a magyarban denazalizálódtak s a másik tag zöngésedett ugyanúgy, mint **mp*, **nt*, **mt*, **7k* fejlődése során. Ha a második tag a kapcsolatban affrikáta volt, talán már az ugor korban indult meg a denazalizáció, s a példák szerint zöngétlen sziszegő hang is fejlődhetett. Az U rekonstrukciót a kevés összamojéd rekonstrukció támogatja, finn és mordvin adatok azonban nem, a lapp és a cseremiszi pedig alig (250, 210, 339, 404), az **íü* története az alapnyelvben tehát még további vizsgálatot igényel, csak az ugor fejlődés tekintetében kikövetkeztethetőnek, mind a három ugor nyelv a nazális jelenlétére

¹ A táblázatokat folyamatosan számozom az előző cikkhez. A FP nyelvi adatokból lehetőleg a rekonstrukciókhoz leghasonlóbb hangkapcsolatokat írom. Janhunen rekonstrukciói (a csillaggal közölt összam. adatok) a Samojedischer Wortschatz (SW) címszavai alapján többnyire az én kiegészitésem.

és eltűnésének megkezdődésére vall az ugor alapnyelvben, gyenge nyom megmaradására van még a magyarban is (*langyos*).

1.4. A nazálisok közül az *7*-t az alapnyelvekre csak szóközépi helyzetű mássalhangzóként tartja minden uralista számon. A mai uráli nyelvek közül is csak a szamojéd ismeri szókezdeten, de ez nem ősi örökség (Hajdú, NyK 55: 60–97; ALH, 4: 17–67). A magyarban, a finnben és a zürjénben pedig még szóközépi fonémaként sem őrződött meg (csak helyzet adta variánsként *k* és *g* előtt).

Uráli vagy finnugor etimológiában 50-nél többször következtetett ki az UEW magánhangzók közötti **-7*-t, ebből még 15 sem U (közülük 3 ugor tag nélküli uráli). Az U/FU etimológiáknak pedig kb. a felének van magyar tagja is. Az ősszamojéd intervokális és szóvégi helyzetre Janhunén vagy 10 esetben ad *-7*-t (SW 20, 106, 106, 121, 133, 141, 148, 174, 176, *-7k*-t pedig mintegy 25-öt következtetett ki). A két etimológiai szótár rekonstrukciója csak *vő* és *aj* szavunk esetében (UEW 565, 11, SW 176, 20) egyezik meg **-7*-ben egymással. Ez a tény, valamint Lakó és Hajdú Péter (NyÉrt 47, 50–1, BUNy 101–2) többféle fejlődési lehetőségre utaló összefoglalásai egyaránt arra mutatnak, hogy az U/FU **-7*- története – főképp az alapnyelvekben – még kíván további vizsgálatot. Minthogy jelen cikk célja mindössze az ugor és ősmagyarokori fejlemények szétválasztása, ezért a következő táblázatok (X–XII) csak U/FU/Ug. **-7*- ugor és magyar fejleményének a szemléltetésére szorítkoznak.

Kétségtelenül, legalább két szabályos fejlődési sor van, az ugorban három típusú realizációval.

1.4.1. Az egyik szabályos, jól adatolt hangmegfelelési sorban U/FU **-7*- az ugor nyelvekben egybeesett az U/FU **-7k*- fejleményeivel, l. X. táblázat, melyből látható, hogy *egér*, *jég*, *fog* és *fogoly* szavunk ugor megfelelői ugyancsak **-7k*-ból származtathatók, mint a FU **-7k*- (> fi *-nk*-) előzményű szavak szóközepei. Az UEW a FU **jā7e* 'Eis' szócikkben expressis verbis kijelenti, a FU **7* az ugor nyelvekben **7k* (> osztj. vog. *7k*, m. *g*) lett (a permiben pedig *0*), *egér*, *fog*, *fogoly*, esetében – noha a megfelelési sorok azonosak – nincs ilyen közlemény, bár lehetne; mind a négy szó osztják megfelelőjében valamennyi nyelvjárásban *7k* található, ugyanúgy, mint a FU **-7k*-val rekonstruált szavakéban, a vogulban szintén *7k*, ill. abszolút szóvégben TJ *7*. (l. *jég*, *fog*). Az említett négy szó obi-ugor megfelelői teljesen összhangban vannak a magyar tag nélküli, obi-ugor tagokat azonban fölmutató U/FU **-7k*-s biztos (UEW 93, 256, 286, 355, 516, 583) és bizonytalan (126, 354, 355,

439, 496) rekonstrukciókkal, ill. a FP/FV fi. *runko, tankea, vanka, onki, ?pinka* (vö. még 791 fi. nélkül) megfelelési sorával. A *hág-*, *vág-* (melyek osztják adatai a XI. és a XII. táblázatba is beleillenek), ill. *agg* (az esetleg odatartozó *g* nélküli magyar tagokkal) kétféle rekonstrukció között az UEW csak valószínűségi sorrendet ad meg.

1.4.2. A XI. táblázat valamennyi FU/Ug. rekonstrukciójában *-7- található az UEW-ben, melynek FP és magyar leszármazottjai azonosak a X. táblázat ugyancsak *-7-ből származtatott szavaiéval, az obi-ugor azonban nem (vagy nem adatolt). Az UEW szerint a magyar tagokban (nem valamennyi ugorban) *7 > 7k > g fejlődés történt, ezt valamennyi etimológiában (kivéve égni 26) közli is (a hiány nyilván nem szándékos, hanem tévedésből származhat).

1.4.3. A XII. táblázat magyar tagjai közül *aj, reá, szőke* és a *k* képzősnek tekintett *ék* esetében az UEW közli, hogy *-7- > -h- > hangkieséses (*aj*-nál hiátustöltő *j*-vel) fejlődés teendő fel; nyilván vonatkozik ez a többi, *g* hang nélküli magyar szóra, melyek közül csak *old*-nál van *7 > *h > m. v fejlődésre hivatkozás; a *rejt*- szócikkében viszont megtalálható, hogy a ?*reg* stb. csak ugor *7 > *7k fejlődés esetén vonható ide. Az obi-ugor szavakra (*old-*, *ék*, ill. *fej, lódul-*, vogul *szőke*, osztják megfelelőinél) ugyanez olvasható (a vog.TJ 7 ezt nem befolyásolja). Minthogy FU *7 ugor származékai – a X.–XII. táblázat valamennyi összeállításában – külön magyarázatra szorultak, az olvasónak az a benyomása, hogy *7 csak finn-volgai, ill. Uotila–Lakó érvelését elfogadva (MSFOu. 65: 243, NyÉrt. 47: 51), a finn-permi származékokra látszanak “hangszabályosoknak”, a többiben jelenlegi ismereteink szerint az ugor szavak az ugor alapnyelv különböző nyelvjárásaiból eredhetnek (ezt így *nyű(v)*-nél olvashatjuk), melyek közül egyikben *7 > *7k, a másokban *7 > *h fejlődés mehetett végbe. Véletlennek látszik, hogy *7 > *7k fejlődésre csak FU/Ug, s esetleg *fej* etimológiájában került sor, uráli eredetűekben nem, azokban többször *7 > *h > m. v, 0 található (ez U *7-ből 1. összamojéd *j, *0, *7, *n). A többféleképpen kikövetkeztetett alapnyelvi alak – *rejt-*, *jő-*, *siet-*, ?*hív-*, ?*áll* esetében – önmagában is rámutat arra, hogy a rekonstrukció nem problémamentes. Az U/FU *7-re vonatkozó kutatásainak tehát aligha tekinthetők lezártaknak. Kronológiai szempontból annyi megállapítható, hogy az ugor alapnyelvben kellett még *7-nek lennie, de az kérdés, hogy az abból kiváló magyar nyelvben volt-e még *7, vagy még az ugorban egyrészt már *7k-vá, másrészt *h-

vá fejlődött. Lehetséges, hogy e két fejlődési folyamat az előmagyar kiválásakor még nem fejeződött be.

1.4.4. Az *7* + C kapcsolatok közül a jól adatolt *-7k-t* már kétszer is tárgyaltuk (FUD IV, 181 és l. X.–XII. táblázat). Az éppen csak fellelhető **-7t-*ről is a zárhangoknál esett már szó (FUD IV, 181). A többi lehetőséget csak egy-egy példa szemlélteti az UEW-ben, l. **-7l-* egyik lehetőségként *áll* 'Kinn' előzményeként (a másik **-7*, l. XII. táblázat, 341), **7ü* vés (565, magyar tag nélkül 48, 431, **7ü* ~ *ö* 454), továbbá ugyancsak magyar tag nélkül **78* (320). Több bizonytalan lehetőség közül *?túr* egyik előzménye **7r-*rel (531), l. még **7s* (vagy **s*) *?ps* (383) magyar tag nélkül.

Hármas kapcsolatban *új*, *ív*-nél az **-7(k)s-* alapján ugyanúgy nem lehet "hangszabály"-ra következtetést levonni, mint minden más csak éppen szereplő rekonstrukcióból, ez vonatkozik fi. *joutsen* **7kü* ~ **kü* rekonstrukciójára is.

1.4.5. Mássalhangzókapcsolat második elemeként nazális talán csak alkalmilag fordulhatott elő. Az UEW-ben egy uráli példa van **lm-re* (119), s ez kimeríti az összamojédra kikövetkeztetett **lm* kapcsolatokat, ill. egy FU **lm-*nek összam. **jm* felel meg (479) vö. XIII. tábl.. A FU/U **-lm-*es etimológiák közül négynek van magyar leszármazottja, háromféle fejlődéssel: *három* szavunkban *l > r* változás történt magyarban és a vogulban (ez magyar nyelvjárásközi megfelelésekben gyakori, fgr. **-l- > m. -r-* lehetőséggel számolnak (*világ* ~ *virrad* stb.), de többnyire csak kérdőjellel.) Gyakori a magyarban *l* + C kapcsolatból az *l* nyomtalan eltűnése, *szem* és *csomó* ebbe a magyar különnyelvi jelenségbe beleillik. A FU **-m-* > m. *-v-* fejlődés példái között több a vitathatatlan, de **lm > m. -lv-*re a *nyelv* az egyetlen, másképp is magyarázható szó (BUNy. 100–1). Az obi-ugor származékok – a talán Ug. eredetű *ólommal* együtt **-lém* előzményre is utalhat. A FP **lm* sem gyakori, de vitathatlannak látszik. Az **lm* vagy **hm*, **6m*, ill. *62-m(6m)* kikövetkeztetés éppen csak adatolt, s csak egy biztos magyar etimológia, *hamu* található a példaanyagában.

Az U/FU **jm* (22, 456, 45, 457, 657) etimológiáinak nincs magyar tagja, obi-ugor is csak kérdőjeles, tehát ennek ugor > ősmagyar fejlődésének kérdése föl sem vethető, hasonlóképpen FW **úm* (689), (790), **8m* (744) sem ad lehetőséget a kérdés felvetésére.

A többi nazálisra még ennyi példa sincs, csak **ln* fordul elő *ón*, *?óloom* etimológiájában vog. *-lén*, o. *ln*, (581), a másik FU **ln* (370) fi. *pellava-*jához csak kérdőjeles obi-ugor (vg. *-ln*, o. *-lén*) csatolható, egy U. **j*

vagy **jn*-ben vog. szó található (348); a m. *ón* rekonstrukuma FU **wn* (437), mely kapcsolatra nincs több példa, ill. csak FW (621), FP (693); egy négyféleképpen rekonstruált FU alapalak közül kettőben van *n* a második helyen **8n* ~ **ün* (408), de magyar tagja nincs, csak vog.; jelen kérdésünk szempontjából tehát érdektelen, a FP *taarna* (792) **rn*-je ugyancsak nem tartalmaz magyar szempontú kérdést. FP *ün* (662), FP *ún* (*ün*) (772), FW *ún* (786, 821) szintén nem, sem FP *rí* (735), FW (752).

Ritka a **C7* rekonstrukum is. A **lw* vagy **l7* rekonstruktumú *felhő* (381), a *nyű* (**w* vagy **w7*-ből, 320) és *?agy* (*j7* 5) szón kívül magyar szó nem tartozik ide (XXI., XX. tábl.). Obi-ugor tagok vannak még **w7*-ből (468), de van U **w7* ugor nélkül (325), osztj. szó **l7*-ből (91), U **j7* és *r7* rekonstrukum (552, 185) ugor nélkül.

2. Ha az **l*- szókezdettel, ill. szóközépi **-l*-l rekonstruált U/FU/Ug, alapszervi alakok magyar származékait vesszük szemügyre, mindenütt – mint csaknem minden uráli nyelvben – *l* található: l. *?lak*, *lap*, *lep-*, *lép*, *lev(-sz)*, *?lék*, *lé*, *?lebeg-*, *?liszt*, *?lel-*, *lő-*, *lélek*, *lök-*, *?láng*, *lág*, *lóg-*, *?lyuk*, *?olvas-* (< **lovas-*), nyj. *?lom*, *lúd*, *?láb*, *légy*, *láp*, *?lát-*, *le-*, *?lepke*, *levél*, és az Ug. *les-*, *?lép-*, *ló*, *?laza*, *?leány*, *?loll* továbbá l. a sokkal gazdagabb magánhangzóközi adatoltságot, akár ha csak azokat tekintjük, melyek mind a három ugor nyelvből adatoltak, mint U/FU *al*, *?emel-*, *él-*, *hal*, *háló*, *hál-*, *kel-*, *hal-*, *halok*, *?hull-*, *holló*, *nyel-*, *nyíl*, *nyal-*, *fél-*, *+ell-*, *öl*, *olvad-*, *szel-*, *vol-* (*val-*), vagy csak magyarból és vog.-ból (FU *?hull-*, *múl-*, *?áll*), ill. magyarból és osztjából (FU *áld-*). Hasonlóak a hangmegfelelések a három ugor nyelvből adatolt Ug. **-l*- esetében, *olt-*, *elv*, *?elegyed-*, *nyolc*, *fúl-*, *szél*, a m.-vog. *?él*, *köles*, *fűl-*, *szül-*, *tál*, m.-osztj. *alom*, *?méltó*, *+atval*, ill. az ugor nyelvek közül csak a magyarból kimutatható *?bal*, *?bél*, *ajtófél*, *szil*, *?szil-*, *?talál-*, *?vél-* esetében stb. Az Ug. **-l* > m. *-l* fejlődés, ill. változatlanság szempontjából teljesen fölösleges utalni a sok m. tag nélküli; obi-ugor tagú, vagy ugor tag nélküli U, ill. még a FP/FV **-l*-es etimológiára; hiszen ezt a hangtörvényt elég határozottan igazolják a már felsoroltakat. Mindössze az Ug. *mély* (870), *foly* (881) szónál van nem kellőképpen indokolt, de máshol is megfigyelhető palatalizáció (vö. **-n*-nél 1.1., 1.2.2.), továbbá a FU/?U *bogyó gy*-jében (392) vált köznyelvivé a nyelvjárásainkban nem ritka **l* > *h* > *j* > *gy* változás végeredménye.

Érdekes az **l* és **-l-* változatlanul maradása szinte mindenütt, hiszen köztudomású, hogy *l* + C esetében a magyar közbeszédben és a nyelvjárá-sokban egyaránt lehetséges és gyakori az *l* nyomtalan kiesése. A finnug-risztikában pedig közismert, hogy a zürjénben az **l* változatlansága, *v*-vé vagy *0*-vá fejlődése alapján történik a nyelvjárási tarkaság osztályozása. Az ugor nyelvek közül pedig az osztjákban az **l* keleten és északon ma-radt meg, a déli nyelvjárá-sokban pedig – szókezdeten és szóközépen is – *t*-vé fejlődött, l. osztjV *O lil*, DN *tit* 'Atem' < **lewl2* (247), *lúd*, *ló*, stb. megfelelőit és szinte valamennyi fent felsorolt **l* > magyar *l* osztják meg-felelőjénél. Ha azonban U/FU/Ug. **l-* őszosztják **{* fejlődés következett be, akkor minden osztják nyelvjárásterületen *{*, *l* található most is, l. *lök*-, *lepke*, *levél* stb. osztják megfelelőinél, szóközépen pedig *halok*, *holló*, *fal*-, *fél*, *meleg* esetében, azaz ritkán, de megbízhatóan adatoltan.

2.1. A m. (-)*l-* nemcsak **l* előzményből származhat, ez akár az *l* példa-anyagának fellapozásakor is nyilvánvalóvá válik, hiszen *lép* rekonstruk-tuma: **l*-lel, a kérdőjeles lapp szavak odatartozása esetén pedig *5*-val kezdődik (242), (noha U/FU **5-* szókezdetre nincs több példa). Hasonló-képpen a *szalag*-ot Ug. vagy FU szóként **-l-* szóképből rekonstruálja az UEW (461), a bizonytalan U rekonstruktum **-5*-val történik vö. SW **-r-* (137). Egybevetendőek tehát a szótár **-l*-es és **-5*-s rekonstruktumai külö-nös figyelmet fordítva arra, hogy az ősszamojédra Janhunen (i.m.) s má-sok sem rekonstruálják ezt a mássalhangzót, Sammallahti pedig *5*, *6* he-lyett többnyire *d*-, *9*-t ír.

Az U **l*-kezdetű rekonstruktumok biztosan vagy bizonytalanul odavont szamojéd megfelelői is *l*-kezdetűek. Szóközépen, mint a XIV. táblázatból látható (ahova a nagy tömeg miatt csak olyan U **-l*-es szavak kerültek, melyek mind a három ugor nyelvből adatolhatók), a megfelelő ősszamojéd rekonstruktumok Janhunen szerint többnyire *-l*-et tartalmaznak, de **j*, *0*- is többször, **w* pedig egyszer található. A XIV. táblázat második felében levő **-5*- rekonstruktumok (az UEW valamennyi **-5*-s adatának ugort tartalmazó része) csak annyiban tér el az **{* esekétől, hogy őszosztják **-l*-re nem akad benne példa, a finn-permi megfelelők teljesen mások mint **-l*-nél, az ősszamojédban többnyire csak bizonytalan megfelelők vannak, s egy (*szalad*) **?j*. Az U.**-l-* ~ összes **l*-es és néhány **j*-s rekonstruktumától eltérően az U **-5*- bizonytalan ősszamojéd megfelelőiben **r* (egyszer **m*) látható, egy teljesen bizonytalan lapp-szamojéd egybevetés (400) is akad; ez talán *háló* szavunk szemJen. megfelelőivel támasztható kicsit alá.

Az **l* és **-5-* ugor származékai igazolják (l. a XIV. táblázaton kívül még a XVI. táblázat **l*-es, ill. **5-s* adatait is), hogy “a permi és az ugor nyelvekben mutatkozó *-l-*” (Lakó 40) azonos, vagy Hajdú megfogalmazásában, “a PU **5* a PFU keletibb nyelvjárásaiban, de legkésőbb az ugorban az **-l*-hanggal egybeesett” (BUNy. 108), ill. Kálmán Béla szerint (MNY. 61: 390) az ugor kor végére már nem volt **5*. Így a FU **l* és **5* rekonstrukciók is a magyar nyelv kiválásakor az ugorból feltétlenül *l*-nek hangzottak. Illetve egyetlen kivételt kell külön említenünk: az U *8i5á(-m2)* (*8ü5á(-m2)*) ‘Herz’ Lakó szerint az ugor **5* > 0, sőt még cser. > 0 is e fejlődési sorba tartozik (i.m. 40–1), amely tényről Hajdú NB!-vel bevezetett jegyzetszerű közleményben említi meg. Az ősszamójéd rekonstrukciójuk Janhunennál is és Sammallahtinál is *m* nélküliek, **sej8* (SW 139), elfogadja Sammallahti, FUF XLIII, 36, 177 az utóbbi szerző közöl (i.h.) ugor rekonstrukciót, mely egy szótaggal rövidebb a FU rekonstrukciónál, s annak *-m2* képzője a szó része, melyből mind a három ugor szó származtatható: PUG. **simi* (Sinor, 549). A szóközépi *5* ugor (és nem későbbi) kiesése többféleképp indokolható: a szó a FU *-m2* képzővel együtt háromtagúként kirítt a nyelv két tagú szavai közül, ezért megrövidülhetett; vagy másik lehetőség: a bálványok kedvelt áldozata volt a szív, ezt mint tabut nem ejtették ki, csak az elejével és a végével utaltak rá. A cser. *úüm* talán ugyancsak gyakori áldozati ajándék lehetett, a cser. *vim* ‘velő’ hatására is létrejöhetett. Szerintem az egyetlen szív szó alapján fölösleges FU **-5-* > 0 fejlődésben hangtörvényszerű változást látni.

2.2. A XV. tábl. a **-h-* és **-6-* viszonyát – a teljes anyag alapján – első rátekintésre teljesen másnak mutatja, mint palatizálatlan párjukét a XIV. Feltűnő, hogy **-h-* és **-6-* vogul, zürjén, votják származéka is következetesen *h*, továbbá, hogy U etimológiában talán nincs **h* (amit alátámaszt, hogy Janhunen ősszamójéd *h*-et nem következtetett ki). Feltűnő jelenség még a cseremiszi tagok ritkasága a finn-lapp és mordvin tagok pedig a XIV. táblázat **5*-ből származtatott tagjaitól semmiben sem térnek el. Éles tehát a különbség az **h*-ből és **6*-ból származó mordvin finn és lapp tagok képviselőiben.

Közelebbről megfigyelve az ugor egyeztetéseket, a **h* és **6* származékai között csökken az eltérés, noha csak a vogul *-h-* egységes eleme. Az osztják *j* pedig egyetlen származéka *6*-nek, azonban a biztosan **h*-ből származtatott *fagy* szó bizonytalan osztják tagjában is előfordul. (Megjegyzendő, hogy ?világ (?virág stb.) bizonytalan egyeztetés, *száldok*,

melynek nincs is osztják megfelelése – esetleg **l*-lel rekonstruálható –, palatalizáció a vogulban és a votjákban is történhetett). Tehát nincs olyan teljesen biztos **-h-es* etimológia, mely mind a három ugor nyelvből adatolt! Van azonban mindössze négy biztos meg egy kérdőjeles osztják **h* (*o*, *ó*)-es származék **h*-ből vogul *h* megfelelőivel (melyeknek nincs magyar tagjuk) (157, 393, 584, 564; ill. 156) ezek állnak útjában annak, hogy az **-h-* és a **-6-* ugor származékai éppen olyan egységes képet mutassanak, mint az **-l-*, ill. **-5-*ből származók.

Megjegyzendő, *meggy* szavunkat Lakó és Hajdú **-h-* alatt említi, az **-h-* vagy **-6-* lehetőséget az osztják megfelelő a XV. táblázat alapján sem támasztja alá, csak a kérdőjeles cseremisiz megfelelés. Nem dönthető el **hagyap* és vogul *h*-es megfelelője alapján mi az előzmény (858), ez lenne azonban az egyetlen ugor alapnyelvre kikövetkeztetett **-6-*, melynek feltételezését egy ugor *-5* hiánya teljesen valószínűtlenné tesz. Az UEW ugor rétegében ezen kívül csak a bizonytalan **á62-m2* (*á6m2*) rekonstruktumban (835) van *6*, ott a magyar tag, *enyv* odatartozása bizonytalan, az obi-ugor nem is ritka osztj. *-j-* ~ vog. *-h-* megfelelés miatt pedig fölösleges Ug. **6* feltevése. Nem vitathatatlan **-6-* minden magyar származéka. Ha az *ágy* megfelelői közül kihagyható a fi *vuote-*, akkor **-h-* is ill. csak **-h-* is rekonstruálható (l. BUNy., Lakónál **h* vagy **6*), hasonlóképpen mindkét **ügy* esetében is lehet **-h-* ből származtatni, *ujj* sem teszi ezt lehetetlenné, aligha meggyőző *??hegy* származtatása sem. A **-6-s* rekonstruktumoknak több mint fele bizonytalan még az UEW szerint is. A magyar *-gy-* vagy *-j-* képviseléről is csak annyi állítható, hogy a magyar *j > gy* fejlődés nem ritkaság. A magyar tag nélküli obi-ugor egyeztetések nem támogatják ugyan teljesen, de lehetetlenné sem teszik, hogy a FU **h* és **-6* rekonstruktumú szavak talán különböző ugor nyelvjárásokból kerültek az egyes ugor nyelvekbe. Magyar-osztják egyezésre a vogullal szemben nincs biztos, nem azonos ugor előzményről valló példánk, magyar-vogul egyezésre másfajta osztják rekonstruktumra mutató lehetőséggel szemben is csak a *három -r-*je és az *én* ~ vog. *ám* névmás fejlődése hozható, de ezek különnyelvi véletlen egybeesések is lehetnek.

2.3. A XVI. táblázat az összes *5*, *6* és megfelelő *l*, *h-es* mássalhangzó-kapcsolatokat tartalmazza.

Az ugor alapnyelv szétválásakor biztosan nem volt **l – *5* kettősség, az előmagyar is és az obi ugor közösség is kétségtelenül *l* örökséget vitt magával (l. XIV. táblázat). Más kérdés, hogy az ugorban az **l* és **5* egy-

beesése történt-e, ahogy általában beszélnek róla, vagy finn-volgai alapnyelvben jött kettéválás létre (– mint Laziczius tanításainak² követője ez utóbbit tartom valószínűbbnek, egy rég megírt, de még kiadatlan cikkem szól erről –). Az önállósodó magyar nyelv szempontjából lényeg, hogy FU *-l- és *-5-előzmény esetében is -l- volt az örökség. Nem ilyen egyértelmű a helyzet *-h- és *-6- feltevésekor. Teljesen valószínűtlen azonban, hogy az ugor alapnyelvben valamilyen *-6- mássalhangzó lett volna. A kevés, többnyire bizonytalan *-h-es és *-6-s etimológia, azok obi-ugor tagjai alapján talán lehetséges, hogy az előmagyar örökségben ezeket *h- és *j is (és ezekben keletkezett mostani j, gy) képviselte.

Az alapnyelvi *5, *6, *h milyenségéről Hajdú – ugyanúgy mint a többi rekonstruált U/FU/Ug hangéről – semmi megjegyzést, véleménynyilvánítást nem tesz (BUNy. 108). Származékaik kapcsolódásáról, egybefonódásáról esik szó: A “6 Finn, lapp és mordvin képviselése a *5-vel megegyező” (uo.). A PU “h Jésítettségét a finn-volgai nyelvekben elveszítette... Szóbelseji helyzetben... némileg érintkezik a PU *6 fejleményeivel” (uo.), melyek az “(ugor és permi) nyelvben h, ill. a magyarban ebből keletkezett j, gy” (uo.). Lakó viszont fölteszi a kérdést: “miért éppen *-5-t, illetőleg *6-t kell feltennünk alapnyelvi előzményükben”. (40) Megindokolva a *t alkalmatlanságát, fonetikai szempontokra is hivatkozva a lpN és finn nyelvjárásai 5-t tartja “a finnugor *-t-től eltérő alapnyelvi” előzmény rekonstruálására alkalmasnak. Nem beszél *5 alapnyelvi hangról, expressis verbis azt sem mondja ki, hogy a finn-volgai t-, permi-ugor l-féle finnugor alapnyelvi jelölése, az etimológia sor szimbóluma a *5. A *6-nál majdnem állást foglal az egykor létezett hangként való felfogás ellen: “Az alapnyelvre rekonstruált *-6- egyetlen mai finnugor nyelvben sem fordul elő, ... az ... interdentalis előzményt... indokolja, hogy a finnugor nyelvi folytatók (nem számítva ezek egyes finnugor nyelvekben megállapítható jésítettségét) túlnyomórészt azonosak a finnugor -5- folytatóival. Hogy... jésített hangnak (-6-nek) rekonstruáljuk... a permi és a vogul nyelvekben jelentkező fejlemény jésítettsége magyarázza. ... A finnugor *-5- és *-6- folytatói a lappban, a finnben és a mordvinban egybeestek” (40-1). Ehhez kiegészítésül: a

² “Ha minden egyes különnyelvi ténynek mindjárt alapnyelvi jelentőséget tulajdonítanánk, ha az egyes megfelelések kedvéért minduntalan újabb és újabb alapnyelvi hangokat kellene feltételeznünk, akkor a kikövetkeztetett “alapnyelv” egyszeribe a világ leggazdagabb jelrendszerévé duzzadna, valójában pedig nem lenne egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszeretlen hasonlításaink “eredményei” hevernek.” (MNyTK 33: 88, NyK 48: 362).

finnugor *-6- és *-h- folytatói legalábbis a permi nyelvekben és a vogulban estek egybe.

Az idézett táblázatban egyesített *l*, *5*-s, ill. **h*, **6*-s származékok és Lakó magyarázatai alapján “azt a kérdést, hogy a kikövetkeztetett alapnyelvi hangok mennyiben tekinthetők realitásoknak és amennyiben csak szimbólumoknak, egy hangmegfelelési képlet összefoglalásainak” (Bárczi, MNy. 58: 1) *5* és *6* esetében talán másképp kell megválaszolni, mint a többi rekonstrukciónál: **5* és **6* megfelelési sor szimbóluma, nem alapnyelvi hang.

Annak a körülménynek, hogy a finn, lapp és mordvin megfelelésben **5* és **6* képviselője azonos, következménye, hogy a csak e három nyelvből, vagy kettőből belőlük adatható etimológiák esetében a rekonstrukció *5*-vel és *6*-val egyaránt történhet. Az UEW – elég ritkán – utal az elvileg többféle rekonstrukció lehetőségére, sőt még 3 féltre is, l. “*8ota*, *8o5a* od. *so6a* ’Streit, Kampf, ...’ FW” (777), továbbá FV -*5*- vagy -*6*- rekonstrukcióval a fi. *muta*, *nito*- esetében, valamint finn tag nélküli egybevetésben (705, 713, 656, 786). Hasonló utalás vagy két tucat esetben lenne indokolt, l. FV fi. *aitta*, *mata*-, *utare*-, sőt FP is (pl. *rita* 746) esetében stb., vagy hivatkozni kellene azokra a finn vagy lapp nyelvjárási adatokra, melyek *5*, *6* rekonstrukcióját kizárják. A FP és FV egybevetések ilyen hiányosságai a hungarológust azonban nem érintik.

Az ugor tagot is tartalmazó etimológiák esetében ritka a kétféle rekonstrukció megadása, a *lép*, **l-es* esetleg **5*-s szókezdetére már utaltam (2.1.), **h*- vagy **6*- szókezdetre l. még egy *h*- (cser. ?*h*-, votj. *h* ~ vog. *h*-) szókezdetű egybevetést (262).

Az ugor etimológiáknál elvileg más a helyzet, hiszen Ug. (nem régebből örökölt) *6* rekonstrukciójára egyetlen biztos adat sincs. Az ?*enyv* esetében az *ny* közvetlenül *6*-ból nem vezethető le, erről az UEW is így foglal állást; tehát “*á62-m2* (*á6m2*) ’Leim’ Ug. legfőljebb akkor elfogadható rekonstrukció, ha a nem ritka osztj. *j* ~ vog. *h* előzményének obi-ugor *6*-t adunk meg, ami indokolatlan lenne. A “*ku62-* (*kuh2-*)” ’spucken’ esetében a m. *hagyap gy*-je, melynek vog. *h* felel meg származtatható **h*-ből, nincs hozzá *j*-s osztják tag, mely ezt az obi-ugorra nem tenné lehetővé.

Az összes többi *6*-s rekonstrukció kimerül *hamu* idevonásával, l. XIII. táblázat, a -*6m*- nem ugor, hanem FU előzményre megy vissza (194) egy kérdőjeles mordvin adat miatt. Valamennyi *5*, *6*-s rekonstrukció U/FU egybevetésben található.

Az viszont kétségtelen, hogy bármilyen ugor eredetű szóhoz elvben lehetséges, a finn-permi nyelvekben egyszer további biztos vagy bizonytalan megfelelőt találni, s az esetleges finn–lapp–mordvin adat miatt az ugor **l* vagy **h* átkerülhet **5* vagy **6* megfelelési sorába. Ez a körülmény nem derül ki az UEW adataiból.

3. Az ?U *rejt-*, ?*rág-* a finnugor eredetű ?*rács*, *rés*, *rokon*, ?*rak-*, ?*rongy*, *rész*, ?*reszket-*, ?*rég*, *ravasz*, ?*rossz*, *ró-*, ?*roshad-*, ?*rút*, ?*reped-*, ?*repít* Ug. *reá*, ?*rövid*, *rokkán-*, ?*ragad-*, *rúg-* szavak is igazolják, hogy **r* kezdetű szót keveset, szóközépi **-r-*et tartalmazót – U/FU *árt-*, *csir*, *szúr*, *csorog-*, ?*öreg*, ?*jár-*, ?*irgalom*, ?*kür-*, *kerek*, *köré*, *kéreg*, *kér-*, ?*kérődz-*, *harap-*, ?*harap*, *horol-*, ?*harmat*, *horhó*, ?*hárul-*, *harag*, ?*mér-*, ??*mórágy*, *mar-*, *marj*, ?*marad-*, ??*nyír-*, *nyirok*, ?*nyír*, *ár*, *farag-*, *bőr*, ?*berek*, *fúr-*, *far*, ??*fér-*, *ér*, ?*fürt*, ?*öreg*, *arasz*, *szirony*, *szárad-*, *szer*, *szorul-*, *szurok*, *ér-*, *ér*, *irt-*, ?*tár-*, *tőr*, *tér-*, ?*úr*, *varjú*, *virrad*, ?*orr*, *vér*, Ug. *ara*, *iránt*, *csira*, *arany*, *ár*, *ír*, *harkály*, ?*hervad*, ?*hord-*, *márt-*, *merít-*, *mer-*, *mered*, *marok*, *nyer-*, ?*szorgos-*, *szár*, *tér*, *torok*, *vár-* – sokat következtettünk ki, vö. még *r > l* fejlődéssel Ug. ?*gyalu*.

Az *r* és mássalhangzó kapcsolatai közül a zárhangok tárgyalásakor kiderült, hogy *r* és *k* meglehetősen sokszor kerülhetett *-rk* stb.-ként a FU alapnyelvben szó belsejébe, (ez talán ezeknek az egyetlen valódi hangkapcsolata, a többi hangtalálkozás) erre, valamint **rk(k)*-ra, a mai magyar nyelvben *-r-* utal, a nem ritka FU *r* és *t* kapcsolatot pedig csak egy bizonytalan magyar adat őrzi (FUD IV, 194–5, IV–V. táblázat). A ritka kapcsolatot *r* és *p* között érintettem már ugyan, (i.h. 187), ezekre azonban a XVII. táblázattal kapcsolatosan szükséges visszatérnünk, minthogy a tucatnyi – *szarv* szavunk kivételével – meglehetősen rosszul adatolt etimológiákból láthatóan csak a finn és a lapp alapján lehetséges **rp* és **rw* között különbséget tenni, hiszen *r* mindegyikben változatlan marad, **p* és **w* a finn és lapp kivételével *0*-sá fejlődik, ill. fejlődhet. A finn *kärpänen* és megfelelőinél mindegyik alapján más alapnyelvi hangkapcsolat, vagy inkább alkalmi hangtalálkozás következtethető ki. Megjegyzendő FU/U **rm* rekonstruktum az UEW-ben nem ritkaság (94, 128, 312, 328, 452, 463, 490, 491, 517), magyar tagja egyiknek sincs, e találkozások fejlődése jelen problémánk szempontjából teljesen érdektelen. Akad még egy-két **-rC-* fejlemény a magyarban – 1. FU *rí* (*hornyol* 216, vö. 735, 752) FU **-rj-* (*tarja*, *tarkó* 538, m. tag nélkül 264, 517), Ug. **-rl-*, (?*sellő*, 841). Ezeknél mindenütt megvan az *r* vagy különnyelvi szokásos fejlődésen eshetett keresztül, a másik konzonáns

pedig úgy őrződött meg vagy változott, mint magánhangzók közötti helyzetben, l. magyar tag nélkül U/FU *-rn-* (138, 228, 295, 463 FP 792), U **-r7-* (185), FU **-sr-* (466), FU/U **-jr-* (196, 378), a FP és a FV alapnyelvre kikövetkeztetett egyszerű hangtalálkozások listája még bővíthető, de magyar szempontból teljesen érdektelen. A bizonytalan etimológiájú **túr-* (531) vagy **pr*, vagy **kr-*, vagy **7r* rekonstrukciója rávilágít arra, hogy a kapcsolat biztos eleme csak a magyarban is megőrződött *r*.

4. A *j*-vel kezdődő rekonstrukciókból származtatott magyar szavak – U *ideg*, **jó*, **indul-*, *új*, *irgalom*, FU *iktat-*, *jel (jegy)*, *jég*, **íz*, *év*, **ív-*, **jár*, *iszik*, **játszik*, *jő-* (*gyön*), Ug. **?ír-*, **?üldöz-*, *jó*, *joh (éh)*, *jut-*, *ját*, **íz*, FU *gyalog*, *gyakori*, Ug. **gyak-*, **gyalu*, *gyökér* – ill. a **w-* szókezdet alá besorolt – U *völgy*, *varjú*, *vas*, *vó*, **össze*, *víz*, **orr*, **öv*, *öt*, **óv-* FU *vessző*, *vás-*, **vág-*, *vejsze*, *vöcsök*, *válik*, **világ*, (**virág*), *vad*, **ványol-*, *vág*; **virrad-*, *véd-*, *vés-*, **vész-*, *öl-*, *vékony*, **val/-vel*, *vezet-*, **?vet-*, *vigyáz-*, *velő*, *visz-* (*vesz-*), **vég*, *vér*, *vaj*, *vív-*, *vol-* (*vagy-*), *váll*, *ón*, *varr-*, *új*, **imád-*, *vél-*, **vén*, Ug. **atval*, *vár-*, **vézna*, **ólom*, *vese* – rámutatnak az U/FU/Ug **j* és *w* semivocalis két lényeges tulajdonságára: változatlan megőrződhetnek a mai magyarig, vagy beolvadhatnak egy vokálisba (*j* palatálisba) és a magyarban lehetséges *j > gy* fejlődés is.

Az U/FU/Ug. fejlemény kikövetkeztetett **-j-*, **-v-* esetén ugyanezt a képet mutatja, ill. a helyettük létrejött hanghiányt egy hiátustöltő mássalhangzó szüntetheti meg: U *köved-*, *kigyó*, *hajnal*, *hím*, *here*, *fagyal*, *fő-*, *ev*, *ujj*, *úszik-*, **óv-*, FU *éj*, *hajít-*, *kéj*, *követ*, *héj* (**hiú*, **hiány*), *háj*, **mutat-*, *nyújt-*, **nyúz-*, **fehér*, **fej-*, *sün (sül)*, *tetű*, **taszít-* (*toj-*), *vejsze*, *vaj*, *vív-* (*vajud-*), Ug. **ifjú*, **sajtó*, *haj*, *hajol-*, **hajt-*, **leány*, *fejt-*, **láb*, **szédül-*, *titok* (**tolvaj*, **tulajdon*), *ajtó*, ill. **-w-*-ből származtatva: U *fa*, *száj*, *szíj*, **tüdő*, **tehén*, *tó* (*tav-*), FU *savanyú*, **evez-*, *kő(v-)*, *lő(v)*, **nyúz-*, Ug. *ló* (*lov-*), *szó* (*szav-*).

A fejlődés végeredménye, mint már láttuk, a mai magyarban hanghiány is lehet, ezért a bizonytalan rekonstrukciók sem ritkák: a FU *siet* előzménye **j*, **k*, **7* (59), FU *ró* szavunk **k*, **h*, **w* (425, Ug. *leány* és *tűz* esetében ugyancsak **k*, **h*, **w*, ill. **h* **w* (835, 895) is lehetséges, **w(h)*-ből U *fú(j)*-, FU *e-* (*esz-*), *w(7)*-ből FU *fúl-* (*fojt-*) stb. (a rekonstrukciókat az UEW valószínűségi sorrendben adja meg).

A *j* és *w* U/FU/Ug. alapnyelvi a hangkapcsolatai vagy helyesebben talán alkalmi hangtalálkozásai között gyakori nem akad. Az U/FU **-jw-* (XVIII. táblázat) érdekessége, hogy az összamojédra Janhunen többször

következtette ki (17, 50, 63, 120, 132, 146, 150, 154, 156), mint az UEW-ben előfordul; az ugor nyelvekben azonban – nem is mindben fordul elő – s csak kérdőjeles származéka van. A *táj* FU származtatásának valószínűségét még az is csökkenti, hogy Ug. *tah2* (*tak2*) alatt (892) is szerepel, *-jw- a permiekben csak két zürjén adatban (ahol *päivä* zürjén megfelelőiben *j* és *v* UEW szerint hiátustöltő). A négy mordvin etimológiában négyféle a fejlődése, így a finn ~ lapp megfelelőkön kívül mindössze a cseremis három adata csak kétféle; azaz *-jw- biztosan csak az ősszamójédban és néhány finn ~ lapp megfelelésre rekonstruálható.

Csak *-lj-nél található magyar származék, több etimológiai megfelelésben is, l. XIX. táblázat. Ezek a finn ~ lapp adatok kivételével annyira *-l- és főként *-h- származékaira emlékeztetnek (l. XIV.–XV. táblázat), hogy felmerül a kérdés, *-l- és főként *-h- alá a finn-lapp alapján A) és B) a esetként lehetnének – elhelyezhetők. Ugor csoportból a FU *-lj- rekonstrukciók nem képeznek külön csoportot, hanem *l és *h keveredésnek látszana, ahol a vogul *h (6), az osztják *l előzményű. Megjegyzendő, hogy négy szavunk esetében a szókezdő *n vagy *í-kikövetkeztetése a szóközépre asszimilációs és disszimilációs hatásokkal való számolás lehetőségét adja. Végeredményként ugor-permi, sőt a cseremis és a mordvin származékok alapján nincs okunk *-lj- rekonstrukciójára, de szamójéd alapon sem, csak a finn “jégsezkrény” elvének köszönhető e 10-nél kevesebb alapnyelvi kikövetkeztetés. Szerintem egy esetleges *-h > fi., lp. -lj- fejlődés lehetőségét sem szabad kizárni. Az *l, *5, ill. *h és *6 viszonyának revideálásakor feltétlenül figyelembe kell venni az *-lj-s rekonstrukciókat is.

A többi lehetséges kapcsolat közül *l* és *w* előfordulása 5, ill. 6 megfelelési sorába tartozó mássalhangzóval látható a XVI. táblázatban, ill. *w5* (*lk*) a III.-ban is. Az összes többit a XX. és XXI. táblázat tartalmazza. A táblázatból kitűnik, hogy az ott bemutatott kapcsolatok közül valószínűleg egyik sem érthette meg az ugor kor végét, az ugor és a permi kor végére egy hanggá fejlődött, sőt, legtöbbjük kapcsolata talán az ugor, ill. permi korszak elején sem létezett. E megállapításnak legfőljebb *fejsze* szavunk mond ellent, melyek *-jü-s rekonstrukcióját azonban a hasonló származtatású *vöcsök* egyetlen nyelvben sem támasztja alá. A többi ugor és permi szó a XX. táblázatban teljesen egyedi történetű, más ugor (permi) megfelelés egyiknél sem növeli a rekonstrukció hitelét.

A *w* hangkapcsolatai közül az *rw-ról már volt szó (l. XVII. táblázat), a valamivel ritkább, kételyeket ébresztő *jw-t is láttuk: XVIII. táblázat, l. továbbá a XVI. és III. táblázatban a *-*w5*, vagy a *w5-vel is kikövetkez-

tetett rekonstrukciókat, hasonlóképpen a *-*ɔw*-seket is. A többi, ugyancsak ritka kapcsolatban akad egy-egy magyar tag, sőt egyben kettő is. A *-*wkk*-előzményeként közölt FU *ük* és *gyakori* arra mutat, hogy a *kk* dominál a fejlődés során; a FU *tavasz* és obi-ugor megfelelői határozottan arról vallanak, hogy a rekonstrukció itt és a FU *fi. kauka* esetében is a finnre alapult. A FU *lélek* obi-ugor megfelelőivel ugyancsak ugor *-*l*-re utal, mint a permi tagok is, *-*wl*-et csak a *fi.* és a *lp.* indokolja, hasonlóképpen a FU *fi. läyli*-nél is, s a fordított hangkapcsolat, FU *felhő, tél*¹, U *polvi* *-*lw*- rekonstrukciójaiban a finn-lapp szolgáltatta a *w*-t, ahogy a FU *-*wn*-nél, az *őn* (437) megfelelőinél is. Az ?U *nyű, *íi72* rekonstrukciója mellett a *-w7*-es lehetőség feltevését csak a lapp adatok odavonása indokolja, hasonlóképpen U (325) *lapp ~ szamojéd* esetében és FU *sauva* obi-ugor megfelelői sem mutatnak hangkapcsolatra. A FU ?*haszon* igen bizonytalan etimológiájának *-*sw*-jét is csak a finnségi szavak indokolják.

5. Összefoglalva megállapítható, hogy a nazális zárhangok, a likvidák és a semivokálisok, azaz *m, n, í, l, h, r, j, w* szókezdeten és szóközépen egyaránt változatlanok maradtak a PU/PFU kortól kezdve az ugor kor végéig, s onnan öröklődtek mind a három ugor nyelvbe: a magyarban szóközépi helyzetben az *m* változatlanul maradhatott, *-v*-vé is fejlődhetett, a *j* és a *v* ugyancsak változatlan maradhatott, de szó kezdetén bizonyos magánhangzókba beleolvadhatott, szó belsejében hanghiánnyá fejlődhetett, ill. annak helyére hiátustöltő hang kerülhetett.

Az ugor kor végén sem *5 sem *6 nem lehetett a hangállományban, ezek *l*-lel, ill. *h, lj, j*-vel egybeestek.

A szilárd hangkapcsolatok közül a leggyakoribbak az orális és nazális zárhangok kapcsolata volt, valamint *l* és *r* kapcsolata az expozícióval, l. FUD IV, 181, kk., III–V. táblázat, ezen kívül *n* és *í* gyakran kapcsolódott affrikátával úgy, hogy a nazális volt elől. Minthogy a *gyakori -nő*- kapcsolatot egyetlen biztos magyar példa sem őrzi, az ugyancsak *gyakori -íü*-nek pedig a magyarban *gy* vagy szibiláns lett a folytatása, ezért jelenlegi vizsgálataink alapján csak annyi állapítható meg, hogy az idézett két hangkapcsolat denazalizálódása minden bizonnyal megkezdődött az ugor alapnyelvben, erre utalnak egyértelműen a IX. táblázat adatai; a denazalizálódás azonban csak a magyar nyelv különletében fejeződhetett be teljesen, mert nyomait mind a két obi-ugor nyelvből ki lehet mutatni. A

¹ Ha FU *tél* összekapcsolható az össz. **t'álwç* 'dunkel, Dunkel' SW 151) rekonstrukcióval, amit Szibéria sötét tele valószínűvé tesz, akkor az *lv U eredetű, de csak *fi. talvi, polvi* bizonyítja, esetleg alátámasztja még *fi. pilvi*.

mai magyar fejlemények tárgyalására az affrikátákkal kapcsolatban még vissza kell térnünk.

A többi hangkapcsolat inkább alkalmi hangtalálkozás lehetett, közülük az *-lm-* esetében felmerül ugyan a kérdés, nem ritkult-e meg nagyon; *hm*, (*6m*), *jm*, *jw*, *lj*, *jt*, *jn*, *j7*, *jr*, *rj* stb., mint a XIII., XVIII., XIX., XX., XXI. táblázatból kitűnik, az ugor kor elejére sem rekonstruálható, a XIII., XVI. táblázat is több hangtalálkozás ritkaságára utal.

IX. táblázat

AZ UEW *-íü-, -íü- ~ ü-vel rekonstruált etimológiái

PU	magyar	vog.	oszj.V(j)	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
*-íü-	magyar	íü,	íó	-	-	-	-	-	-	-	866
		í8									
	hagymáz	ú, s	íó	-	-	-	-	-	-	-	860
	ágyék	íü,	-	-	-	-	-	-	-	-	832
		í8, 8									
	lágý,	íü,	DNíó	-	-	-	-	-	íö	-	250
	langyos	n8									
	agyar	íü,	?Kaz í8	Ç, q	ì 1	-	-	-	-	-	340
		í8									
?agy	[<	<]		Ç	ì,	íÇ,	-	otsa	>	-	339
					Ç,	nz					
					q						
légy	-	-		Ç	q,	-	-	-	-	-	256
					ì						
??nagy	-	-		??Ç	-	-	-	-	-	-	310
-	?í8	-		-	-	-	-	?n9½-	-	-	530
-	-	-		-	-	-	-	-	?Ê	?nc	403
*-íü- ~ *ü-	*húgy	í8	s	É,Ç	q,	-	-	-	-	nÇ, ú,	210
					ì					nú, s	
	húgy	8, íü	s	Ç	q, ì	1	-	kusi	íö	*ns (77)	210
	hangya	?íú	-	Ç	q,	-	-	kusi-	-	-	209
						ì					
	?rongy	-	?ó	?q,	-	?íü	-	-	?	-	419
				Ç				óó			
								£			
-	?í8	?s		-	-	-	-	-	?tj, ö	268	
?mozog-	-	-		-	-	-	-	-	?*ns	291	
									(87)		

HEADING 4;A NAZÁLISOK, LIKVIDÁK, ASZIBILÁNS RÉSHANGOK KÉRDÉSÉHEZ

	<i>?össze</i>	<	<	<i>?[ü ü,)</i>	-	<i>8</i>	-	-	<i>ns, úú</i>	568
	<i>hosszú</i>	<i>ú, 8,</i>	-	<i>q q</i>	<i>1</i>	-	-	-	<i>*nt (77)</i>	180
	<i>?reszket,</i>	<i>?s</i>	<i>?Trj. íó,</i>	-	<i>?),</i>	<i>?z</i>	-	-	-	421
	<i>rezeg</i>	<i>?s</i>	<i>s</i>	<i>ü</i>	-	<i>nz,</i>	-	-	<i>öö</i>	404
	-	-	<i>??s</i>	-	-	-	-	<i>??</i>	-	245
	-	-	<i>?s</i>	<i>?ü</i>	-	<i>?</i>	-	-	<i>lenseá</i>	240
	<i>nyj keshed</i>	<i>?í8</i>	<i>íó</i>	-	-	-	-	-	-	855
	<i>mese</i>	-	<i>íó</i>	-	-	-	-	-	-	867
	<i>?vézna</i>	<i>??8</i>	<i>íó</i>	-	-	-	-	-	-	899
<i>*ü ~ *í-</i>	<i>?szügy</i>	-	-	-	-	-	-	<i>?sisá</i>	<i>></i>	480
									<i>[*ns144]</i>	

X. táblázat

Ug. *7k magyar -g(-), egyrészt FU *-7-, másrészt FU *7k- előzményből

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn(ség)	lp.	sz.	UEW
*- 7-	jég	7, 7k	7k	0	0	0,	j, v, 7	jáá	g7, 7	-	93
	egér	7k	7k	0	0	-	j, v	hiiri	-	>	500
	fog	7, 7k	7k	í	í	0,	j, v, 7	pii	-	-	382
	fogoly	-	7k	-	-	-	v	pyy	g	k, 1	383
*7 (*7 k)	hág-	7k	7, 7x	?j	-	-	-	-	-	-	127
	vág-	7k	h, 7x, 7	? [nd]	nd]	-	-	-	-	-	558
*7 k (*7)	?av-, agg, ?ó	-	-	-	-	7h	-	-	-	-	448
*- 7k-	szeg-	7k	7k	g	g	-	??v	-	-	-	31
	?ség, +seg	x, k, 7k	7k	-	-	7h	-	é. sünk	-	-	37
	mag	-	-	g	g	7h, h	-	-	-	-	286
	dug	?k, x	-	-	-	-	ng	tunke-	-	-	537
	?ság	?k, x	-	-	-	? [7 h	ng]	-	-	-	47
	csegely	-	-	g	g	-	-	-	-	-	57
	?segít	-	-	-	-	-	?ng	-	-	-	56
	??ság/ség	k, x, 7k	7k	-	g	-	-	henki	>	-	57
	?bog	x	7k	g	??g	-	k	punka	gg	-	404
	?aggód-	-	-	-	-	-	-	?anke-	-	-	12
	?rég	-	-	g	g	-	-	-	-	-	422
	segg	7, 7k	-	-	-	-	7h	-	-	-	472
?rág	gn	-	-	-	-	-	-	-	-	?7k, 7	426

HEADING 4;A NAZÁLISOK, LIKVIDÁK, ASZIBILÁNS RÉSHANGOK KÉRDÉSÉHEZ

?szag	-	-	-	-	-	-	-	-	?ng, k	462
szög	7, 7k	-	-	-	-	-	-	-	-	887
?zsugor-	?7k	-	-	-	-	-	-	-	-	839
?csög	?x, 7k	-	-	-	-	-	-	-	-	839
igér	-	7k	-	-	-	-	-	-	-	847
?ragad-	-	?7k	-	-	-	-	-	-	-	884
?rüg-	-	?7k	-	-	-	-	-	-	-	884

XI. táblázat

Alapnyelvi *7 magyar g származékokkal

magyar	vog.	osztj	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz.	UEW
<i>tegez</i>	<i>w</i>	<i>h, w</i>	-	-	-	-	-	-	-	894
<i>fog-</i>	<i>w, h</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	880
<i>száguld</i>	<i>0</i>	<i>h</i>	-	-	-	-	-	-	-	890
<i>?ág</i>	<i>w, h</i>	<i>h,w</i>	-	-	-	-	-	-	-	843
<i>?-ságl/-ség</i>	<i>?w, h</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	838
<i>zug</i>	-	<i>7</i>	-	-	-	-	-	-	-	688
<i>ég-</i>	-	<i>7</i>	<i>í</i>	-	<i>?7 h</i>	-	-	-	-	26
<i>??csűg</i>	-	<i>7</i>	<i>í</i>	<i>í</i>	-	-	-	-	-	49
<i>nyug-</i>	<i>?nt</i>	<i>h</i>	-	-	-	<i>v</i>	-	-	-	328
<i>mög</i>	<i>?nt</i>	-	<i>0</i>	-	<i>7h</i>	<i>0</i>	<i>myö</i>	<i>77</i>	-	276
<i>?leg-</i>	-	-	-	-	<i>?7</i>	-	-	-	-	258
<i>ég</i>	-	-	<i>n</i>	-	-	-	<i>sáá</i>	-	-	435
<i>?vég</i>	-	-	-	-	-	-	<i>viime-</i>	-	-	575
<i>?dagad</i>	-	-	<i>?n</i>	-	-	-	-	-	-	530
<i>??igen</i>	-	-	<i>?í</i>	<i>?í</i>	<i>0</i>	<i>v</i>	<i>hyvá</i>	<i>?vv</i>	-	499

XII. táblázat

U/FU 7 magyar fejleménye nem -g- (*7 > *h > m. 0, hiátustöltő)

	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
7 (*w7)	nyű(v-)	x, k, 7k	7k	-	-	-	-	-	?? wnj	?í	320
*7	old (<ód)	7k	7, 7k	-	-	-	nk	v. avar-	-	-	11
	fő (fej)	7k	-	n, m	m, 7	-	0	páá	?g7	?0 (117)	365
	lódít	? 7(x)	-	0	0	7h	j	luo-	g7	-	251
	reá	7k	-	-	-	-	-	-	-	-	883
	?sző(ke)	-	?7k	-	-	-	-	-	-	-	887
	?ék	?[7k	7k]	-	-	-	-	-	-	-	846
	hattyú	7	7	-	-	-	-	-	-	-	857
	aj	-	7	m	m	?7	7,j, v	-	7	*7 (20)	11
	vó	-	7	-	-	7h, 7	v	vávy	?vv	*7 (176)	565
	nő	0	7	?n	-	-	0	-	77	*0 (100)	305
	avat	0, v	7	-	-	-	?v	-	?gn	*j (167)	446
	hó	-	w	-	-	-	v, 7	kuu	?j	*j (69)	211
	tő(v-)	-	-	n	7, í	7	0, j	tyvi	-	-	523
	öv	-	-	?í	-	?0	-	vyö	vv	*n (175)	575
*7 (*k)	rejt-, reg részeg, rév-	j, h	w	-	-	-	-	-	-	??j	423
*7, *h (*k)	jő-	0, j, w	0, w, h	-	-	-	-	?jáá	-	-	109
*j, *k, *7	siet-	-	-	-	-	-	j	-	-	-	59
*n (*7)	??hív-	-	-	-	-	-	-	-	-	??*0 (56)	125
*7/ (*7)	?áll	h, l	7él/t	-	7l	7h8	-	-	-	-	341

			/		
--	--	--	---	--	--

XIII. táblázat

Az UEW *-lm- hangkapcsolattal kikövetkeztetett etimológiai egybevetve a *hm*, *6m*, *jm* kapcsolattal

PU	magyar	vog.	osztj	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz (SW)	UE W
*lm	<i>három</i>	<i>rém</i>	<i>lém</i>	<i>jim</i>	<i>ím</i>	<i>m</i>	<i>lm</i>	<i>kolme</i>	<i>lm</i>	-	174
	<i>szem</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>nm</i>	<i>ím</i>	<i>n, í</i>	<i>hm</i>	<i>silmá</i>	<i>lm</i>	*jm (132)	470
	<i>csomó</i>	-	-	-	-	-	<i>lm</i>	<i>solmi</i>	<i>lm</i>	-	38
	<i>nyelv</i>	<i>h/</i>	<i>lém</i>	-	-	<i>lm</i>	-	-	<i>lm</i>	-	313
	-	<i>lm</i>	<i>lém</i>	<i>nm</i>	<i>n/ím</i>	-	-	<i>ilma</i>	<i>lm</i>	-	81
	-	-	-	<	-	-	<i>lm</i>	<i>kalma</i>	?lm	*lm (59)	11
	-	-	<	? [nm	<i>nm]</i>	-	-	? <i>julma</i>	?lm	-	638
	-	-	-	<i>nm</i>	<i>nm</i>	<i>lm</i>	<i>hm</i>	<i>kylmá</i>	<i>lm</i>	-	663
	-	-	-	?[n	<i>m]</i>	-	-	? [<i>salmi</i>	<i>lm]</i>	-	775
	-	-	-	?í	-	-	-	? <i>kelmä</i>	-	-	657
?óloom	?lxm	-	-	-	-	-	-	-	-	899	
*lm (*hm)	-	-	-	?[im	?ím]	-	-	? <i>pelme</i>	-	-	728
*hm	-	-	-	<i>m</i>	<i>hm</i>	-	-	<i>pime</i>	-	w9	381
-	-	<i>hém</i>	-	-	-	-	-	<i>kulma</i>	? <i>hm</i>	-	201
*6m	<i>hamu</i>	<i>hém</i>	<i>jém</i>	-	-	-	? <i>lov</i>	-	-	-	194
-	-	<i>m</i>	-	-	-	-	-	<i>6m</i>	?*j (143)	-	472
(*6<m)	?enyv	<i>hém</i>	<i>jém</i>	-	-	-	-	-	-	-	835
*jm	-	-	-	<i>m</i>	-	<i>m</i>	-	<i>áimá</i>	<i>im</i>	*jm (22)	22
-	-	?m	-	<i>m</i>	-	<i>m</i>	-	<i>saima</i>	>	?mm	456
-	-	? <i>jém</i>	-	-	-	-	-	-	?jm	-	45
-	? [<i>jém</i>]	<i>jém</i>	>	?m	-	-	-	-	-	-	457

<i>jm (j)</i>	-	-	-	??[? ?m] m	-	-	? kiima	?lm	-	657
---------------	---	---	---	---------------	---	---	------------	-----	---	-----

XIV. táblázat

Szóközépi U *-l- vagy U/FU/FP *-5-

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW	
*l	<i>al</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>ala</i>	<i>ll</i>	*l (24)	6	
	<i>?emel</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	–	–	–	–	–	–	*l (26)	24	
	<i>él-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	??r	<i>elá-</i>	<i>ll</i>	*l (27)	73	
	<i>hal</i>	<i>l</i>	<i>l, ó</i>	–	–	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>kala</i>	<i>ll</i>	*l (59)	119	
	<i>holló</i>	<i>l</i>	{	–	–	–	–	–	–	*l (77)	200	
	<i>fal-</i>	<i>l</i>	{	?l	–	?l	<i>l</i>	<i>pala</i>	?l	*l (116)	350	
	<i>fél</i>	<i>l</i>	{	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>h</i>	?pieli	<i>ll</i>	*l (120)	362	
	<i>nyel-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>h</i>	<i>niele-</i>	<i>ll</i>	<i>l, jen, d</i>	315	
	<i>háló</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	–	–	–	<i>kalin</i>	>	<i>jen, 5, r</i>	120	
	<i>hal-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>kuole-</i>	>	*0 (56)	173	
	<i>nyal-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>nuole-</i>	<i>ll</i>	*0 (105)	321	
	<i>fél-</i>	<i>h, l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	–	<i>h</i>	<i>pelkáá-</i>	<i>ll</i>	*j (124)	370	
	⁺ <i>ell</i> ²	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	–	–	–	–	–	–	*j (163)	434
	<i>öl</i>	<i>l, h</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l, h</i>	<i>h</i>	<i>syli</i>	<i>ll</i>	*j (163)	444	
	<i>hall-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>h</i>	<i>kuule-</i>	<i>ll</i>	*w (62)	197	
*5	<i>nyél</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	9	<i>nyte-</i>	<i>đđ</i>	*r (102)	304	
	<i>föl</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	–	<i>pitká</i>	–	*r (125)	377	
	–	?[<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	–	?putaa-	?t	?r	400	
	<i>szalad-</i>	–	–	0	–	–	–	<i>suota</i>	<i>đđ</i>	?j	28	
	<i>holnap</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	–	–	–	*m (77)	193	
	<i>alsz-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	<i>d</i>	–	<i>đđ</i>	–	334	
	<i>álm</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	<i>nm</i>	<i>nm</i>	0	<i>d</i>	–	–	–	335	
	<i>velő</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	0	<i>j</i>	0	9	<i>ytime-</i>	<i>đ</i>	–	572	
	<i>elő</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	–	<i>ete-</i>	–	–	71	
	<i>öl-</i>	<i>l</i>	<i>l, t</i>	0, <i>j</i>	0, <i>j</i>	–	–	–	–	–	566	
	<i>fal</i>	–	<i>l, t</i>	–	–	–	–	<i>pato</i>	<i>đđ</i>	–	347	
	–	–	<i>l, t</i>	? [<i>nj</i>	<i>n]</i>	–	–	<i>uutime</i>	–	–	541	
	?tavalý	–	<i>l, t</i>	0	0	–	–	<i>vuote</i>	<i>đ</i>	–	335	
	–	<i>l</i>	<i>l, t</i>	–	–	–	–	?kyty	–	–	154	
	–	–	–	–	–	–	–	–	?đđ	??*c (57)	194	
–	–	–	–	–	–	–	–	?đđ	?d, 5, r	400		
–	–	–	0	–	5	–	<i>latu</i>	?tt	–	682		
–	<	–	<i>l</i>	<i>l</i>	–	<i>d</i>	–	–	–	763		
–	–	–	0	0	0	<i>d</i>	<i>kuto-</i>	<i>đđ</i>	–	675		
*l	<i>szalag</i>	<	<i>l, t</i>	–	–	?l	–	–	–	*r (137)	461	

² Az UEW rekonstrukciója *l (*lk)

(*5)	-	-	<i>l, t</i>	<i>l l</i>	<i>?l, h ?9 ?h, veis ?đ</i>	-	563
------	---	---	-------------	------------	-----------------------------	---	-----

XV. táblázat

*h és *6 magánhangzók közötti helyzetben az UEW rekonstruktumaiban

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn(ség)	lp.	sz. (SW)	UEW
*h	<i>fagy</i>	<i>h</i>	<i>?j³</i>	-	-	-	<i>l</i>	<i>pala-</i>	<i>ll</i>	-	352
	<i>száldok</i>	<i>h</i>	-	-	<i>? h</i>	-	-	-	-	-	462
	<i>? virág, világ</i>	<i>?[h</i>	<i>É h]</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	-	<i>?l</i>	<i>vaalea</i>	-	-	555
		<i>h</i>	<i>h, ó</i>	<i>h</i>	-	-	-	<i>v. kiletá-</i>	-	-	157
	-	<i>h</i>	<i>h, ó</i>	-	-	-	<i>l</i>	-	-	-	393
	-	<i>h</i>	<i>h, ó</i>	-	-	-	-	-	<i>ll</i>	>	582
	-	<i>h</i>	-	<i>h</i>	<i>h</i>	<i>?l, h</i>	-	-	-	-	73
	-	<i>h</i>	>	<i>h</i>	<i>h</i>	-	<i>?l</i>	-	<i>ll</i>	-	582
	-	<i>h</i>	<i>h, ó</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	-	-	-	-	-	564
	-	-	<i>? h, ó</i>	-	-	-	-	<i>?kiili</i>	-	-	156
-	-	-	<i>h</i>	<i>h</i>	-	-	<i>kolli</i>	<i>ll</i>	<i>?l, 0</i>	175	
*h (*6)	<i>meggy</i>	<	<i>h, ó</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	<i>?5</i>	-	-	-	-	279
*6 (*h)	-	<i>h</i>	-	<i>h</i>	<i>h</i>	-	-	-	-	-	301
	<i>+hagyap</i>	<i>h</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	858
*6	<i>hagy-</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	<i>5</i>	<i>d</i>	<i>katoa-</i>	<i>đđ</i>	<i>*j (58)</i>	115
	<i>ágy</i>	<i>h</i>	-	<i>h</i>	<i>h</i>	-	-	-	-	-	4
	<i>??hegy</i>	-	<	-	-	-	-	-	-	<i>??j, 0</i>	115
	<i>?ügy 'fons'</i>	-	-	<i>?h</i>	-	-	-	-	-	-	442
	<i>?ügy 'Sarhe'</i>	-	-	<i>?h</i>	-	-	-	-	-	-	442
	<i>új</i>	-	-	<i>h</i>	<i>h</i>	<i>0, w</i>	<i>d</i>	<i>uute-</i>	<i>đ</i>	-	587
	<i>ujj</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	-	-	-	-	-	-	<i>j</i>	449
	<i>?fáj-</i>	<i>h</i>	-	<i>h</i>	<i>h</i>	-	-	-	<i>đ</i>	-	389
	<i>?fej-</i>	-	-	-	-	-	<i>?9</i>	-	-	-	359
	-	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	-	-	-	<i>kute-</i>	<i>đ</i>	-	194
	-	<i>h</i>	<i>j</i>	-	-	<i>0, j</i>	<i>9</i>	<i>syte-</i>	<i>đ</i>	<i>*j (140)</i>	477
	-	<i>h</i>	<i>j</i>	-	-	-	-	-	<i>đ</i>	-	488
-	<i>h</i>	<	<i>?[h</i>	<i>h]</i>	-	<i>9</i>	<i>kete-</i>	<i>tt</i>	-	142	

³ Az UEW szerint idetartozik, ha *6-vel keveredett.

-	<i>h</i>	-	<i>h h</i>	5	-	-	-	-	165 ⁴
-	-	-	? <i>h</i>	-	?5	-	-	-	786

XVI. táblázat

Mássalhangzókapcsolatok *l, h, 5* vagy *6*-val kikövetkeztetve

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
*lk	l. III. táblázatot. (FUD IV, 193)										
*hk	-	<i>hk</i>	<i>jég</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>h, l</i>	<i>hg</i>	<i>sylki</i>	<i>hk</i>	-	479
*hk	-	? <i>hk</i>	-	-	-	-	? <i>hg</i>	-	-	-	364
*6k	<i>tógy</i>	<i>hk</i>	<i>j</i>	-	<i>h</i>	-	-	<i>tutke</i>	<i>tk</i>	-	533
								<i>a</i>			
*6k	<i>völgy</i>	<i>h</i>	<i>héh</i>	<i>h</i>	-	-	-	-	-	<i>j</i>	550
*5k	-	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	0	<i>lg</i>	<i>sotka</i>	<i>đg</i>	<	482
*w5 (*lk)	<i>tele</i>	<i>wl, hl</i>	<i>l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	?[ü	-	<i>táyte-</i>	? <i>wd]</i>	-	518
*75 (*w5)	-	<i>wl</i>	<i>hél</i>	-	-	-	-	? <i>nouta</i>	-	*0 (111)	323
								-			
*w5	? <i>lel-</i>	-	-	-	-	-	-	? <i>löytä-</i>	>	-	247
*wl	<i>lélek</i>	<i>l</i>		<i>l</i>	<i>l</i>	-	-	<i>löyly</i>	? <i>wl</i>	-	247
*hw	<i>hályog</i>	<i>h</i>	<i>h, ó</i>	?[<i>h</i>	<i>h]</i>	-	-	<i>kalvo</i>	-	-	121
*6w	<i>hölgy</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	-	-	-	-	-	<i>đf</i>	-	116
*6w	-	-	-	-	-	-	-	? <i>patvi</i>	>	?*tm (122)	347
*6w	-	-	-	-	-	<i>t</i>	-	<i>kotva</i>	<i>đf</i>	-	669
*5p	-	-	-	-	-	-	-	-	<i>đb</i>	<i>rb</i>	368
*6ó	<i>fajd</i>	<i>hó</i>	<	<i>jd, 9</i>	-	-	-	-	-	-	347
*j5	-	-	-	<i>l</i>	<i>l</i>	-	-	<i>neiti</i>	? <i>id</i>	*0 (100)	302
*j6	-	-	-	-	? <i>h</i>	-	-	? <i>maito</i>	>	-	697
*j6	-	-	-	-	-	-	-	<	? <i>c5</i>	? <i>ö, ó</i>	263
*5j	-	-	-	-	-	-	-	-	? <i>đj</i>	?5, <i>r, j</i>	193
*hü	<i>faggyú</i>	-	<i>h, ó</i>	-	-	-	-	-	-	-	881

⁴ Nyilván javítandó *kad2'* helyett *ka92*.

A kapcsolódást *m*-mel l. a XIII. táblázatban.

XVII. táblázat

 Alapnyelvi *r* mögött *w* vagy *p*

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
* <i>rw</i> , * <i>rh</i>	áru	<	<	? <i>r</i>	–	–	? <i>r</i>	<i>arvo</i>	>	–	16
* <i>rw</i>	<i>szarv</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>sarvi</i>	<i>rv</i>	–	486
	<i>szúr</i>	–	–	–	–	<i>r</i>	–	<i>survaa-</i>	–	–	491
	? <i>örvend</i>	–	–	–	–	–	–	–	? <i>rv</i>	–	84
	–	–	<i>r</i> , (<i>rh</i>)	<i>r</i>	<i>r</i>	–	–	<i>karvas</i>	–	–	128
	–	–	<i>r</i>	–	–	–	<i>r</i>	<i>harva</i>	>	–	502
	–	–	–	<i>r</i>	–	–	–	<	<i>rv</i>	* <i>r</i> (160)	502
	–	–	–	–	–	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>járvi</i>	<i>vr</i>	–	633
* <i>rp</i> ~ * <i>rw</i>	árva	–	<i>rw</i>	–	–	–	<i>r</i>	<i>orpo</i>	<i>rp</i>	–	343
* <i>rm</i> , (* <i>rp</i> , * <i>rw</i>)	–	–	–	–	–	<i>rm</i>	<i>rv</i>	<i>kárpáne</i> <i>n</i>	–	–	647
* <i>rp</i>	? <i>orvos</i>	–	–	–	–	–	–	? <i>[arpa</i>	<i>rp]</i>	–	16
	? <i>hervad</i>	–	–	–	–	–	<i>rv</i>	<i>korpea-</i>	<i>rp</i>	? <i>r</i>	186

XVIII. táblázat

j és *w* alapnyelvi kapcsolatai az UEW-ban

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
* <i>jw</i>	–	–	–	–	–	<i>j</i>	<i>fó</i>	<i>oiva</i>	<i>jv</i>	* <i>jw</i> (17)	336
	–	–	–	–	–	0	<i>jm</i>	? <i>kaiva-</i>	<i>jv</i>	?* <i>jw</i> (63)	170
	–	–	–	<i>j</i>	<i>j</i>	–	–	–	<i>jv</i>	0	483
	? <i>hajó</i>	0	–	–	–	0	<i>v, j</i>	<i>koivu</i>	? <i>iv</i>	* <i>j</i> (73)	169
	? <i>táj</i>	–	–	–	–	–	–	–	? <i>iv</i>	–	506
	–	–	? <i>j</i>	–	–	–	–	? <i>kuiva</i>	? <i>iw</i>	–	196
	–	–	? <i>j</i>	? <i>0</i>	–	–	–	<i>páivá</i>	<i>jv</i>	–	360
	–	–	–	–	–	–	? <i>v</i>	? <i>laiva</i>	–	–	682
* <i>wj</i> , * <i>jw</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	? <i>wj</i>	?* <i>jw</i> (156)	40

*wj	-	-	j	-	-	-	-	vj	j	96
-----	---	---	---	---	---	---	---	----	---	----

XIX. táblázat

Alapnyelvi *lj vagy *lj-vel is rekonstruált szóanyag

PU	magyar	vog	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
*lj	<i>négy</i>	<i>h, l</i>	<i>l, t</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	<i>l</i>	<i>h</i>	<i>neljá</i>	<i>lj</i>	-	315
	<i>fül, figyel</i>	<i>h</i>	<i>l, t</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	<i>l</i>	<i>h</i>	-	<i>lj</i>	-	370
	<i>?hagymáz</i>	<i>h</i>	<i><</i>	<i>h</i>	<i>h</i>	-	-	<i>kolja</i>	<i>?lj</i>	-	173
	<i>?-val/-vel</i>	-	-	-	-	-	-	<i>?[veli</i>	<i>lj]</i>	-	567
	-	<i>?h</i>	-	-	-	<i>?l</i>	-	<i>?paljo</i>	<i>></i>	<i>? h, r, 9</i>	350
	-	-	-	-	-	-	-	<i>?[talja</i>	<i>lj]</i>	<i>*j (150)</i>	508
	-	-	-	-	-	-	<i>h</i>	-	<i>lj</i>	-	663
	-	-	-	-	-	-	<i>?l</i>	<i>?nalja</i>	-	-	706
*l (*lj, *lk)	<i>mál(y), máj</i>	-	-	-	<i>h, l</i>	<i>?l</i>	-	-	-	-	289

XX. táblázat

Az alapnyelvi *j kapcsolata különböző mássalhangzókkal

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finnség	lp.	sz. (SW)	UEW
*jü	<i>vöcsök</i>	<i>s(s)</i>	<i>s</i>	<i>8</i>	<i>?ó, ü</i>	-	-	<i>é.vais</i>	<i>?Ê</i>	-	552
	<i>fejsze</i>	<i>ü, ú</i>	-	-	-	-	-	-	-	<i>(t)tj, ö</i>	416
*jkk	<i>?lék</i>	-	-	-	-	-	-	<i>? leikkaa</i>	-	<i>?*t²k (83)</i>	244
*jk	-	-	-	-	-	-	<i>?jg</i>	<i>? [kaiku-</i>	<i>ik]</i>	-	643
	-	-	-	-	-	<i>?lj jó]</i>	<i>?[oikea</i>	<i>?jk]</i>	-	-	824
*jt	-	<i>jt</i>	-	-	-	-	-	<i>noita</i>	<i>jt</i>	-	307
	-	-	-	-	-	-	-	-	<i>id</i>	<i>j, 9</i>	390
	-	-	-	-	-	-	-	<i>?hiite-</i>	<i>?it</i>	<i>?it</i>	499
*jp	-	-	-	-	-	-	-	<i>?jp</i>	<i>?*jw (150)</i>	438	
*j ^f (*jn)	-	<i>í</i>	-	<i>?[í í]</i>	-	-	<i>paina-</i>	<i>></i>	<i>??7d, 7g</i>	348	

*j7	?agy	-	-	-	-	-	?j	?[aivo	i7]	-	5
	-	-	-	-	-	-	-	-	i7	*j7 (173)	552
*jr	-	r	r	r	r	-	-	kuiru	-	>	196
	-	-	<	-	-	-	jar	piira	rr	*rk (122)	378
*rj	tarkó	-	-	-	-	-	-	turja	-	-	538
	-	?r	r	-	-	r	-	tárjá	>	-	517
	-	?[r	r]	<	-	r	-	marja	rj	-	264

XXI. táblázat

Az alapnyelvi *w kapcsolata különböző mássalhangzókkal

PU	magyar	vog.	osztj.	zj.	vtj.	cs.	md.	finn	lp.	sz. (SW)	UEW
*wkk	ük	k	-	-	-	-	-	eukko	-	-	76
	gyakori	-	-	k	k	-	-	joukko	>	-	103
*wk	tavasz	j	h	?[0	0]	-	0	toukko-	-	-	532
	-	-	h	-	-	-	v, k	kauka	wk	-	132
*wl	lélek	l	l, t	l	l	-	-	löyly	?wl	-	247
	-	-	l, t	-	-	l	-	láyli	?wl	-	243
*lw	tél	l	l, t	l	l	l	h	talvi	lv	-	516
	-	-	-	-	-	l	lm	polvi	lv	*j (130)	393
*lw (*l7)	felhő	-	l, t	l	h	l	h	pilvi	lv	-	381
*w7	-	w, j	h, w	-	-	-	-	sauva	w7	-	468
	-	-	-	-	-	-	-	-	?wdnj	?ng, 0	325
*7 (*w7)	nyű(v-)	7k,	7k	-	-	-	-	-	??wnj	í, j	320
		x									
*wn	ősz	-	-	n	n	-	í	sáynás	n	-	437
	-	-	-	-	-	-	?jí, í	-	?wn	-	621
	-	-	-	n	n	-	-	louna	-	-	693
*sw	?haszon	-	-	-	-	? s	ú	kasva-	>	-	129

XXII. táblázat

(U)/FU, Ug. indulásakor	ugor kor végén	magyar	vogul	osztják
*m- >	*m- >	m-	m-	m-
*n- >	*n- >	n-, (ny-)	n- (í-)	n- (í-)
*í- >	*í- >	ny-, (n-)	í- (n-)	í- (n-)
*l- >	*l- >	l-	l-	l-
*5- >	*l-			
*h- >	*h- >	?ly-	h-	h-
*6- >	*h-, *j- >	gy-	h-	j-
*r- >	*r- >	r-	r	r-
*j- >	*j- >	j-, gy-, 0	j-, 0	j-, 0
*w- >	*w- >	v-, 0-	v-, 0	v-, 0
*-m- >	*-m- >	-m-, -v-	-m-	-m-
*-n- >	*-n- >	-n-, (-ny-)-	-n- (í)	-n- (í)
*-í- >	*-í- >	ny-, (-n-)	-í- (n)	-í- (n)
*-7- >	*-7k- >	-g-	-7k-	-7k-
	*-7- >	*-7k- > -g-	-7k-, 7	-7k-, 7
		*-h- > 0-	*-h-> 0	*-h-, 0
*-l- >	>*-l- >	-l-	-l-	-l- (>déli -t-), - {-
*-5- >				
*-h- >	>*-h- >	-ly-	-h-	-h- (déli -ó-)
*-6- >	>*-h-, *j- >	-j-, -gy-	-h-	-j-
*-r- >	->*-r- >	-r- 0	-r-	-r-
*-j- >	-j- >	-j-, 0	-j-, 0	-j-, 0
*-w- >	-w- >	-v	-w-, 0	-w-, 0
*-nő- >	-nő-, ő	-??s-	obi-ugor-nő-, -ő-, -ú- stb	
*-nő- ~ *- ő-				
*-íü- >	-íü-, -ü-	-gy-, -sz-, -s-	obi-ugor-íü-, ü stb.	
*-íü- ~ *ü				

Istori` nau\$no-issledovatel'skogo instituta vozroxdeni` obsko-ugorskih narodov

ЕВДОКИЯ ВОЖАКОВА

Istori` nau\$no-issledovatel'skogo instituta vozroxdeni` obsko-ugorskih narodov poka ne stol| bogata. Institut sozdan v dekabre 1991 g. dl` izu\$eni` i sohraneni` `zyka severnyh narodov, ih fol|klora, literatury. Bol|wa` rabota vedëts` po nakopleni| statisti\$eskogo materiala o korenyh narodah Severa.

Sotrudniki instituta zanima[ts` voprosami istorii malo\$islennyh narodov hanty, mansi i nencev (lesnoj dialekt), izu\$at ih byt, `zyk, kul|turu. V stenah NII VOUN razrabatyva[ts` u\$ebniki na rodnom `zyke, metodi\$eskie posobi` dl` nacional|nyh wkol Hanty-Mansijskogo avtonomnogo okruga.

Direktor instituta vozroxdeni` obsko-ugorskih narodov Maina Afanas|evna Lanina - kandidat istori\$eskih nauk, okon\$ila Tomskij universitet. E> nau\$nym rukovoditelem byla Nadexda Vasil|ebna Lukina - doktor istori\$eskih nauk. Maina Afanas|evna Nettina-Lanina rodilas| i vyrosla v d. Tew Ber>zovskogo rajona, gde po sej den| sohranils` tradicionnyj ukhad xizni Tewinskih hanty. V ih fol|klore bytu[t legendy o sil|nom i smelom bogatyre T]k iki, im` bogatyr` proishodit ot nazvani` hantyskoj derevni Tew, pokrovitelem kotoroj on byl. V legendah bogatyr| predsta>t vysokim, plotnym mužchiной средпих лет. Почти постоянно носит кольчугу, на поясе у него висят меч, кинжал, стрелы. При себе имеет лук и другое воинское снаряжение.

Легенды о богатыре Тэк ики бережно хранятся в поду неттиных и передаются от поколения к поколению. Легенду записаны в 1993-94 годах от Неттина Афанасия Григорьевича, 1932 г. рождения, жителя

д. Теш Березовского района Тюменской области. Он, с свою очередь запомнил скагы от своей бабушки, Неттиной Марии Ивановны, 1851 г. рождения. На этих легендах воспитывалось мужское население рода Неттиных, Новьюховых-жителей Теш, а также тех, кто жил в окрестностях этой деревни.

В 1899 г. венгерский учёный Йозеф Папаи записал героическую песню о Тэк ики в Берёзово от Григория Тарагунты. Песня состояла из 1843-х строк, её перевёл на русский язык хантыйский поэт Прокопий Салтиков.

Институту (возрождения) принадлежат фольклорные архивы, созданные в округе. Одним из руководителей Белоярского фольклорного архива работает в течении пяти с лишним лет венгерский учёный Ева Шмидт. Она занимается не только сбором фольклора, но и подготовкой специалистов фольклорного архива. Под руководством Евы Шмидт работают Людмила Романовна Хомяк (Лелькова), Римма Константиновна Слепенкова, Софья Семёновна Успенская (Лозякова), которые повышают заочно свою квалификацию – учатся в государственном университете им А. И. Герцена в Санкт-Петербурге. Научные сотрудники фольклорного архива часто бывают в командировках Белоярского района в д. Ванзеван, в пос. Полнован, в д. Тушяны, в пос. Казым, Юильск. В июне 1997 года Белоярский фольклорный архив отметил пятилетний юбилей, где сотрудники отчитывались о своей работе. Они обрабатывают фольклорные материалы и готовят к выпуску небольшие брошюры. В порядке информации можно сказать, что 28 июня 1998 г. Еве Шмидт исполняется 50 лет.

Одним из первых сотрудников фольклорного архива был Тимофей Алексеевич Молданов, благодаря Еве Шмидт, он научился записывать и обрабатывать фольклор. Тимофей Алексеевич Молданов записывает фольклор народа ханты д. Юильск Белоярского района, снимает видеофильмы о своих информантах.

В 1997 г. ханты-мансийский окружной научно-фольклорный фонд выпустил сборник “Земля кошачьего локотка”. Этот сборник подготовили Тимофей Алексеевич Молданов и Татьяна Александровна Молданова.

Публикуемые тексты записаны в феврале 1997 г. у Сетёнова Петра Ивановича 1924 г. рождения, проживающего на стойбище возле речки Сюньюган, притока реки Казым, в 50-ти километрах от д. Юильск Белоярского района Тюменской области.

Многие сказки, легенды, песни П. И. Семёнов перенял от своего отца и старших братьев. Позже во время охоты в оленеводческой бригаде он сталкивался и с другими сказителями старшего поколения. “Земля кошачьего локотка” – Дуком-охранителем р. Казым является касум ими, один из священных обликов которой – “чёрная кошка”, поэтому земан водораздела р. Казым, так называемая Казымская земля-земля кошачьего локотка.

В качестве информации хочу сказать следующее. Институт возрождения обско-угорских народов готовит к выпуску “фольклорный том народа ханты”, ответственным редактором которого являюсь я. В этот том должны войти старинные легенды, сказки, песни-легенды. Полное описание “медвежьего праздника”. Пока идёт только сбор фольклора и его обработка.

Ismertetések

Hans-Hermann Bartens: Die finnisch-ugrischen Minoritätsvölker in Europa. Mitteilungen der Societas Uralo-Altica 19.

A Mitteilungen der Societas Uralo-Altica 19. füzetében jelent meg Hans-Hermann Bartens *Die finnisch-ugrischen Minoritätsvölker in Europa* (Az európai kisebbségi finnugor népek) című tanulmánya. Megírását egy Göttingenben megrendezett, a mai finnugor népeket és nyelveket bemutató kiállítás inspirálta (*Sibirien, Finnland, Ungarn. Finnisch-ugrische Sprachen und Völker in der Tradition eines Göttinger Sondersammelgebietes*, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen, 1998. II. 28–IV. 9.).

Amint azt az előszóból megtudjuk, a kiállítás célja nemcsak az állami és egyetemi könyvtár gazdag finnugor anyagának bemutatása volt, hanem az is, hogy a kisebb és alig ismert népek iránt felkeltsék az érdeklődést, és ezáltal hozzájáruljanak ezek nyelvének és kultúrájának fennmaradásához, megőrzéséhez. A németek számára történelmi okokból is érdekes lehetett ez a kiállítás, hiszen történelmük folyamán nemcsak a magyarokkal, hanem más finnugor népekkel (pl. a vótokkal, lívekkal, inkeriekkal) is kapcsolatba kerültek. Ehhez a kiállítási anyaghoz szeretne Bartens további adatokat és térképeket bemutatni ebben a kiadványban az Urálon innen kisebbségben élő finnugor népekről.

Közvetlenül az előszó után találunk egy táblázatot a lappok, valamint az egykori Szovjetunió területén még fellelhető finnugor népek lélekszámáról és anyanyelvi beszélőinek arányáról. Már ebből a táblázatból is látható, hogy nem csak hogy kevesen vannak nyelvrokonaink, de nem is mindegyik beszéli már ősei nyelvét anyanyelveként. A táblázatot a benne szereplő népek részletesebb ismertetése követi, a következő sorrendben: Lappok; Karjalaiak; Vepszék; Vótok, inkeriek, lívek; Mordvinok; Csere-miszek; Votjákok; Zürjének. (Ezek egyben az egyes fejezetek címei.)

Nagyobb népcsoportok bemutatásánál a fejezet több alfejezetre oszlik, kisebb népcsoportok esetén – A *Vépszék* és a *Vótok, inkeriek, lívek* című fejezetben – nincsenek alcímek, alfejezetek, de a felépítés ugyanolyan. A szerző az adott nép bemutatását mindig egy általános ismertetéssel kezdi. Bemutatásra kerül a népcsoport önelnevezése, lakóhelye, rövid története, ahol a szerző fontosnak ítéli, ott gazdasága, valamint hogy milyen a területen élő kisebbség-többség aránya. Az ezután következő alcím a *Nyelv* vagy *Nyelvi helyzet* ('Sprache', 'Sprachliche Situation'), ahol a nyelv régi és mai helyzetéről olvashatunk adatokat: Hányan beszélik még a nyelvet, hogyan változott (sajnos általában hogyan csökkent) a beszélőinek száma az elmúlt évtizedekben, tanítják-e iskolákban, hányféle dialektusa van, kialakult-e egységes irodalmi nyelve, ill. milyen próbálkozások voltak/vannak ennek megteremtésére, hol található nyelvi központok, főiskolák, egyetemek vagy más intézmények, melyek céljuknak tekintik a nyelv és a kultúra ápolását (ilyen például az Északi Lapp Tanács a lappoknál, vagy egy mordvin szakiskola, ahol fafaragással és kerámiakészítéssel foglalkoznak, lévén ezek a mordvin kultúra szerves részei), milyen a könyvkiadás helyzete, mekkora az esély a nyelv fennmaradására, milyen más törekvések vannak a nyelv megőrzése érdekében (újságok, rádió- és tévé-műsorok, különböző kulturális intézmények stb.). Ez a rész alkotja az ismertetés gerincét, hiszen a tanulmány célja, hogy az adatokkal (melyek legtöbbször a kiadott könyvek számának csökkenéséről, az egyre csökkenő számú anyanyelvi beszélőről számolnak be) ráébresszen minket arra, hogy ha a nyelvi helyzet olyan ütemben romlik tovább, mint eddig, akkor nemsokára eltűnnek ezek a nyelvek és kultúrák a térképről. A vótok, lívek, inkeriek esetében ez a folyamat már megfordíthatatlan, de egyes nagyobb népcsoportoknak még van reményük a fennmaradásra. A lappok bemutatásánál az asszimiláció kérdésének a nyelvi helyzettel együtt külön alfejezetet szán a szerző, de ahol ez a fogalom nem külön alcím, természetesen ott is foglalkozik a kérdéssel.

Egy másik alcím a *Folklór* ('Folklor'), amely a népköltészetet, -dalokat és a mondavilágot ismerteti röviden. Amely népnek van saját irodalma, ott a szerző ennek bemutatására külön alfejezetet szentel, melyben megismerteti az olvasót az anyanyelvi irodalom történetével, megemlítve a fontosabb írókat, költőket és főbb műveiket a kezdetektől napjainkig. Van egy olyan alfejezet, mely csak a votjakok és a cseremiszek bemutatásánál található meg, ez a hitvilággal foglalkozik. Ez a két népcsoport volt ugyanis, ahol a kereszténység felvétele az 1917-es

forradalomig nem történt meg, így az ősi pogány vallás mind a mai napig fennmaradt.

A *Lappok*, a *Mordvinok* és a *Cseremiszek* fejezetben *Művészet* ('Kunst') alcím alatt ismerkedhetünk meg egy-két zeneszerző vagy szobrász, festő nevével, a votjások és a zürjének esetében *Zene* ('Musik') alcím alatt mutat be a szerző egy-két zeneszerzőt. A tanulmány végén részletes bibliográfia található, melynek a finnugor szakos hallgatók bizonyára nagy hasznát veszik majd.

A következő táblázat azt mutatja, hogy az egyes népek bemutatása során milyen alfejezetekkel találkozhatunk:

Népek	Átla láno s isme rteté s Allg eme ines	Gaz das ág Wirt sch aft	Nye lvi hely zet Spr achl iche Situ atio n	Assz imil áció Assi mila tion	Fol klór Fol klor	Irod alo m Lite ratu r	Műv észe t Ku nst (Ze ne) ¹ (Mu sik)	Hitv ilág Gla ube ns- vors teltu nge n
Lappok	+	-	+		+	+	+	-
Karjalaiak	+	-	+	+ ²	+	+	-	-
Vepszék ³	+	-	+	-	-	-	-	-
Vótok, inkeriek, lívek ³	+	-	+	-	-	-	-	-
Mordvinok	+	-	+	-	+	+	+	-
Cseremiszek	+		+	-	+	+	+	+
Votjások	+	+	+	-	+	+	(+)	+
Zürjének	+	+	+	-	+	+	(+)	-

¹ Zárójelben a 'Zene' alcím előfordulása

² Alcímként csak itt fordul elő, de a kérdéssel minden fejezetben foglalkozik

³ A fejezetekben nincsenek alfejezetek, csak bekezdések

A tanulmányban térképeket is találhatunk az egyes népcsoportok lakóhelyéről. Nincs minden népcsoporthoz külön térkép, hanem az egy területen élőkhöz egy közös térkép tartozik. Ez a karjalaiak, vepszék, vótok, lívek, inkeriek esetén az első fejezet előtt, a mordvinok, cseremiszek, votjás-

kok és zürjének esetében pedig az utolsó fejezet után található. De a mordvinok és a komi-permjákok lakóhelyéről külön térképet is közöl a megfelelő fejezetben. A legnagyobb térkép pedig a lapp nyelvjárásokat mutatja be.

A kötetet a szerző főleg a finnugor szakos egyetemistáknak szánta, akik minden bizonnyal haszonnal fogják forgatni ezt a tanulmányt, hiszen tömör összefoglalása mindannak, amit a kisebbségben élő finnugor népekről tudni érdemes, és ez a füzetecske ezáltal további kutatások alapja lehet. Talán ahhoz is hozzájárul, hogy minél többen foglalkozzanak ezekkel a népekkel, és ennek hatására ők is ráébredjenek kultúrájuk, nyelvük és szokásaik megőrzésének fontosságára.

BALOGH MÁRIA

Gombos József: A két világháború közötti Finnország politikatörténete 1918–1939. Szeged, 1997. 324 l.

Gombos József jelenleg Magyarországon az egyetlen történész, aki Dolmányos István óta saját vizsgálódásain alapuló, magyar nyelvű munkát jelentetett meg a hazai történetírásban sajnos periférikus területre szorult, Finnország politikatörténetét vizsgáló témában.

Jelen könyv, mint ahogy azt a szerző előszavában megfogalmazza, egy trilógia második kötete, amely a két világháború közötti időintervallumban különböző aspektusokból közelítve tárgyalja a végbement eseményeket.

A művet Gombos öt nagy tartalmi egységre osztja, amelyek alfejezetein keresztül a kronologikus sorrendet szem előtt tartva elemzi a politikai eseményeket, a lezajlott folyamatok által kiváltott társadalmi reakciókat. Felvázolja magát a politikai struktúrát, ütközteti a korszak politikai propagandáit, ismerteti az ezek mögött felsorakozó személyiségeket, csoportosulásokat, szervezeteket, végül a kortárs Finnország-képek közül emel ki néhányat, különös hangsúlyt helyezve a finn–magyar kapcsolatokra.

Az első tartalmi egység központi témája az 1918-as polgárháború. Oroszországban a februári forradalom révén összeomlott a cárizmus, ezzel egyidejűleg megszűnt az a kapocs, amely a két államot közjogi értelemben összekötötte. Finnországban a politikai gondolkodás előterébe egyre inkább az autonomizmus gondolata került, de a kialakult hatalmi vákuumban a vezető pozícióért küzdő pártok között nem volt egyetértés ebben a kérdésben. A belpolitikai válságot, a “fehér-vörös szembenállást

csak tetézte a szövetségi rendszerekbe tömörült és egymással háborúban álló nyugati nagyhatalmaknak a finn független nemzetállam elismeréséhez való hozzáállása. Véleményem szerint a fejezet legérdekesebb részében Gombos arra keresi a választ, hogy a baloldali, végül kudarccal végződő puccskísérlet milyen mértékben tekinthető orosz mintának, azaz valóban a bolsevik forradalom importjával állunk-e szemben.

A szerző középutas álláspontra helyezkedik: természetesen nem hagyható figyelmen kívül az orosz forradalom hatása a finn forradalmat igénylőkre, de ez a befolyás inkább ideológiai jellegű. A bolsevikok részéről beigért támogatás ugyanis úgyszólván kimerült abban, hogy elismerték a Manner-kabinetet Finnország egyetlen törvényes kormányának.

Azonban nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy elméleti síkon is alapvető különbségek voltak a szovjet és a finn baloldal céljai között. A győztes forradalom a bolsevikok számára a hatalom megszerzésének csak az első lépcsőfokát jelentette, a finn szociáldemokraták programjában azonban nem szerepelt a társadalom forradalmi átalakítása.

A könyv második fejezetében a szerző a köztörténeti háttér felvázolására vállalkozik. Kiemeli, hogy a függetlenség elnyerése után az első kérdés, amivel az új nemzetállam szembekerült, az a politikai rendszer szerkezetének a kiépítése volt. A monarchia vagy köztársaság kérdésére leegyszerűsített képlet mögött Gombos szerint a társadalom vezető köreinek az a törekvése húzódott meg, hogy számukra minél fájdalommentesebben záruljon le a politikai átmenet, vagyis a társadalmi-politikai reformokat úgy vészeljék át, hogy a hatalmi pozíciók a kialakuló új rendszerben is az ő kezükben maradjanak.

Az újonnan megalakult szuverén államnak a belpolitikai kérdések mellett a külpolitikában is meg kellett határoznia új irányvonalát. Ha egyetlen szóval kellene jellemezni az első lépéseket, akkor az útkeresés lenne arra a legmegfelelőbb. A legfontosabb és a legelső a függetlenség elismertetése volt a nagyhatalmakkal, rögtön ezután következett a Szovjet-Oroszországgal fennálló viszony rendezése tartui béke (1920. október 14.) és ami ennél is lényegesebb, meg kellett találni az európai politikai hierarchiában az országot megillető helyet.

A politikai konszolidációval egyidejűleg azonban társadalmi változáson esett át az ország. Bár a társadalomszerkezet alapvetően agrárjellegű maradt, egyre jobban megfigyelhető a tagolódás, a differenciáltabbá válás. A kapitalizálódás és a relatív túlnépesedés által kiváltott

problémákra különböző kooperációk létrehozásával reagáltak, egyre erőteljesebbé vált a csoportok érdekképviselése. A szerző a foglalkozási és osztálytagozódást alapul véve azt vizsgálja meg, hogyan jelenítik meg a pártok a társadalom szerkezetét, mely szociális csoportok milyen arányban voltak képviselve, és az egyes szervezetek milyen befolyással bírtak a politikai életre. A munka pozitívumaként kell kiemelni, hogy Gombos az állításait több alkalommal is táblázatokkal támasztja alá, alkalmat adva a leírtak továbbgondolására.

Ha már a politikának a társadalmi rétegekbe történő begyűrűzéséről esett szó, akkor a szerző logikus módon e fejezetben ismerteti a kialakulóban, erősödőben levő pártokat, és ütközteti ezek politikai alternatíváit. De hogy a megrajzolt kép semmiképpen se maradjon hiányos, szó esik egy nyúlfarknyi kontextusban a társadalom etnikai megoszlásáról is.

A következőkben a szerző felvázolja a két világháború közötti politikai rendszert. A történeti előzmények rövid áttekintése után Gombos a független Finnország első alkotmányát ismerteti. Ezután tér rá a parlament, a kormány felépítésére, feladataira, és a köztársasági elnöki jogkör mibenlétére.

A hatodik alfejezetben végül helyére teszi az eddig levegőben lógó politikai csoportosulásokat, szervezeteket, elősegítve az események könnyebb megértését. A fejezet befejező részében Gombos megállapítja, hogy a pártrendszer az első parlamenti választások után megmerevedett, hiszen a történeti pártok dominanciája egészen a XX. század második harmadáig töretlen maradt. Véleménye szerint az új politikai identitások megerősödését a külpolitikai tényező gátolta, azaz a Szovjetunió közelsége továbbra is jelentős mértékben befolyásolta a belpolitikai életet. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a könyv függelékében található táblázat a finn politikai pártok fejlődéséről nagymértékben elősegíti az olvasottak értelmezését.

A negyedik részben a szerző a politikai gondolkodásmód bemutatására vállalkozik. A kiinduló dátum ismét 1918, a polgárháború kirobbanásának éve. Ebből direkt módon következik, hogy az első lépés a fehérek háborús propagandájának az ismertetése. Gombos részletesen elemzi a Nagy-Finnország koncepció jelentéstartalmát és a megvalósítás nehézségeit, bemutatva a hasonlóan gondolkodó szervezetek tevékenységét. Ezzel el is érkezik a politikai események legfőbb mozgatórugójához, a nacionalizmushoz. A néphagyományok, a Kalevala és az ősi énekek átpolitizálásának a folyamatát végigkövetve a szerző úgy vélekedik, hogy a témát feldolgozó művekben az éppen aktuális politikai elvárásokhoz

igazították a finn kutatók a megállapításait. Más szóval a politikai álmok megvalósításának az érdekében a folklór-tanulmányokat a közvélemény manipulálására használták. Ezt követően kissé meglepő hirtelenséggel újra visszatér a jobboldali beállítottságú mozgalmak elemzéséhez.

A könyv utolsó fejezetében Gombos a baloldal képviselőinek a szemszögéből tárja elénk az eseményeket. A finn-szovjet kapcsolatokat néhány korabeli orosz sajtóorgánium és marxista történész írásain keresztül követi végig. A kiemelt idézetek segítségével felhívja a figyelmet arra, hogy a szovjet propaganda milyen mértékben ferdítette el az eseményeket, és ez hogyan befolyásolta a közvéleményt.

Végül a szerző – saját szavaival élve – az utolsó alfejezetekben a Finnországot megjárt magyarok szemével láttatja a két ország között fennálló kapcsolatokat. Északi rokonaink kultúrájának, irodalmának, történelmének magyarországi népszerűsítésén fáradozó összes hazai személyiség arra a megállapításra jutott, hogy e két nép sorsának alakulásában sok közös vonás fedezhető fel.

E könyv, akárcsak a tervezett trilógia első része, hiánypótló munkának számít a hazai történetírásban. A kötet nem a teljesség igényével készült. Célja inkább az volt, hogy egy átfogó képet nyújtson az olvasóközönség számára a két világháború közötti Finnország politikatörténetének sarkalatos problémáiról, s mint ilyen, mindenképpen dicséretes vállalkozás. Sajnos a sorozatos nyomdai hibák, elütések – amelyek az első kötetet is jellemezték – jelentősen zavarják az olvasót. A könyv végén érdemes lenne kigyűjteni a fejezetekben használt rövidítések és feloldásaik jegyzékét a könnyebb érthetőség kedvéért.

ERDÉLYI PÁLMA

K. Lagunov, Irinarch. Szevernij Dom, Szurgut, 1993. 205 lap.

Az ismertető kötetet Jevdokija Nyikolajevna Vozsakova osztják kutató hozta magával Debrecenbe az 1998. május 29-én megrendezett Pápay-émlékülésre. Ezúton mondok köszönetet A. Molnár Ferencnek, aki felhívta figyelmemet erre a népszerűsítő, ismeretterjesztő szépirodalmi alkotásra, valamint értékes megjegyzéseivel segítette munkámat.

Pápay József 1898–99-ben egy évet töltött az északi osztjások között. Gazdag gyűjtésének kiadását nem sikerült életében befejezni, utódaira, tudóstársaira hárult ez a

nemes feladat. (Az életművel kapcsolatos kiadványok csaknem teljes jegyzéke megtalálható Honti László művében: *Chrestomathia ostiacica* 1984: 240–277). Itt még nem szerepelhetett az utóbbi évtized jelentős vállalkozása, ti. Vértes Edit immár nyolc kötetet adott ki a debreceni “Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék” első professzorának (1914–1931) gyűjtéséből (Pápay József osztják hagyatéka. Debrecen 1988–1998).

Az obdorszki misszió vezéregyéniségének, Irinarch szerzetesnek állít emléket a kisregény. (Vö.: Pápay J.: *Vallásos tartalmú osztják szövegek az obdorszki misszió iskolájából*. Kézirat XIX. sz. 46 l.; uó.: *Az osztjákok földjén*. Budapest, 1906; valamint A. Molnár F.: *Pápay József és az osztjákföldi ortodox misszió*. Kézirat, 1998). A magyar olvasó számára nemcsak azért érdekes ez a mű, mert nyelvrokonaink, az osztjások mintegy kilencven évvel ezelőtti életét ismerhetjük meg belőle, hanem azért is, mert jeles nyelvészünk, Pápay személyes jó ismeretségbe került Irinarchhal. Pápay és Irinarch kapcsolatát tanúsítják a magyar tudósok a debreceni hagyatékban őrzött naplója és fényképei is (A. Molnár F.: *CIFU 7/3A: 51*).

A könyvben egy művelt értelmiségi – tudniillik a misszióvezető – szemszögéből kaphatunk betekintést a szibériai kisváros mindennapjaiba. Honnan szerezte információit a szerző? Csak a szűkszavú utószóból derül ki, hogy Lagunov korhű dokumentumokra (levelekre, naplókra, hivatalos közleményekre, határozatokra stb.) támaszkodott. Kár, hogy nem csatolta munkájához a források pontos jegyzékét! Valószínűleg ismerhette a címszereplő beszámolóját is (Irinarch: *Isztorija obdorszknoj duchovnoj missziji*; 1854–1904. Stpeterburg, 1904). A hitelesség érdekében viszonylag gyakran idéz szó szerint vagy hivatkozik számszerű adatokra. Mindezt azonban oly módon, hogy megőrzi közben az érdekfeszítő, fordulatos cselekmény folytonosságát.

A főszereplő naplója alapján tudhatjuk meg, hogy eredeti neve Ivan Semanovszij, és 24 évesen 1898. április 29-én a novgorodi lelkészi szeminárium végzőseként érkezik Obdorszkba. A településnek ekkor 876 lakosa van, ennek fele orosz, viszonylag sok a zürjén, a kisebbséget az osztjások és a szamojédok alkotják.

Már itt tartózkodik Joann Jegorov pap, az osztják nyelv jó ismerője, aki később osztják és szamojéd ábécéskönyvet, kétnyelvű hitoktató munkát, olvasókönyveket írt, egyházi énekeket és imákat fordított le az iskola számára. Arra biztatja Irinarchot, minél előbb tanuljon meg osztjákul,

mert csak anyanyelvük révén – eljutva a legelőkre, a halászó helyekre – ismerheti meg az őslakosokat.

Ifjú hősünket első benyomásai nagyon elkésértették, úgy vélte, a hantik élete sivár és unalmas, s ki kell őket emelni a szellemi sötétségből. Nemcsak a keresztény vallásra kell tehát téríteni az itt élőket, hanem az írás-olvasás tudományára is meg kell őket tanítani. Ezzel a kettős célkitűzéssel a misszió belül sem ért egyet mindenki. Mégis a négy hónappal később hozott határozat szerint kötelezni kell a lelkészeket az osztják, illetve a szamojéd nyelv elsajátítására. Ugyanekkor kap Jegorov megbízást az iskolai program kidolgozására.

Irinarch kezdeményezésére létrejön egy fordító bizottság. Ennek legtevékenyebb tagja Jegorov, az ő munkáin kívül Kudrin és Roszljakov megírta az osztják és szamojéd nyelven egy-egy nyelvtankönyvet, s ugyancsak ők a szerzői az algebrakönyvnek is. (Vö. Honti: Nordostjakisches Wörterverzeichnis. Studia Uralo-altaica. Szeged, 1982. I–VI. 1) (Kudrint ajánlják tolmácsnak Irinarchnak odaérkezésekor, aki mindvégig hűséges kísérő társa és segítője marad).

Az iskola létszáma lassan gyarapodik. A tanulók nemcsak a betűvetés tudományát sajátítják el: a fiúk ácsmesterséget, halászatot, a lányok varrni, hímezni is tanultak, hiszen fontosnak tartották, hogy a fiatalok ne szakadjanak el ősük életformájától. Mindenképp sikerként könyvelhető el, hogy az itt végzettek közül öten folytatják tanulmányaikat (Tobolszkban, Omszkban, Tyumenyben).

Árván maradt kisgyermek is oltalomra talált az iskolában (a legkisebb egyhónapos volt). Az iskola működtetése, az oktatás megszervezése csupán csak egy Irinarch sok tevékenysége közül. Állandóan újabb és újabb tervek foglalkoztatják: könyvtár és néprajzi múzeum létrehozását tartja szükségesnek. Szándékai megvalósításához mindig talál támogatókat. Sikerül megépítenie egy kisebb helyiséget a könyvek és a kiállítási tárgyak számára. Az első 52 könyvet Irinarch maga ajánlotta fel saját könyvtárából. Az állomány egyre szaporodott, végül elérte a 2468 példányszámot. A megnyitás évében 32 újságot és folyóiratot rendeltek meg. A könyvtárat külföldi tudósok is fölkeresték, többek között Pápay és Karjalainen is. Irinarchot a szibériai hitvilág iránti érdeklődése arra sarkallta, hogy ellátogasson a paseri jurták sámánjához, s a leendő néprajzi gyűjtemény számára megvásárolja felszerelését.

Feltehetően gyűjtogatás következtében leégett az egész könyvtár. Azonban Irinarch népszerűségét a helyi tehetséges polgárság körében mi sem

bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy mintegy másfél héten belül új fa-épületet emeltek a leégett könyvtár helyett. Valószínűleg elsősorban attól a társaságtól kapott támogatást, amely Irinarch kezdeményezésére jött létre a helybeli intelligencia, hivatalnokok és művelt kereskedők részvételével. Figyelemreméltók célkitűzéseik, amelyeket szervezeti alapokmányukban rögzítettek: hittérítés, vallásos művek kiadása és terjesztése, erkölcsi nevelés, harc az alkoholizmus ellen, a sámánok leleplezése (!), ikonok, imakönyvek terjesztése, könyvkiadás.

A téli vásár – amely több mint egy hónapig tartott – minden évben jelentős esemény volt az Obdorszkban és a város környékén lakók életében. Az ideérkező tundralakók kíváncsian szemlélődnek a misszió iskolájában, tantermeiben, a gyerekek szálláshelyén. Ilyenkor éjt nappallá téve kell tevékenykedniük a misszió tagjainak: keresztelés, házasságkötés, vitatkozó ellenfelek kibékítése, kérvények írása várt rájuk. Nagy volt a sürgés-forgás a templomban is: rénpásztorokkal, halászokkal, vadászokkal népesült be az épület; kíváncsiságból, a társaság kedvéért vagy imádkozni tértek be ide. Általános szokássá vált, hogy csodatévő Szent Miklósnak egy gertyát gyújtottak meg. Az ikonok közül is az ő képmása talált leghamarabb gazdára; baj esetén ajándékot (prémet, pénzt) visznek neki. Ennek az a magyarázata, hogy az osztjások és a szamojédok azonosították Szent Miklóst ősi hitük egy-egy jelentős alakjával (részletesebben lásd: Vértes Edit: Szibériai nyelvrokaink hitvilága. Tankönyvkiadó Bp. 1990. 62, 78–79.l).

A természet hátráltatta a misszió nagyszerű terveinek végrehajtását. A himlőjárvány idején a lelkészek megtanulták az oltás beadását, és vakcinákkal felszerelve járták a tundrát, hogy feltartóztassák a halálos betegséget.

Irinarch távozása Obdorszkból kényszerű volt. Rosszakarói állandóan résen voltak, hogy ártsanak neki. Amikor egy volt obdorszki politikai számúzótt hírt ad egy újságban sikeres szökéséről, s külön megemlíti, hogy az obdorszki könyvtár könyvei nagyban segítettek útvonala megtervezésében, a gyanú azonnal Irinarchra terelődik, s ellenségei a szökés közvetlen közreműködőjeként tüntetik fel egyházi előljárói előtt. A Szent Szinódus nem késlekedett, 1910. október 23-án meghozza döntését: Irinarchot áthelyezik Tverbe. A misszió vezetője november 28-án hagyta el a várost, amelyben 13 évig munkálkodott.

A szerző egy romantikusan eszményített hőst állít elénk, akit határtalan lelkesedés, munkabírás jellemez, s nagyra törő álmai megvalósításában

nem ismert akadályt. Az írói rokonszenv bizonyára túlozhat a jellem meg-
rajzolásában, de az iskola működése, a tankönyvek, szótárak megjelenése
valóság, s ezek háttérben mint mozgató erő Irinarch valóban ott állt.

Lagunov jó szolgálatot tett könyvével. Arra is felhívja figyelmünket,
hogy az oroszországi könyvtárakban, a pravoszláv egyházi sajtóban még
rengeteg érdekes forrásanyag található nyelvrokonaink történelmének
megismeréséhez.

RUSVAI JULIANNA

ÉVFORDULÓ, KRÓNIKA

**Vértes Edit,
a Kossuth Lajos Tudományegyetem professor emeritusa
80 éves**

Vértes Edit professzornő 1999. május 31-én tölti be 80. életévét. Ebből az alkalomból tisztelettel és szeretettel köszöntjük. A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanáraként, 1984. július 1. és 1989. június 30. között rendkívül értékes oktatói és kutatói munkát végzett Debrecenben. Őszinte hálával kívánunk még hosszú alkotó éveket, jó egészséget és harmónikus együttműködést egyetemünkkel és intézetünkkel.

Debrecen, 1999. május 31.

NYIRKOS ISTVÁN

a Folia Uralica Debreceni

E. I. Rombangyjeva 70 éves

Jevdokija Ivanovna Rombangyjeva nyelvtudós, tankönyvíró, néprajzkutató Juvan Sesztalov költő mellett a manysi nép nemzetközileg is legismertebb és legelismertebb képviselője. 1928. április 22-én született a Ljapin folyó melletti Hoszlog faluban a család téli szállásán. A XX. században máshol is óriási fejlődés történt, ezeken az Urálon túli területeken azonban még messzebből kellett indulni. A szovjet hatalom, a modern élet jelei csak a harmincas években kezdtek jelentkezni.

Rombangyjeva számára egy életre szólóan meghatározó erejű élmény volt az első manysi nyelvű tankönyvvel – Csernyecovék munkája – való találkozás, a sekurjai iskola, amely kis házikójukhoz képest “gyönyörű, világos palotának” látszott. Fantasztikusan szép volt a tanulás, a tudás által eléje táruló világ, a saját szemével szerette volna látni a Krím “országot”, ahol mindig meleg van, és nyáron nincsenek szúnyogok, mint a

manysik által lakott területeken. A gyermekkort azonban tragédiák tették nehezzé. 1937-ben letartóztatták édesapját, a kitűnő vadászt, aki utolsó találkozásukkor ezt mondta feleségének: “Én senkinek nem csináltam semmi rosszat. Egyetlen bűnöm, hogy sok prémes állatot, halat zsákmányoltam: teljesítettem a tervet. A mi népünk hite szerint viszont: ne ragadj ki a természetből többet, mint amit meg tudsz enni, mint ami szükséges ahhoz, hogy felruházkodj. És az erdő szellemei, a vízi térségek szellemei megharagudtak rám, és idegenek kezére adtak. Ha lusta lettem volna, a hajam szála sem görbült volna meg (idézi Ivanovszkaja: 7). Húga tizenegy éves korában belefulladt a folyóba, amikor a gyerekeknek is komolyan segíteni kellett az asszonyoknak a nehéz halászatok során (a férfiak mind a fronton voltak!). Voltak olyan iskolatársai – különösen a fiúk –, akik nem bírták a sekurjai internátus idegen légkörét, s ezért megszöktek. Volt olyan, aki sível vágott neki a hazafelé vezető mintegy kétszáz kilométeres útnak, s közel a céljához találtak rá halálra fagyva.

Jevdokija Ivanovna (Duszja) azonban elvégezte a hétéosztályos általános iskolát, majd Hanti-Manszijszkban a tanítóképzőt, s 19 éves volt, amikor 1947-ben visszakерült Hoszlogba, ahol tizenöt, különböző korú gyereket tanított, akik oroszul még nem tudtak semmit. 1949-ben egyik földijével együtt elhatározták, hogy beiratkoznak a leningrádi egyetemre, s nekivágtak az útnak. Az utazás hajón, vasúton huszonegy napig tartott!

Az egyetem elvégzése után a Tudományos Akadémia leningrádi, majd a moszkvai nyelvtudományi intézetében dolgozott. Sokfelé járt a nagyvilágban, tanulmányutakon, kongresszusokon, sokat tanult az általa is igen tisztelt “nagy öregektől”, a vogul nyelv és kultúra olyan kutatóitól, mint Csernyecov, Liimola, Kálmán Béla stb., míg végül – szinte észrevétlenül – ő lett az egyedüli “nagy öreg”. Hetvenedik születésnapja alkalmából munkatársai és tisztelői két kiadványt is megjelentettek: N. A. Ivanovszkaja: *Dusi iszpolnyennij polet...* Hanti-Manszijszk, 1998. 45 l.; és T. V. Purtova–M. N. Madjarova: *Rombangyejeva Jevdokija Ivanovna (Bibliograficseszkij ukazatyel)*. Hanti-Manszijszk, 1998. 27 l. Ez utóbbi bibliográfia Rombangyejevának 65 nyelvészeti tárgyú könyvét, tanulmányát sorolja fel, amely szám 93-ra nő, ha néprajzi, népköltészeti témájú munkáit is figyelembe vesszük. Ezekon kívül 11 fordítása van – nagyrészt tankönyvek – oroszról manysi nyelvre. Készülőben lévő, illetve kéziratoss munkáinak száma 19, köztük a már nyomdában levő, mintegy 22.000 címszót tartalmazó *Manysi–orosz szótára* vagy a *Manysi népmesék és népdalok* 520 oldalas kötete. A bibliográfiában külön szerepelnek (124–139. sorszámmal

jelezve) a Rombangyejeva életéről és tudományos munkásságáról szóló publikációk. Ezek között azonban nem található meg az egyes művekről írt külföldi ismertetések.

Rombangyejeva első jelentős munkája – 26 éves korában! – a mintegy 350 oldalas, több mint 10.000 szót tartalmazó *Orosz–manysi szótára*. Ez az első “idegen nyelv–manysi” szótár, 1500 példányban jelent meg, ma már könyvészeti ritkaság. A szótár ismertetői is kiemelik mint fontos körülményt, hogy szerzője manysi. Az orosz szónak sokszor nincs meg a megfelelője a manysiban, ilyenkor körülírja, értelmezi a fogalmat (pl. *konferencia, klub, koncert, kultúra, spion* stb.). Ismertették például Cs. Faludi Ágota: ALH 4(1954): 479–485; Kálmán Béla: NyK 56 (1955): 306–309. Szótárírással később is foglalkozott. Közreműködött Balangyin–Vahruseva manysi–orosz szótárának kiadásában, s E. A. Kuzakovával együtt 1982-ben kiadtak egy manysi–orosz és orosz–manysi szótárt is az általános iskolások számára, amely mintegy 4.000 szót tartalmaz. (Itt már nem magyarazzák meg a *klub* vagy a *koncert* szót.) Ez utóbbi szótárt ismertette például J. A. Tambovcev: FUF 46 (1984): 173–176. Nagy érdeklődéssel várjuk a már említett terjedelmes manysi–orosz szótárát is.

Rombangyejeva tudományos munkásságának másik fontos területe a manysi nyelv leírása. Nem csoda, hogy a szakemberek örömmel üdvözölték a szerző nyelvtanait, amelyek közül az első 1973-ban jelent meg Moszkvában, *Manysi (vogul) nyelv* címmel. Gulya János szerint “Nagy eseménye a finnugor nyelvtudománynak Je. I. Rombangyejeva könyvének, A manysi (vogul) nyelvnek a megjelenése. Nemcsak azért, mert az ilyen és a hasonló nyelvtani leírások mindig is tudományunk eleven forrásai voltak, hanem azért is, mert ez az első olyan vogul nyelvi monográfia, amelynek a szerzője az általa leírt nyelvet anyanyelveként beszéli” (NyK 77 [1975]: 251–254). Erre a munkára Németországban Cziborra hívta fel a figyelmet (UAJb 46 [1974]: 201, Finnországban pedig Kálmán Béla (FUF 41 [1975]: 248–254). A munka második része, a *mondattan* 1979-ben jelent meg Moszkvában, majd – bizonyítva ezáltal is a mű fontosságát –németre fordítva Münchenben 1984-ben. Ezt is többen ismertették: Rot Sándor: ALH 31 (1981): 371–373, Lucia Popova és Jean Perrot: ÉFOu 16 (1980–1981): 273–277, Honti László: NyK 82 (1980): 392–394; Kálmán Béla: OLZ 83 (1988): 333–334. Honti értékelése szerint: “Rombandeeva két részből álló vogul nyelvtana hasznos tudnivalókkal gazdagítja ismereteinket vagy még pontosabban fogalmazva: az ezutáni

kutatómunka nélkülözhetetlen segédeszközeként a vogul nyelv eleddig megfejthetetlen (vagy még nem is ismert) rejtélyeinek kulcsát adhatja kezünkbe” (i.h. 394). M. P. Vahrusevával együtt 1984-ben (harmadik, átdolgozott kiadásban 1989-ben; Leningrád, 239 l.) adták ki a *Manysi nyelv* című tankönyvüket a tanítóképzők számára. Az egyes nyelvtani fejezetek után ismétlődő kérdések, feladatok találhatók, majd a kötetet a Szovjetunióban 1937 és 1988 között megjelent, a manysi nyelvvel és kultúrával foglalkozó kiadványok bibliográfiája (213–216. l.; összeállítója A. A. Burikin) zárja, valamint jól áttekinthető igeragozási táblázatok (217–225) és a vogul szövegek oroszra fordítási feladatainak megoldási kulcsa (227–234). Ismertette Tambovcev: FUF 48 (1988): 112–115 és UAJb (UAYb) 59 (1987): 168.

Rombangyjeva újabb munkái közül kiemelhetjük *A manysi (vogul) nép története és szellemi kultúrája* című munkáját (Szurgut, 1993. 208 l.), amelyet Debrecenben Salamon Ágnes ismertetett (FUD 3 [1994]: 137–139) és az Sz. A. Popovával együtt összeállított *Orosz–manysi társalgási zsebkönyvet* (Szentpétervár, 1993. 94 l.), amely tízezer (!) példányban jelent meg.

Hivatalos adatok szerint a manysik száma nyolcezer körüli, közülük azonban csak mintegy 2,8–3 %-uk használja aktívan az anyanyelvét. A manysi nyelv ma már csak néhány kis faluban él (l. az Sz. A. Popovával készített interjút: A Reguly-Társaság Értesítője 13. sz. 1997. április. 6. l.). Hasonlót olvashatunk Sipőcz Katalinnak és Dolovai Dorottyának a vogulokról (manysikról) írt tankönyvrészletében (Finnugor kalauz. Panoráma. Bp., 1998): „..félő, hogy a vogul nyelv már abban a stádiumban van, ahonnan nem lehet újra életre kelteni. E. I. Rombangyjeva, a vogul származású nyelvész és folklórkutató maga is pesszimistán látta népe jövőjét, amikor úgy fogalmazott, hogy a vogul nyelvet 15 év múlva már nem fogja beszélni senki. ... De vajon fennmaradhat-e a vogul nép és a vogul kultúra anyanyelve nélkül?” (i.m. 59). Rombangyjeva 1998 márciusában is elmondta egy konferencián, hogy “hosszú élete során, szeme láttára hogyan fogyott el a manysi nép, hogyan hal ki a manysi nyelv” (Reguly-Társaság Értesítője 15. sz. 10. l.). Nem csoda, hogy feladatát is – tragikus feladat – világosan látja: “Feladatom mint kutatónak az, hogy rögzítsem mindazt, ami megőrződött a múltból, s hogy emléket állítsak népem kultúrájának és nyelvének” (idézi Ivanovszkaja i. m. 16).

Köszöntjük a hetven éves tudóst, és kívánunk erőt, egészséget, alkotókedvet, hogy pótolhatatlanul fontos munkáját minél tovább tudja végezni.

KISS ANTAL

A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1998. évi rendezvényeiről

1. A KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke és a Finn Köztársaság Nagykövetsége a magyar nyelvterületek finn nyelvtanárai számára 1998. március 26–28-án **Tanácskozó Napokat rendezett** a KLTE Nagyerdei Kollégiumának Klubjában. A rendezvényt megnyitotta *Dr. Nyirkos István* rektorhelyettes, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetője és *Outi Hassi*, a Finn Köztársaság Nagykövetségének kulturális titkára. A finn–magyar kutatási kapcsolatokról és ösztöndíj-lehetőségekről *Inkeri Hintikka*, A Finn Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának (CIMO) titkára és *Szabó-Pap Gabriella*, a magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium főtanácsosa tartott tájékoztatót. A résztvevők számára fogadást adott *dr. Baza György* rektor.

A fő előadásokat *Harri Mantila*, az Oului Egyetem Finn, Lapp és Lögopédiai Intézetének docense (“Nykysuomen puhekielen sosiolingvistinen variaatio”), illetve *Tapio Hokkanen*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszékének vendégprofesszora tartotta (“A finn országismeret tanítása a magyar hallgatóknak”).

Érdekességként megemlíjtük, hogy kissé “programon kívül” a norvég *Bente Imerslund* tanárnő előadást tartott finnül “Pohjois-Norjan kveene-listä”, a kvénekről, azaz az észak-norvégiai finn kisebbségről. A nyelvtanárok a magyar nyelvterületen (a határon túli területeken is) folyó finn nyelvoktatás elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalták meg.

A kirándulás Tarcál és Tokaj nevezetesseivel (pl. a tarcali finn–magyar galéria) ismertette meg a konferencia résztvevőit. A kirándulást, a látogatást teljes egészében *Derzsi Miklós* úr, a Közúti Beruházó Kft. igazgatója tette lehetővé és felejtethetlenné magas szintű fogadásával, megható vendégszeretettel. Köszönetünket kell kifejezni továbbá Tokaj város polgármesterének, *Májer János* úrnak is a csoport baráti meleg fogadtatásáért.

A finn nyelvtanárok megtekintették a Csokonai Színház egyik éppen akkor műsoron levő előadását, Szigligeti Ede “Liliomfi” című darabját. A Nyíraczádi Citerazenekar nagysikerű hangversenyt adott március 27-én a KLTE Nagyerdei Klubjában.

---

2. A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék meghívott előadói 1998-ban:

Rédei Károly, a Bécsi Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi tanára, az MTA külső tagja, a Finn Tudományos Akadémia tagja 1998. február 9-én előadást tartott “A finnugor (uráli) személyes névmások történetéhez” címmel.

Urpo Vento, a Finn Irodalmi Társaság főtítkára a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék és a Néprajzi Tanszék meghívására előadást tartott 1998. május 5-én “A finnek programja a kis uráli népek támogatására” és “A finn népi kultúra atlasza” címmel.

Harri Mantila, az Oului Egyetem Finn, Lapp Nyelvtudományi és Logopédiai Intézetének tanára 1998. március 23–26 között előadássorozatot tartott a finn szakos hallgatók számára “Suomen ja unkarin nominaalisten verbimuotojen kontrastiivinen tutkimus” összefoglaló címen.

NYIRKOS ISTVÁN

TARTALOM

A Pápay Emlékülésen (Debrecen, 1998) elhangzott előadások:

Nyirkos István: Pápay Emlékülés	3
Nagy István: In memoriam Pápay József	5
Kiss Antal: Osztják kutatások Magyarországon az 1990-es években	9
Mizser Lajos: Szamojéd évszaknevek	19
A. Molnár Ferenc: Vogul énekek hatásának nyomai Kodolányi János <i>Julianus barát</i> című regényében (Pápay József osztjákföldi kutatóútjának és Kodolányi János születésének centenáriuma emlékezve)	23
Соловар, В. Н.: Хантыйская загадка	31
Vértes Edit: Pápay József osztják hagyatékáról	39
Widmer, Anna: “Az énekeket nem tanulják és nem is szívesen hallgatják, mert annak nyelvét nem értik” – Pápay obdorszki gyűjtéséről	49

* * *

Bartens, Hans-Hermann: Berichte englischer Reisender aus dem Finnland des 18. Jahrhunderts	57
Domokos Péter: Utószó két könyv új előszavához	113
Erdélyi Pálma: A közigazgatás és a hivatalos nyelv kérdése N. I. Bobrikov finn főkormányzósága idején	121
Künnap, Ago: Comparative linguistics and rhizomatics	129
Pethő Gergely: A <i>száj</i> szó jelentésének kognitív szemantikai leírása..	133
Rédei Károly: Hangváltozás és funkcióváltás néhány permi rag esetében	203
Vértes Edit: A nazálisok, likvidák, aszibiláns réshangok ugor vagy ősmagyar fejlődésének a kérdéséhez	211
Вожакова, Евдокия: Istorij naučno-issledovatel'skogo instituta vozroxdeni` obsko-ugorskih narodov	241

Ismertetések

Balogh Mária: Hans-Hermann Bartens, Die finnisch-ugrischen Minoritätsvölker in Europa	245
Erdélyi Pálma: Gombos József, A két világháború közötti Finnország politikátörténete 1918–1939	248
Rusvai Julianna: K. Lagunov, Irinarch	251

Évforduló, krónika

Nyirkos István: Vértes Edit 80 éves	255
Kiss Antal: E. I. Rombangyjeva 70 éves	255
Nyirkos István: A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1998. évi rendezvényeiről	259